

ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો.

કિશ્કિન્ધ એક રૂપીઓ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાક ૧૧૧૩૪ વર્ગિક

પુસ્તકનુ નામ ગુજરાતી સ્ત્રીવિજ્ઞાન

૫૧૦૨૨૨૩ સત્તો

વિષય ૧ - ૯૧

મરસનદાસ મૂળજી સ્મારક ગ્રંથમાળા નં ૧૮.

ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો.

કર્તા

કૃષ્ણલ્લાલ મોહનલાલ ઝવેરી,

એમ. એ, એલએલ. બી, મુખ્યાર્થ ને પી

હયાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત બર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી

હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ, બી. એ,

આસિ સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી

પ્રત ૧૫૦૦

સને ૧૯૨૩

સ વત્ ૧૯૬૯

કિંમત રૂ. એક.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
મદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ
૧૯૯૭/૭૧

શ્રી “ જ્ઞાનમન્દિર ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં રાકરશય અમૃતરાયે છાપ્યું
રાયપુર, વાઘેશ્વરીની યોજના,
અમદાવાદ

કરસનદાસ મૂળજી સ્મારક ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ધાત.

સ્વર્ગવાસી કરસનદાસ મૂળજી સામાજિક સુધારાના એક આગેવાન હતા. ઈન્ડિયામાં પ્રવાસ કરીને આવ્યા પછી કાઠિયાવાડમાં તેમને સરકારી નોકરી મળી હતી તે ધ સ ૧૮૭૧ માં મુજબ પછી તેમની સ્વદેશસેવાની માદગીરી રાખવા કાઠિયાવાડમાં એક રૂ. ૩૪૮૫)નું થયું હતું તે ધ સ-૧૮૮૩માં સોસાયટીને એવી સરતે સોંપવામાં આવ્યું છે કે તેના વ્યાજમાથી તેમને નામે પુસ્તકો રચાવવા તથા છપાવવા આ રૂ. ૩૪૮૫)ની નોંધે સોસાયટી હસ્તક છે આજ સુધીમાં આ રૂ. ૩૪૮૫)ની નોંધે પ્રમાણે પુસ્તકો પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે —

૧ પ્રાણીવર્ણન ભાગ ૧ હો .	૦—૮—૦
૨ " ભાગ ૨ જો .	૦—૮—૦
૩ " ભાગ ૩ જો ...	૦—૮—૦
૪ મહાન આદ્યેકનું ચરિત્ર	૦—૫—૦
૫ વનસ્પતિશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વ ..	૦—૬—૦
૬ અનેક વિધાના મૂળતત્ત્વ .	૧—૦—૦
૭ સર વિલિયમ વેલેસ .	૦—૨—૦
૮ ઉદ્યોગી પુરુષો (બીજી આવૃત્તિ) .	૦—૪—૦
૯ ધર્મનીતિ .	૦—૭—૦
૧૦ ન્યાયશાસ્ત્ર .. .	૦—૧૨—૦
૧૧ સ્વાતંત્ર્ય ..	૧—૦—૦
૧૨ શિક્ષણ સ્ત્ર ..	૦—૨—૦
૧૩ ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર (બીજી આવૃત્તિ) .	૦—૮—૦
૧૪ રાજા રામમોહનરાયનું જીવન ચરિત્ર .	૧—૦—૦
૧૫ સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ ..	૦—૧૨—૦
૧૬ મહાભારતની સમાલોચના ...	૦—૧૨—૦
૧૭ સુખ અને શાન્તિ . .	૦—૧૨—૦
૧૮ મુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો ...	૧—૦—૦

પ્રસ્તાવના.

“ માઇલસ્ટોન્સ ઇન ગુજરાતી લિટરેચર ”નું પુસ્તક સન ૧૯૧૪માં બહાર પડ્યા પછી થોડે વખતે મારા બાણેજ બાઇ રામલાલ નવનીતલાલે મારી રજા લઇ તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાતર કરી રાખેલું, પણ એને કાસ, આલજીયર્સ વગેરે પ્રેસોમાં જવું પડ્યું તેથી તે પ્રસિદ્ધ થઇ શક્યું નહિ. દરમ્યાન ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ તેનું ભાષાતર કરાવવા દુરાવ ક્યોં અને અને તે કામ સોંપવામાં આવ્યું. બાઇ રામલાલે કરેલું ભાષાતર મારા વડિલ બાઇ મુરબ્બી મોતીબાઇ જેમણે અને અગ્રેજી પુસ્તક લખવામાં પણ મદદ કરેલી તેમની મારફતે તપાસાવ્યું, અને પછી હું પણ જોઈ ગયો. અને તેના કેટલાક ભાગ પમદ ન પડવાથી તે ફરીથી બાઇ રામલાલ પાસે લખાવ્યા તે બાદ એ આખું ભાષાતર અસલ સાથે હું મેળવી ગયો, ને તેમાં ઘણા સુધારાવધારા કરી લગભગ નવા જેવું બનાવ્યું. પ્રેસમાં છપાતા પૂરૂં તપાસતી વખતે રા. બાઇ હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખને સૂચના કરી હતી કે તેમણે ભાષાતરને અસલ સાથે સરખાવી કોઇ ખામી રહી ગઈ હોય તો તે તરફ માઈ ધ્યાન ખેંચવું, તે મુજબ પ્રસંગવશાત્ તેમણે ક્યું છે, ને બદલ તેમને આભાર મોનું છું. છેલ્લા પૂરૂં તપાસતી વખતે મેં પણ થોડો વધારે સુધારાવધારો કર્યો છે, છતાં જુલો રહી ગઈ હશે, એમ માઈ માનવું છે, એ જુલો બદલ વાચકની દરગુજર ચાહું છું.

સુ બાઇ }
તારીખ ૫ મી જુલાઇ ૧૯૨૩ } કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

મૂળગ્રંથની પ્રસ્તાવના.

કેવળ ભાષામાં આવું એક પણ પુસ્તક નહીં હોવાથી, ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખવાની સૂચના અને માગ મિત્ર મી ડોનાલ્ડ, જેઓ આપણા સાહિત્યમાં ઘણો રસ લે છે, તેમણે કરી મૂળ વિચાર તો પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન અને યુગનો સમાવેશ એકજ પુસ્તકમાં કરવાનો હતો, પરંતુ લખવાનું કામ જેમ જેમ આગળ ચાલતું ગયું તેમ તેમ વિષયની વિશાળતા પણ અને દેખાતી ગદ્ય, અને જેમ અને તેમ દૂર કામા સમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ મારા મૂળ વિચાર પ્રમાણે એક જ ગ્રંથમાં બંને યુગનો સમાવેશ થઈ શક્યો નહીં, ને તેથી વર્તમાન યુગને ખીજ ગ્રંથપર મુલતવી રાખવો પડ્યો છે. ન્યાયની અદાલતના કામકાજના દબાણમાંથી થોડો થોડો સમય કુરસડનો કાઢી આ પુસ્તક લખવામાં આવેલું હોવાથી સમયના અમાવે એમાં રહી ગયલી ખામી મારી જાણ બહાર નથી.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના પ્રમાણભૂત મનાતા મારા મિત્ર રા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેદીઆ, ખી એ, અને મારા વડિલ અંધુ રા મોતીલાલ જેમનો આપણા સાહિત્યનો અભ્યાસ ઘણો સૂક્ષ્મ અને વિશાળ છે, તેઓને પુસ્તક લખીને બતાવવામાં આવ્યું હતું અને તેઓએ એમાં ઘણા અર્થસૂચક સુધારા સૂચવ્યા હતા વળી ભરૂચના આ પ્રે મીશનવાળા રેવ. મી. જોન્સન, ખી એ, એ અને મી ડોનાલ્ડે આ પુસ્તકની ચોજના અને ભાષામાં ઘણા કીમતી સુધારા સૂચવીને સહાય આપી છે. મી ડોનાલ્ડે તો વળી પુસ્તક લખવાના હેતુ રૂપ “ બે બોલ ” લખવા તરફી લીધી છે આ સર્વનો હું ઘણો ઋણી છું.

ગુજરાત, કાઠીઆવાડની બહાર પણ આ ગ્રંથ ઉપયોગમાં આવી શકે તે હેતુથી અને બાલબોધ લિપિ હિંદુસ્તાનમાં બધે ચાલુ હોવાથી ગુજરાતીને સ્થાને બાલબોધ લિપિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

કવિ દ્વારામની છમી માટે ભાઈ મણીલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ ખી એ, નો હું ઓર્થોગણ છું.

મુબાઈ.
સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૪

}

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

“ બે બોલ.”

યુરોપીય પડિતોએ પહેલ કરીજ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખ્યો છે વેબર, મેક્સમ્યુલર, મેકડોનલ આદિએ સંસ્કૃત સાહિત્યના બહારો ખુલા કર્યા છે, પરંતુ પ્રચલિત દેશી ભાષાઓના સાહિત્ય પ્રતિ લક્ષ અપાયુ નથી બંગાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ બંગાળીઓને હાથે જ લખાયો છે પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્યપર ઘણું જ ઓછું લક્ષ અપાયુ છે, ને તેમા પણ ઈંગ્રેજ ભાષામા તેા એ સાહિત્ય વિશે ઘણી જ અપૂર્ણ માહિતી મળી શકે છે. પોતે જે લોકો સાથે રહીને કામ કરે છે તેમના હૃદય ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરનાર યુરોપીય જિજ્ઞાસુ તેમના લોક પ્રચલિત સાહિત્ય વિશે માહિતી મેળવવા ઇચ્છે એ સ્વાભાવિક છે તેવાઓને આ પુસ્તક ઘણું સહાયરૂપ થઇ પડશે એમ હું માનુ છું આવા પુસ્તકને અભાવે પોતાના સાહિત્યથી અજાણ રહેલા પરંતુ કેળવાયલા ગુજરાતીઓ પણ આ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરશે. આમા લગભગ સાડા પાંચ શતકનો ઇતિહાસ છે અને ગયા શતકમા પશ્ચિમના જ્ઞાન અને વિચાર-બહારમાથી ગુજરાતી લેખકોએ પોતાના સાહિત્ય માટે થોડું થોડું લેવા માંડ્યું તે સમય સુધીનો અહેવાલ છે આ ઇતિહાસ વાચતા માલમ પડશે કે જો કે ગુજરાતી સાહિત્ય એ સંસ્કૃત સાહિત્યની આખી પ્રતિકૃતિ છે, અને તેમા સંસ્કૃત સાહિત્યના અગાધ બહારનો અશ્વ માત્ર લેવામા આવ્યો છે. મુખ્યત્વે વીરરસ કાવ્યો ને પુરાણોનો જ ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે. સાહિત્યના કેટલાક અંગો, જેવા કે નાટકાદિ જે સંસ્કૃતમા પૂર્ણરૂપે વિકાસ પામ્યા છે તે તેમી તે લોકપ્રિય થયા હશે એવી ધારણા રહે, છતાં તેને ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન મળ્યું નથી.

ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ્ય હતું તેનો વિચાર કરતા તો અરબી અને ફારસી સાહિત્યનો ઉપયોગ કરવામાં નથી આવ્યો એ જરા વિચિત્ર લાગશે ખીજી એક વિચિત્રતા એ છે કે જો કે ઘણા મુસલમાનોની માતૃ-ભાષા ગુજરાતી છે છતાં આટલા લાખા સમયમાં એક પણ મુસલમાન લેખક દેખાતો નથી, જો કે એક પારસી લેખક વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓની કાવ્યકૃતિઓને રચાયી રચાન મળ્યું છે એ વાત યુરોપીયનોને જરા આશ્ચર્યમાં નાખે છે

આ પુસ્તકના અત સમય સુધીમાં તો જેને ગદ્ય કહી શકાય એવું ગદ્ય તો લખાયું જ નથી. બોધાત્મક અને તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકો પણ કવિતામાં લખાયાં છે. આ ગદ્યલેખનની રૂઢિને અભાવે લેખકોપર કાઠક સકુચિત અસર થઈ હશે, પરંતુ આ વિષયમાં ગુજરાતી લેખકો, સંસ્કૃત લેખકો, જેમણે કાવ્યદા, બ્રાહ્મરશ્મિ અને ગણિત પણ કવિતામાં લખ્યા છે, તેમને પગથે ચાલ્યા છે.

આ પુસ્તક અપૂર્ણ છે, પરંતુ એવી આશા રાખી શકીએ કે ઓગણી-શમાં શતકના આરંભ કાળ સુધીના આ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસને કેવો સત્કાર મળે છે, તે જોઈ આજ દિન સુધીનો ઇતિહાસ લખવા લેખક પ્રેરાશે. જે ભાષાનો વપરાશ લગભગ એક કરોડ માણસની વસ્તીમાં છે તે ભાષાને સાહિત્ય તો હોવું જોઈએ, અને ગુજરાતના કેળવાયલા વર્ગનો એ ધર્મ છે કે તેમણે ભાષાને સુધારવી ને સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવું, કારણ આ કરોડ માણસોને તથા તેમની ભાવિ પ્રજાને સમૃદ્ધ કરી ઉચ્ચ ક્ષેત્રોએ લઈ જવા દેશીભાષા એજ શિક્ષણનું સાધન છે. અર્વાચીન સમયનું જ્ઞાન ઇંગ્રેજી ભાષા

દ્વારા જે કેળવાયલા ગુજરાતીઓએ સંપાદન કર્યું છે તેમણે આ જ્ઞાનના ભંડાર, પોતાના ઓછા ભાગ્યશાળી બધુઓ સમક્ષ, ગુજરાતી ભાષામાં મૂકવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, પરંતુ આ તો એમના કર્તવ્યતુ એક અગ થયું ગુજરાતી લેખકોએ ગુજર પ્રજાના આદર્શને પ્રસિદ્ધિ આપવી જોઈએ અને ગુજર પ્રજાના જે અભિલાષ ઉતરતે સ્થાને હોય તેને પ્રયત્ન કરી ઉચ્ચ કોટીએ લાવવા જોઈએ સ્વાર્થી અને ખુશામતખોરોને નાટકો, નવલકથાઓ ને માર્મિક હાસ્યમય કૃતિઓથી ઉઘાડા પાડવા જોઈએ ગુજરાતીઓ સમક્ષ ઉચ્ચ ચારિત્રના દર્શાતો મૂકવા જોઈએ કે જેથી યુવાન વર્ગ ઉચ્ચ જીવન ગાળવાને પ્રેરાય પોતાના દેશી ભાષાઓને આ માર્ગે જ ગુજરાતી લેખકો ઓર્શીગણ્ય કરી શકશે

એ. કે. ડાનાદસ.

સાંકળિયુ.

પ્રકરણ ૧ છુ—હિપોદ્ધાત—	.	પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૫
„ ૨ જી—પ્રાચીન જૈનસાહિત્ય ને બાષાસ્વરૂપ	.	૧૬ થી ૨૨
„ ૩ જી—ભક્તિમાર્ગ ને પદરમા શતકના કવિઓ	..	૨૩ થી ૪૪
„ ૪ થુ—સોળમા શતકના કવિઓ		૪૫ ૪૬
„ ૫ મુ—સત્તરમા શતકના કવિઓ	...	૪૭ થી ૧૨૧
„ ૬ ડું—અઠારમા શતકના કવિઓ	..	. ૧૨૨ થી ૧૪૧
„ ૭ મુ—ઓગણીસમા શતકના પ્રથમાર્ધમા		
થયેલા કવિઓ	... ..	...૧૪૨ થી ૨૦૯
„ ૮ મુ—ઠાઠિઆવાડી તલપદ સાહિત્ય...	..	૨૧૦ થી ૨૨૧
અથોની યાદી—	... ..	૨૨૨-૨૩
નોંધ ...	... ..	૨૨૪
સંચિપત્ર	. . .	૨૨૫-૨૩૫

ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો.

પ્રકરણ ૧ લું.

ઉપોદ્ધાત:

ગુજરાતી એ પશ્ચિમ હિંદના લગભગ એક કરોડ માણસની માતૃ-ભાષા છે. હિંદી, પંજાબી, બંગાળી અને મરાઠી પછીનું રથાન એનું છે. એકલા હિંદુઓ જ નહીં પણ પાસ્તીઓ અને મુસલમાનો પણ આ ભાષા બોલે છે, અને સેંકડો વર્ષથી ધર્મે બિન પણ એક ભાષા બોલતી આ ત્રણે ક્રામને ગુજરાતી ભાષા, વિચાર અને વાણીનું સાધન થઈ પડી છે.

બુદ્ધિવિદ્યાની દષ્ટિએ જો કે ગુજરાત ને કાઠીઆવાડ એ બે જુદા પ્રાંત છે, પરંતુ એકબીજાથી થોડે થોડે અતરે વસનારાઓની ભાષામા જે પ્રાતિકભેદ મળી આવે છે તે ન લેખવીએ તો ગુજરાત અને કાઠીઆવાડની વરતી, લક્ષણ અને જાતિથી તો ભાષાશાસ્ત્રની દષ્ટિએ એક જ ગણાય.

ગુજરાત ગુજરાતી ભૂમિ છે ગુજરાત શ્વેત દ્રુની સાથે સંબધ ધરાવનારા અને કદાચ એક જ વંશના પર મુલકથી અહીં ઐતિહાસિક નોંધ આવીને વસનારા હોય એમ વિન્સેટ રિમથ ધારે છે. એમણે રજપુતાનામા વિશાળ રજ્ય રથાપ્યું આપુથી પચાસેક માધ્યલને અતરે આવેલું બિજમાલ અથવા શ્રીમાલ, એ રાજ્યની

રાજધાની હતું નવમા સૈકાની શરૂઆતમા ટ્રેનોનું રાજ્ય જીતનાર ભરચું નાનું ગુજરાત રાજ્ય, આ મહાન રાજ્યની શાખા હતું * સામાન્યતઃ આ રાજ્યને ગુજરાત અથવા ઉત્તર ગુજરાતને રજપુતાના કહેતા અને એ પ્રદેશનો દક્ષિણ ભાગ લાટ^૧ અથવા દક્ષિણ ગુજરાત^૨ કહેવાતો. સીથીઅન અથવા કાઠી લોકોનો મુલક-કાઠીઆવાડ-અસલ સૌરાષ્ટ્ર^૩-અથવા આનર્તને નામે ઓળખાતો યુરોપીઅનોએ લખેલા લેખોમાં સૌથી પ્રથમ નોંધ ઇ સ પૂર્વે ૧૫૫-૫૩ ને સુમારે મેનન્દરે આ પ્રાંત જીત્યો તેની છે. ગિરનારના શિલાલેખમાના અશોકના ઇ સ પૂ ૨૪૦ ના તથા શક ક્ષત્રપ રૂદ્રમનના ઇ સ ૧૫૦ ના શાસનોપરથી અને અશોકના પૂર્વજ ચદ્રગુપ્તના ઇરાની સુખા તુશરપે બધાવેલા સુદર્શન^૪ સરોવરપરથી હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસમા કાઠીઆવાડને અગત્યનું સ્થાન મળેલું દેખાય છે. “ અપર નેટ્ઝાર્ટીસ ” નદીની ઉત્તરના કોઈક ભાગમાં વસતા, મધ્ય એશીઆમાં બટકતા શક લોકો ઇ સ પૂર્વે બીજા સૈકાના મધ્ય ભાગમા હિંદમા દાખલ થયા અને તક્ષ-શિલા તથા મથુરાને રસ્તે સિંધ પ્રાંત ઓળંગીને મૌરાય અથવા કાઠીઆ-વાડ હીપક્રપ તેમ જ આબુઆબુના પ્રદેશના ધણી થઈ પડ્યા હિંદના વતનીઓને આ પરદેશીઓની કેટલીક રીતભાત અચ્છુગમતી લાગી અને આદ્ર ગળઓએ શકલોકપર જીત મેળવેલી જણાય છે, પણ કાઠીઆવાડ વળી પાછું જીતી પડ્યું અને સિંધ-કચ્છ અને બીજા પશ્ચિમના પ્રાંતો જેણે શક ક્ષત્રપ રૂદ્રમનના તાબામા પાછું આવ્યું (ઇ સ. ૧૪૫ ના અરસામાં) આ જાતિનું રાજ્ય ઇ સ ૩૯૦ સુધી ચાલુ રહ્યું, ત્યાર પછી બીજા ચદ્રગુપ્ત-

* હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ બીજા આવૃત્તિ પૃ ૩૦૩

૧ નર્મદાની પશ્ચિમનો પ્રદેશ લાટ કહેવાતો ભરચ, અમદાવાદ, વડોદરા અને કેલ્હાના ધા-વા પ્રમાણે ખેરાનો પણ એમા સમાવેશ થતો વી એસ આર્તે

૨ શાહી વૃજલાલ ભરચને લાટની રાજધાની ધારે છે

૩ હમણાં તો આ પ્રાંતની પોલીટી-લ એન સીના ચાર ભાગમાથી એ-ન-મ સૌરાષ્ટ્ર (સોઝ) છે

વિક્રમાદિત્યે એ વશનો અત આપ્યો. ગુર્જર ગજપુત્રોની જાતના દુનોજના રાજાઓના હાથમા એ પછી ઠાઠીઆવાડ આન્યુ, એટલે ગુજરાત અને માળવા પણ એમની સત્તા નીચે આવી ગયા ઇ સ ૯૧૪ ના અરસામા તેમણે આ સર્વે ગુમા યુ ઇ સ ૯૬૧ મા સોલહીઓએ (ચાલુક્યોએ) એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપી અણહીલવાડમા રાજધાની કરી આ રાજ્યનો સ્થાપક મૂળરાજ હતો આ જ અસામા ઇસ્લામીઓના હિદયના આક્રમણે ના ગ્રામા દર્ગન થવા લાગ્યા અને મહમ્મદ ગઝનવીની સોમનાથપત્ની સ્વારીને લીધે આ હીપકલ્પે ઇતિહાસમા જાણવા જોગ સ્થાન મેળવ્યું

પાંચમી સદીના અંતમા પૂર્વ ઠાઠીઆવાડમા ભટ્ટકે ગ્રાપેલા પ્રસિદ્ધ વલ્લભી વશના રાજા રાજ્ય કરતા હતા સિંધના આરઓએ ઇ સ ૭૭૦ મા આ રાજ્યનો અત આપ્યો ત્યાં સુધી તેઓનો અમલ રહ્યો ચીનાઇ મુસાદરોએ વલ્લભીપુરની ઈ જાહોજલાલી વર્ણવી છે વિદ્યા મળે બિહારમા આવેલી પ્રખ્યાત નાલદની શારદાર્પણની બગાજરી એ શહેર દરતું, એ સમૃદ્ધિવાળું હતું તેમ જ પુદ્ગર્ધના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસનું મુખ્ય સ્થાન હતું વલ્લભીપુરના અવશેષમાથી અણહીલવાડ પાટણુ ઉભું થયું અને પદરમા સૈકામા મુસલમાની રાજ્યના અમલમા અમદાવાદે એનું સ્થાન લીધું ત્યાં સુધી એ પશ્ચિમ હિંદના મુખ્ય શહેર તરીકે ટકી રહ્યું. ચાવડા, ચાલુક્ય અને વાઘેલા વશના રાજા ગુજરાતના છેલ્લા હિંદુ રાજાઓ હતા અલાઉદ્દીન ખીલજીએ આ રાજ્યને પ્રથમ ધડે પહોંચાડ્યો ત્યારથી તે અઢારમી સદીમા મરાઠાઓએ આ પ્રાંતપર પથરાઇ જઈ વડોદરામા રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યાં સુધી મુસલમાનોની સર્વોપરી સત્તા ટકી રહી ખ્રીટીશ સરકારે મરાઠા પાસેથી આ પ્રાંત કેવી રીતે મેળવ્યો તે તાજ ખીના છે

† આ ચાલુક્યોનું દક્ષિણમા મોટું રાજ્ય હતું તેમની રાજધાની કલ્યાણ હતી. ચલ્લપીપટ્ટી અનુભવતા પણ આ રાજ્ય લગભગ ચારથી પાંચ સદી ટકી રહ્યું.

‡ હાલનું વળા

હમણાનું ગુજરાત એટલે દેશના જે ભાગના રહેવાસીઓની ભાષા
અતુલિતેશા ગુજરાતી છે, તેની સીમા નીચે ગુજ્ય આપી
શકાય.—

ઉત્તરે બનાસ નદી, તે હટેપુર આગળથી નીકળી કચ્છના રણમાં ગુમ
થઈ જાય છે દક્ષિણે દમણ અથવા દમણમગા જે દમણ પાસે સમુદ્રને મળે
છે પૂર્વમાં માળવા અને પશ્ચિમ ધાટ અથવા સહ્યાદ્રિ પર્વત અને પશ્ચિમે
કચ્છનો અખાત અને અરબી સમુદ્ર અથવા હિંદી મહાસાગર. *

મારવાડી અને કચ્છી એ બે હાલની ગુજરાતીની ઉપભાષાઓ છે.
કચ્છી કચ્છના લોકોની બોલાતી ભાષા છે એ લોકોમાં
ગુજરાતીના પેટા લખાણ માટે ગુજરાતી સિવાય બીજી લિપિ નથી,
વિભાજ (ઉપભાષા) તેથી દરેક જાતના લખાણમાં તથા નામાં પણ
ગુજરાતી જ વપરાય છે.

મારવાડીઓ ગુજરાતના ઘણાખરા ભાગમાં પથરાઈ ગયા છે વ્રજ-
ભાષા અને ગુજરાતીના મિશ્રણથી થયેલી એક જુદી જ ભાષા તેઓ બોલે
છે એ ભાષાની લિપિ પણ સ્વર ચિહ્ન રહિત અથવા સ્થાનભ્રષ્ટ સ્વર
ચિહ્નવાળા—ગુજરાતી મૂળાક્ષર છે.^૧

* કવિ નમદાશંકરે નીચે પ્રમાણે હદ બતાવી છે

ઉત્તરમાં અખાત,

પૂર્વમાં કાળીખાત,

છે દક્ષિણ દેશમાં કરત રક્ષા, કુતેશ્વર મહાદેવ,

ને સોમનાથ ને દ્વારકેશ એ, પશ્ચિમ કેશ દેવ

૧ દૃષ્ટાંત તરીકે મારવાડીઓ ને કોઈક કોઈક થોડું બાલુલા ગુજરાતીઓ લખે છે
કે—“જક અજ મર ગય છ” હવે એને જો સ્વર ચિહ્ન લગાડીએ તો “કાકા આજ મરી
ગયા છે” એમ પણ થાય ને “લંલ અજમેર ગયા છે” એમ પણ થઈ શકે
દારસી લખાણમાં પણ આવી વિલક્ષણતા કદી અરો જોવામાં આવે છે

હિંદના ત્રણ મુખ્ય ધર્મના લોકો ગુજરાતી ભાષા વાપરે છે હિંદુ-
મુસલમાન-જરથોસ્તી હિંદની બહાર ગુજરાતીનો
ગુજરાતીનો પ્રચાર પ્રચાર કરવામાં વાણીઆ જૈન-લુહાણા-ભાટીઆ-
રઝપુત-કોળી અને ભીલ-મેમણ-વહોરા-ખોજ-અને
મુસલમાન તેમ જ પારસીઓ સહાયબૂત થયા છે ગુજરાતના વતનીઓ
અફઘેશ-સીલોન-દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકા-સિયામ-મનીલા-હોંગકોંગ-સંગ-
હાય અને કોબી અને હમણા હમણાના લડન તથા પારીસમાં પણ જોવામાં
આવે છે, અને જો કે આવા દૂરના દેશવરોમાં તેઓ પથરાઈ ગયા છે
તોપણ વેપાર ધધામાં તો તેઓ ગુજરાતી જ ભાષા વાપરે છે અફઘેશ-
અઝીબાર-લાયુ અને મોઝામ્બિકામાં તો અદાલતોમાં પણ ગુજરાતી દુભાષિયા
નીમવામાં આવ્યા છે અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો વળી હાલમાં ગુજરાતી
અને ઈંગ્રેજી ભાષામાં એક અઠવાડિક પત્ર પણ નીકળે છે

આ ભાષા સ્હેલી છે. તે શીખતા શીખનારને બહુ મુશ્કેલી પડતી નથી
વાતચીતના કામ માટે ભાષા ટૂંકી અને સરળ છે;
ભાષાસ્વરૂપ તેમ જ સામાજિક અને સાસારિક વહેવારને તદ્દન
જુગતી છે સખ્દ બડોળ જો કે મર્યાદિત છે, પરંતુ
વેગવાન અને જુસ્સાદાર છે “મહન અધ્યાત્મગાન અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના
વિચારો દર્શાવવાને એ ભાષાને સરકૃતમાંથી પુષ્કળ સહાય લેવી પડે છે.
એની સરળતા નીચેની બાબતોમાં છે:—

ક્રિયાપદના રૂપાખ્યાન થોડા અને ઈંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને અરબી કરતા
ઓછા ગુચવણવાળા છે તેમ જ સહાયકારી ક્રિયાપદ અને સખ્દયોગી અને
ક્રિયાવિશેષણ અભ્યય પણ ઓછા છે મૂળાક્ષરો ઓછા છે અને તેમાં સ્વરો-
ચ્ચાર કરવા માટે સ્વરચિહ્ન વિના અક્ષરોની મેળવણી કરવી પડતી નથી.
કેટલાક અક્ષરો ખાસ કરીને ધ-છ-ઝ-ઠ-ડ-ણ-ત-થ-દ-ભ શુદ્ધ રીતે બોલવા

તેમ જ હંચ અને અનુનાસિક ઉચ્ચાર શુદ્ધ રીતે કરવા એ પરદેશીને જરા દૃષ્ટુ લાગે છે *” મસ્કૃતમાથી નીકળેલી હિંદની બધી ભાષાઓ—જગણી—મહાડી—હિંદી વિગેરેની માફક ગુજરાતીતુ પણ આ એક સામાન્ય લક્ષણ છે.

ગુજરાતી મૂળાક્ષર મોટે ભાગે સસ્કૃતમાથી જ ઉતરી આવ્યા છે અથવા તો થોડા રૂપાતર સાથે મસ્કૃત જ છે, ફેરફાર એટલો જ ક્ષિપિ જોડણી ઉચ્ચાર કે સસ્કૃતમા દરેક અક્ષરને મથાળે દોરવામા આવતી લીટી ગુજરાતીમા કાઢી નાખવામા આવી છે મૂળ અને રૂપાતર થયેલા અક્ષર નીચેની યાદી પર નજર નાખવાથી જ જણાઇ આવશે

અવર

સ	શુ	સ	શુ
અ	અ	ઝ	ઊ
આ	આ	ષ	એ
ઇ	ઇ	ષે	ઐ
ઈ	ઈ	ઓ	ઔ
ઉ	ઉ	ઔ	ઔ

વ્યંજન

મ	શુ	સ	શુ	સ	શુ
ક	ક	ચ	ચ	ટ	ટ
જ	ખ	છ	છ	ઠ	ઠ
ગ	ગ	જ	જ	ડ	ડ
બ	ધ	ઙ	ઙ	ઢ	ઢ
ત	ત	ઞ	ઞ	ણ	ણ

* મીરઝા મહમદ કાઝીમના કોષમાથી આ ઉતારો કર્યો છે (૧૮૪૬ની આવૃત્તિ)

ત	ત	ક	બ	શ	સ
થ	થ	ખ	ભ	ષ	પ
દ	દ	મ	મ	લ	સ
ધ	ધ	ય	ય	હ	હ
ન	ન	ર	ર	લ	ળ
પ	પ	લ	લ		
ફ	ફ	વ	વ		

આ અક્ષરો લખવાની રીત સ્વરસવાદિ છે એટલે કે દરેક ઉચ્ચાર માટે જુદો જુદો અક્ષર છે †

‡ વેદ સિવાય સંસ્કૃતમાં “લ” છે જ નહિ, ક્રા “લ” જ છે ધણુ ખરૂં સંસ્કૃતમાં જ્યાં લ વપરાય છે ત્યાં ગુજરાતીમાં લ વાપરવામાં આવે છે જેમકે સંસ્કૃત કમલ નુ ગુજરાતીમાં “જમળ” થયું છે

† ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાક અક્ષરોનો ખરો ઉચ્ચાર કંવાને પરદેશીઓને શી શી મુશ્કેલીઓ પડે છે તે અહીં બતાવવી જોઈએ એકના એક જ શબ્દોનો દૂકો અને લાખો એમ જુદો જુદો ઉચ્ચાર કરવાથી જુદો જુદો અર્થ રતો હોય તો તેનો ભેદ બતાવવાને ગુજરાતીમાં કાઈ પણ ચિહ્ન નથી દેખાત તરીકે ગોળ (વર્તુલ) અને ગોળ (શેરડીના રસમાંથી બનાવેલો મીઠો પદાર્થ) તેમ જ કેટલાક શબ્દ બોલતી વખતે તેમાં “હકાર” નો ભાસ થાય છે પણ લખાણમાં તેને માટે કાઈ પણ ચિહ્ન નથી જેમકે “મારા” નો “ગહારા” જેવો ઉચ્ચાર થાય છે પણ “હ” લખાતો નથી શબ્દોની જોડણીની રીતમાં પણ ખામી છે, અને તેને માટે સર્વાન્ય નિયમો નથી શબ્દોના શુદ્ધ ઉચ્ચાર સાથે આ બાબતોને વણો સબધ હોવાથી ગુજરાતી વિદ્વાનો એ વિષય ઉપર ધ્યાનપૂર્વક વિચાર ચલાવે છે એ વિષય પર ધણુ મથન થયું છે પણ હજી સુધી કાઈ ચોક્કસ નિર્ણય થયો નથી સાહિત્યપરિષદે એક કમિટી નીમી હતી, તેનો રિપોર્ટ તૈયાર છે, તેમાં આ વિષયને અંગે કાઈક માર્ગદર્શક નિયમો ઘડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે

સંસ્કૃતથી છૂટા પડ્યા પછી અક્ષરો લખવાની રીતમાં એ જુદે જુદે વખતે ફેરફાર થયો છે પહેલી રીત “બાલબોધ”

લખવાની રીત અથવા “દેવનાગરી” છે એમાં સંસ્કૃતની માફક જ દરેક અક્ષરનું જુદું જુદું માથું દોરવામાં આવતું, ત્યાર પછી દરેક અક્ષર લખીને દરેક ઉપર માથું દોરવાની ખટપટ દૂર કરવા માટે ચાટી, ચોપડી અથવા કાગળ ઉપર રંગમ લીટી દોરીને તેની નીચે (મરાઠી બાપા મોડી લિપિમાં લખાય છે તેમ) અક્ષરો લખવા માડ્યા છે. આમાં છેલ્લી રીત જે હમણાં ચાલુ છે તેમાં લીટી દોર્યા સિવાય અક્ષરો લખાય છે

દેવનાગરી — હું ઘેર જાઉં છું.

રૂપાતર પામેલી—હું ઘેર જાઉં છું.

અર્વાચીન — હું ઘેર જાઉં છું.

લખવાની શુદ્ધ રીત પ્રમાણે તો દરેક શબ્દ બીજા શબ્દથી રહેજ છૂટા પાડીને લખવો જોઈએ પણ આ રીત ધર્ણાખરી સાક્ષર વર્ગમાં જ પ્રચલિત છે. વેપારીઓ અને સાધારણ કેળવણી પામેલો વર્ગ આ નિયમ પાળતો નથી, તેમ રંગમ લીટી દોરીને લખવાની રીત પણ એમણે છેક છોડી દીધી નથી, બાળકોને તો એ જ રીતે અક્ષરો શરૂ કરાવે છે, કારણ એથી હાથ ટરવા સાથે સીધી લીટીએ લખવાની ટેવ પડે છે વેપારી નામાંમાં તથા યત્ર વહેવારમાં તો હજી આ રીત જ ચાલુ છે

સંસ્કૃતનાં એ વિભાગ છે મહા સંસ્કૃત અથવા વેદની બાપા અને લૌકિક તેમાંની લૌકિક અથવા પૌરાણિકમાંથી શુભ-આપાની ઉત્પત્તિ રાતીનો જન્મ થયો છે. “ગીતામ જુદે જનસમૂહમાં પ્રચલિત બાપાદ્વારા જ ઉપદેશ દેવાનું યોગ્ય ધાર્યું તેથી તેની પ્રગતિને અગે તથા મગધ રાજ્યની ઉન્નતિને લીધે ઉત્તર હિંદમાં પાલી લોકબાપા થઈ ” (ક. સ પૂ. ૫૦૦) ખ્રિસ્તી સન પછીના સતકામાં

ધીમે ધીમે પાલીનું સ્થાન પ્રાકૃત બાષાઓએ લીધું. કાલીદાસના નાટકોમાં નાયિકાઓ પ્રાકૃત બાષા વાપરે છે કુપ્યતના સંસ્કૃતમાં બોલાયલા પ્રણય વચનોનો પ્રત્યુત્તર શકુતલા પ્રાકૃતમાં આપે છે. વિક્રમની સભાના નવ રત્ન-માના વરરુચિએ વૈયાકરણિ તરીકે સૌથી પ્રથમ-પ્રાકૃતને પોતાના વ્યાકરણમાં સ્થાન આપ્યું છે. વળી પ્રાકૃતના^૧-લોકબાષાના-એ ચાર વિભાગ પાડે છે મહારાષ્ટ્રી-શૌરસેની-પૈશાચી-માગધી

સાહિત્યમાં પ્રાકૃતની ગણના થયાનો સમય આ રીતે ઇ. સ. ૫૦૦નો નક્કી થઈ શકે. અર્વાચીન હિંદમાં બોલાતી જુદી જુદી બાષાઓ એ પ્રાકૃત બાષાઓના રૂપાંતર છે.^૧ કેટલાક કહે છે કે ગુજરાતી શૌરસેની દ્વારા આવી છે એ શૌરસેની મથુરાની આસપાસ પ્રચલિત હતી. ત્યાંથી પશ્ચિમમાં-સિંધુના પ્રદેશમાં આવી ત્યાંથી મારવાડમાં થઈને ગુજરાતમાં આવી આ રીતે એનું પબ્જી સિંધી અને મારવાડી બાષા સાથે સામ્ય છે બીજાઓ એમ ધારે છે કે મહારાષ્ટ્રી સાથે એને ગાઢ મબ્ધ છે. ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો તો નિશ્ચિત છે કે હમણાની પ્રચલિત બાષાને મળતું જુનામાં જુનું ગુજરાતીનું સ્વરૂપ “અપભ્રંશ”નું જડી આવે છે

વરરુચિએ જો કે આ બાષાના સંબંધમાં કાંઈ ઉદ્દેશ્ય ક્યો નથી પણ ચંદ્રકૃત “પ્રાકૃત લક્ષણ”માં એના નિયમો વિષે કાંઈક લેખ છે ડા હર્નલ જેણે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તે લખે છે કે બિહાર, બંગાળ, ઓરીસા

* પ્રો. એ મેકડોનલ્ડ ‘સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ’માં લખે છે કે -

આપણા સનેની રાજઆતથી ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીની મધ્યકાલીન પ્રાકૃત સમરત રૂપની રહેલી છે, તેના ચાર ભાગ પાડી શકાય પશ્ચિમમાં સિંધુની ખીણના પ્રદેશમાં અપભ્રંશ અને મથુરાની આસપાસના પ્રદેશ-દોઆબ-માં શૌરસેની એ શૌરસેનીના ચાર વિભાગ છે ગૌરવરી (ગુજરાતી)-અવતિ-પશ્ચિમ રજપુતાની-મહારાષ્ટ્રી (પૂર્વ રજપુતાની)

૧ સ્વ રમેશચંદ્ર દત્તનું “ બંગાળી સાહિત્ય ”

ઓઢીઆ અને મધ્ય હિંદના ઇશ્વરના ભાગમાં માગધી પ્રચલિત હતી. વામવ્ય પ્રાત, પશ્ચિમ હિંદ અને દક્ષિણ હિંદના કેટલાક ભાગમાં સામાન્ય પ્રાકૃત (મહારાષ્ટ્રી) ચાલુ હતી સિંધુના પૂર્વ તટના પ્રદેશમાં અપભ્રંશ બોલાતી હતી પરંતુ ગીરનારના લેખ ઉપરથી તેમ જ પ્રાચીન ગુર્જર લેખકોએ વાપરેલા કેટલાક શબ્દોના રૂપ ઉપરથી ત્યાં કોઈકે કાળે મહારાષ્ટ્રી તેમ જ ચૌરસેની બોલાતી હશે એમ લાગે છે સિદ્ધરાજના સમયના પ્રખ્યાત જૈન આચાર્ય હેમચંદ્રએ પોતાના વ્યાકરણમાં ભાષાનું અપભ્રંશ સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે પણ તે સમયે એ ગુજરાતમાં પ્રચલિત હતી કે કેમ યા તો તે કયા પ્રદેશમાં બોલાતી હતી તે વિષે કોઈપણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી પરંતુ અપભ્રંશના પુષ્કળ દષ્ટાંતો એમણે આપ્યા છે, તે ઉપરથી એમ ધારી શકાય કે તે સમયમાં એ ભાષા પ્રચલિત હશે ખરી આ વ્યાકરણ સ ૧૧૬૮ (૬ સ ૧૧૧૨) માં રચાયેલું તેથી તે પહેલાં પણ એ ભાષા વપરાતી હોવી જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે બહુ ઊંડા ન દિશતા ગુજરાતના પ્રખ્યાત ભાષાશાસ્ત્રી રા રા કે હ ધ્રુવે કરેલો નિર્ણય માન્ય રાખીએ તો આ ભાષાનો ઇતિહાસ ત્રણ જુદા જુદા યુગમાં વહેચી શકાય.

૧ ઇસવી સનના દશમાં અગીઆરમાં શતકથી ચૌદમાં શતક સુધીના
પહેલો યુગ, આ યુગની ભાષાને અપભ્રંશ કે પ્રાચીન
ત્રણ યુગ ગુજરાતીનો સમય કહીએ

૨ પદ્મમાં શતકથી સત્તરમાં શતક સુધીનો બીજો અને મધ્યકાલિન
ગણીએ

૩ સત્તરમાં શતક પછીનો અર્વાચીન ગુજરાતીનો સમય.

આ રીતે નિર્વિવાદ કહી શકાય કે જુની ગુજરાતી અથવા અપભ્રંશની
“ સાહિત્યમાં ગણના ” થયાનો સમય દશમાં શતકથી લેખી શકાય, અને
આપણી તરફ તો પ્રાકૃતનું છેલ્લામાં છેલ્લું રૂપાંતર એ જ હતું

સંસ્કૃતમાંથી આવેલા નહીં પણ સંસ્કૃત જોડે આપણો દેશ મસર્ગમાં આવ્યો તે પહેલા વપરાતા શબ્દોને દેશ્ય કહે છે નીચે દેટલાક શબ્દો. જણાવેલા શબ્દો દેશી અથવા દેશ્ય છે "દેશી નામ-માળા"માં હેમચંદ્રાચાર્યે આવા શબ્દોની એક મોટી યાદી આપી છે-દેશ્ય-હેકુણ, પ્રાકૃત મધુણ-સ મત્કુણ, ગુ માકુણ, માકડ, બોલવુ એ દેશ્ય "બોલ" ઉપરથી નીકળેલો છે રાકું, જાખર, દાથરી, ખોળાઈ, ખાખકું, ડોખકું, બાચકો એ તદ્દન દેશ્ય શબ્દો છે નીચેના શબ્દો પ્રાકૃતમાં રૂપાંતર થયા સિવાય એમના એમ ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત ઉપરથી આવ્યા છે:-

ગુ	વિજ્ઞેગ	સ	ચિયોગ.
ગુ	ધીરજ	સ	ધૈર્ય.
ગુ	કરમ	સં	કર્મ.

ઘણાખરા શબ્દો પ્રાકૃતમાં થઈને ગુજરાતીમાં આવ્યા છે -

ગુ	પ્રા	સં
હધકું	હિઅઅ(ડ)	હવયમ્
સુડો	સુઅડો	શુક:
થેલો	ગહિઅ (લો), ગહેલો	ગૃહીત:
આપ	આપા	આત્મા
ધઉં	ગોહ્રો	ગોષ્ઠમ:
મેહુ	મધલ	મહિનમ્

ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો ગ્રીણ સંસ્કૃત રૂપમાં જ ગુજરાતીમાં વપરાય છે:-
ભય, પૂર્વ, પશ્ચિમ.

વચલા રૂપાંતર છોડી રહીને ગ્રીણ સંસ્કૃત રૂપમાં જ શબ્દો વાપરવાનુ વલણ

હાલમાં ચાલુ થયું છે આપણા સમયના લેખક “અરથ” અથવા “રાજ” લખવાને બદલે “અર્થ” અને “રાજ્ય” લખવાનું વધારે પસંદ કરેછે

પોર્ટુગીઝ શબ્દ “મોસંખી,” ફ્રેન્ચ શબ્દ “પલટણ” જેમ ભાષામાં દાખલ થઈ ગયા છે તેમ ધણા મરાઠી, ફારસી અને અરબી શબ્દો પણ ભાષામાં ભેળાઈ ગયા છે તેનું કારણ એટલું જ છે કે બિન બિન સમયે બિન બિન રાજસભા નીચે દેશને રહેલું પડેલું અને તે ભાષા વાપરતી પ્રજાના ગાઢ સમાગમમાં આવતું પડેલું તેને લીધે તેમના કેટલાક શબ્દો કુદરતી રીતે રૂઢ થઈ ગયા ધણા ઇંગ્રેજી શબ્દો પણ આ રીતે દાખલ થઈ ગયા છે

અપભ્રંશ સાહિત્યના દૃષ્ટાંતો આપતા અગાઉ ગુજરાતના ઇતિહાસનું તથા અર્વાચીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પહેલા ગુજરાતી ગુજરાતમાં સાહિત્ય સાહિત્ય કેવું હતું તેનું દિગ્દર્શન કરવાની જરૂર છે, ત્યની પ્રાચીન જોથી અર્વાચીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવામાં એ કેટલાં સ્થિતિ સાધનબૃત્ત થયા છે તે જાણી શકાય. ઈ સ ૭૪૬થી ૧૨૯૮ સુધી ગુજરાતમાં રજપુત રાજ્ય હતું અને એ સમયમાં બ્રાહ્મણોએ તથા જૈનોએ ધણા સંસ્કૃત પુસ્તકો લખ્યા છે * પરંતુ દશમાં શતકમાં અપભ્રંશ પ્રચલિત થઈ અને રજપુત રાજાઓના યશોમાન ભાટ આરણ્યોએ રાસાદાર ગાવા માંડ્યા આ ભાષામાં મારવાડી-

* પારસીભાઈએ જાણીને વિસ્મિત થશે કે ગુજરાતી સાહિત્યને ખીલવવામાં તેઓ પ્રાચીન સમયથી જ ભાગ લેતા આવ્યા છે તેઓના ધર્મપુસ્તકોનું ભાષાંતર પહેલવીમાંથી સંસ્કૃતમાં અને સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં થયું છે “અર્દાવરામનામું” પહેલવીમાંથી સંસ્કૃતમાં આવ્યું ને સંસ્કૃતમાંથી તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર થયું છે તેની એક હસ્તલિખિત પ્રત બહેરામ લખમીધરે (હિંદુ નામ સાથેનું સાચું લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે) સ ૧૫૦૭ (ઇ સ ૧૪૫૧)માં તૈયાર કરી હતી “મિનોઈ ખિરદ” નું પણ એ જ પ્રમાણે થયું છે સ ૧૬૧૩ (ઇ સ ૧૫૫૬)

મજ અને અન્ય ભાષાઓનું મિશ્રણ હતું, અને આદ્યે તથા જૈન આચાર્યો જેઓ પોતાના ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં જ રચતા-તેમની ભાષાને બદલે જનસમૂહમાં પ્રચલિત ભાષા વાપરીને આ રાજ કવિયોએ ગુજરાતી ભાષાના જન્મના દુદ્ધભિ વગાડ્યા. બૌદ્ધ અને જૈન સાધુઓ આ જ પ્રમાણે પાલી અને માગધી ખેડાયેલી ભાષા તરીકે વાપરતા. પ્રાકૃત વાપરવી એ આદ્યે હલકું ગણ્યતા. તેમનો પ્રાકૃત પ્રતિનો એ તિસ્કાર લાગે સમયે નિર્મૂળ થયે અને તેમ થવાનાં કારણ પશુ રાજકીય હતા, છતાં પશુ તે કાળમાં પ્રાકૃત ભાષાઓમાં મજ અને હિંદી અગ્રસ્થાને હતી અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દશમા શતક પછી જ અપભ્રંશ અથવા પ્રાચીન ગુજરાતીને એ ખેડાયેલી ભાષાઓ સાથે સ્થાન મળ્યું.

રજપુતો પછીના મુસલમાનોના સમયમાં એટલે ૫ સ. ૧૨૯૮ થી ૧૪૦ સુધીમાં, કે જે સમયે અણહિલવાડ, ખભાત, મુસલમાની રાજ્યના સોમનાથ, ગુનાગઢ, ગોહળ ને ઇડર મુસલમાનોએ આરબમાં સાહિ- સર કરી અમદાવાદ વસાવ્યું (ઈ. સ. ૧૪૧૨), તે ત્યંબી સ્થિતિ સમયે પશુ, મોટે ભાગે સંસ્કૃત અને થોડી ઘણી જ પ્રાકૃત સાહિત્યપરત્વે વપરાતી તે સમયનું લગભગ બધું સાહિત્ય ધર્મ સળધે જ હતું. અને એક જૈનેતર લેખક સિવાય જૈન સાધુઓએ જ સાહિત્ય જીવન ટકાવી રાખ્યું હતું. આદ્યે અને ઇતર વર્ગોએ તે વખતે કાંઈ જ લખ્યું નથી. રજપુત રાજ્યના અસ્ત સાથે રજપુ-તોની કીર્તિનો સૂર્ય પશુ અસ્ત પામ્યો હતો. ચારેતરફ ફેલાયેલા આ તિમિ-રમાં પશુ સાહિત્યજીવનનો પ્રકાશ આ સાધુઓ ટકાવી શક્યા તેનું કારણ સદ્ગત રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી એવું આપે છે કે અણહિલવાડની પડતી થઈ ત્યારથી મુસલમાનોના આક્રમણને અગે લોકોના જનમાલની સલામતી રહી નહીં તેથી આદ્યે, વાણીઆ અને બીજા સમૃદ્ધિવાન વર્ગો-જેઓ જ

સાહિત્ય વિષયમાં કાંઈ ભાગ લઈ શકે એમ હતું, તેઓ-નિર્ભય સ્થાન શોધી કાઢી ત્યાં ઠરી ઠામ થવાની ચિંતામાં પડ્યા આથી તેઓ ભ્રમણે ચઢ્યા અને ઉત્તર હિંદમાં ઠેક બનાવે અને મથુરા સુધી જઈને વસ્યા આવી સ્થિતિમાં ક્ષેપન-વાચન કે અભ્યાસ પર લક્ષ ન રખાય એ સ્વાભાવિક હતું જૈન સાધુઓની સ્થિતિ આથી ઉલટી જ હતી તેઓ પોતાના ગચ્છના આશ્રયમાં સ્વસ્થ રહી શકતા, તેથી સાહિત્ય અને ધર્મ વિષયોના અભ્યાસ સ્વેચ્છાપૂર્વક કરી શકતા. “જૈન ઐત્તરોની ભાષા તેમના અસંગ જીવનના ખજે શુદ્ધ અને સરળરૂપે, તેમના સાહિત્યમાં સ્ફુરે છે, ત્યારે આખા દેશના પ્રાચીન જીવ આદિ અનાર્થ જાતિઓ, અને ગજકર્તા મુસલમાન વર્ગ એ ઉભયના સસર્ગથી, આહાણુ, વાણીઆઓની નવી ભાષા કેવી રીતે જુદું ધાવણુ ધાવી, બધાં, એ પણ તેમના (આહાણુદિ સસારીઓના) આ ભ્રમણના ઇતિહાસથી સમજશે ”

આ સંયોગમાં સંસ્કૃત અને ખીજી ખેડાયેલી ભાષાઓની સત્તા ઓછી થવા માંડી અને તેને સ્થાને દેશી, (સામાન્ય વર્ગમાં પ્રચલિત) પ્રાકૃત-હિંદી આદિ અન્ય ભાષાઓના મિશ્રણથી ઉદ્ભવેલી એક નવીન ભાષાનો જન્મ થયો અને તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામી એ વાત આપણું લક્ષ ખેંચે છે

દેશમાં અનેક સ્થળે બહારોમાં અગણિત-અપ્રસિદ્ધ જૈન પુસ્તકો એમના એમ પડી રહ્યા છે. એ પુસ્તકો પાઠ્ય,

અપ્રસિદ્ધ વિશાળ ખખાત અને જેસલમીરના બહારોમાં-અપાસરાઓના જૈન સાહિત્ય પુસ્તકાલયોમાં-તેમ જ અન્ય ગૃહસ્થો પાસે સંગ્રહિત છે મુસલમાની રાજ્યના ખીનસલામતીવાળા સમયમાં

આ પુસ્તકો આવી રીતે શુભ રાખવામાં આવ્યાં હતાં અને હજી પણ એ પુસ્તકોને પવિત્ર ગણીને પ્રસિદ્ધમાં મૂકવા નહીં એવો વિચાર ધરાવનારા ઘણા મળી આવે છે. ઇ. સ ૧૯૧૦ માં મુંબાઈની જૈન શ્વેતાખર કોન્ફરન્સ

તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી “ જૈન ગ્રંથાવલી ” ઉપરથી આ શુભ રહેલા સાહિત્યની વિવિધતા તથા વિશાળતા જણાઇ આવે છે જૈન સાધુ શીલગુણશ્રીએ વનરાજને આશ્રય આપેલો હોવાથી તેના સમયથી જ જૈનો પ્રબળ થયા હતા અને કુમારપાળના રાજ્યમાં તો આહલો ઉપર સરસાઇ મેળવીને તેઓ ઉત્તરિને શિખરે પહોંચ્યા હતા. તેમના લેખો મોટે ભાગે આ કાળમાં જ લખાયા હતા અને ગુજરાતી સાહિત્યના પાણિનિ-હેમચંદ્રાચાર્ય-પણુએ જ સમયમા થઈ ગયા, પરંતુ આહલોએ જૈનોને ગદ્ય દરીને પોતાની સત્તા પાછી જમાવી એટલું જ નહીં પણ લોકોમાં જૈનોની સામે તિરસ્કારની વૃત્તિ એટલી તો તીવ્ર બનાવી દીધી કે એ તિરસ્કાર “ દ્વિતિના તાદ્ય-માનોઽપિ ન વિશેજ્ જિનમદિરમ્-એ કહેવતના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો.

પ્રકરણ ૨ બું.

પ્રાચીન જૈન સાહિત્ય અને ભાષા રવરૂપ.

“ રાસા ” એક વિલક્ષણ પ્રકારની કાવ્ય રચના છે અને તે જૈન સાધુઓએ જનસમૂહને ધર્મ અને નીતિને માર્ગે દોર-
પ્રાચીન જૈન ગ્રંથો વવા રચેલા હોવાથી તેની ભાષા સામાન્ય વર્ગ પણ
અને રાસાઓ સમજી શકે એવી રાખી છે રા મનસુખલાલ કીરત-
ચંદ્ર મહેતા નામના જૈન વિદ્વાને ત્રણસેથી ચારસે
રાસાની એક ઉપયોગી યાદી પ્રસિદ્ધ કરી છે એ સર્વ ચૌદમા શતકથી બઢે
તેથી પણ અગાઉના સમયથી* ચ રાઢમા શતક સુધીમા લખાયા છે (ધ
સ ૧૩૪૪થી ૧૭૪૪) આ રાસાઓ અપરોક્ષ રીતે ગુજરાતના સાહિત્યના
રાજકીય અને સાસારિક ઇતિહાસપર ઢણુ પ્રકાશ પાડે છે

જયનંદ સૂરિનો “ ક્ષેમ પ્રકાશ ” તથા ગુણુ રત્નસૂરિનો “ ભરત બાહુ
બળી ” સ. ૧૪૧૦, વિજયભદ્રના “ હસરાજ વછરાજ ” અને “ શીળ-

---

* સ ૧૩૨૭ નો “ સત્તક્ષેત્રી રાસ ” અને રત્નસિ હસૂરીની “ ઉપદેશમાળા ”
જે સ ૧૩૪૭મા લખાયલી છે તે ચૌદમા શતક પહેલાના લખાયલા ગ્રંથના દ્રઢાત
તરીકે ગણી શકાય, નીચેની બે પ ક્તિપરથી એ ગ્રંથોની ભાષાનુ રવરૂપ દેખાય છે -
વિજય નરિંદ જિણિંદ, વીરહંથી હિંવય લેવીણુ,
ધરમદાસ ગણિનામિ ગમિ, નયરિહિં વિહરંધ પુણુ
વીર છને દ્રે વિજય નામના રાજને દિક્ષા આપી હતી અને ભાનપણી તે
ધરમદાસ ગણિ નામથી કહેવાવા લાગ્યો
શ્રી જૈન મેતાબર કોન્ટ્રન્સ હેરલ્ડ બ ફે ૧૯૧૩ પૃ ૩૩

રાસ ” સં. ૧૪૧૧, ઉદયવત વિજયભદ્રસુરિનો “ ગૌતમસ્વામી ” અથવા
“ રાસા ” અને હરસેવકનો “ મદનરેખા (મયલુરેહા) ” સં. ૧૪૧૩, આ
બધું પ્રાચીન રાસાઓ છે

આપણા પ્રસિદ્ધ ભાષાશાસ્ત્રી સ્વ વૃજલાલ કાલીદાસે લખેલા શુન્દરાતી
ભાષાના નિબંધમાથી નીચેના થોડાક અપભ્રંશના
અપભ્રંશ કાવ્યના દૃષ્ટાંત આપ્યા છે, જે એ ભાષાના અભ્યાસીઓ
દૃષ્ટાંત. સામાન્યતઃ ટાંકી બતાવે છે:—

“ કાતી કરવત કાપતાં, વહિલઉ આવઈ ૧૭૬ ।

“ નારી વિધ્યા ટલવલઈ, જાણવહ તા ૧૬૬ ॥

કટાર કે કરવતથી ધવાયલાનો છેડો વહેલો આવે છે પણ નારીથી
વિધાયલા તો જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી ટળવળ્યા કરે છે

“ આગિ દાધા પાલવઈ, ૧૭૬ વાધઈ વૃક્ષ ।

“ નારિ હુતાશનિ જાલિયા, છાર ઉડઉચિયા લક્ષ ॥

આગે દાઝેલા વૃક્ષ ફરી પશ્ચિવિત થાય, કાપેલા વૃક્ષ ફરી વધે પણ
નારીરૂપી હુતાશનીએ જાળેલા લાખો માણસ રાખની માફક ઉડી જાય છે

“ અઠૌતરસુ યુદ્ધી, રાવણુતણુઈ કપાલિ ।

“ એક યુદ્ધિ ન સાપડી, લકા બજણુ કાલિ ॥

રાવણુને કપાલે ઇઠૌતેરસે યુદ્ધિ લખી હતી પણ લકા ભાંગ્યા કાળે
એકપણુ યુદ્ધિ એને કામ આવી નહીં

૪ સ ૧૩૦૫મા મેરુતુગે લખેલા “ શુન્દરાનંદ્રાખ ” માંથી આ
દૃષ્ટાંત ટાંક્યા છે સં ૧૪૧૨ (૪ સ ૧૩૫૬)મા લખાયલા ગૌતમ

રાસામા વત્યુ* (વસ્તુ) છદ તથા ભાષા છદ નામે બે છદ માલમ પડે છે જૈન વિદ્વાન રા રા મનસુખલાલ રવજીભાઈ ધારે છે કે, વસ્તુછદ ચૌદમા શનક અગાઉ અન્ય કોઈ લેખકને હાથે લખાયેલો હોવો જોઈએ, અને પાછળથી તે આ રાસામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હોવો જોઈએ:—

વસ્તુ છદ

“ ઇણુ અનુક્રમે ઇણુ અનુક્રમે નાણુસ પન,
 “ પનરહસય પરવરિય હરિય દિય દુજીણુનાહ વ દે,
 “ નાણુવિ જગણુર વયણુ તિહ નાણુ અપાણુ નિદે,
 “ ચરમ જીણુસર ઇમિ બણુ, ગોમય મ દરિસ ખેઉ,
 “ છેહ જઈ આપણુ સહી, હોસુ તુલા ખેઉ

એજ રાસામાનો ભાષા છદ.—

“ નિમ સુરતરૂવર સોહે શાખા,
 “ નિમ ઉત્તમ મુખ મધુરી ભાષા,
 “ નિમ વનકેતકી મહમહે એ,
 “ નિમ ભૂમિપતિ જીયખલ ચમકે,
 “ નિમ નિનમ દિર ધ ટા રણુકે,
 “ તિમ ગોયમ લખ્ધે ગહગહે એ ૧

અનમા મ ચકાર લખે છે કે —

“ ચક્રદહસય આરોત્તર વરસે,

---

* વત્યુ (વસ્તુ) કેલે સાર મ રના અમુક ભાગનો સાર પ્રરતાવના રૂપે એમાં વર્ણવવામાં આવે છે આ સાર પ્રાકૃત ભાષામાં છે પણ છદ અથવા ખરેખરી કૃતિ તો તે સમયની પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષામાં છે

૧ રા ચ દ્ર જૈન કાવ્યમાળા, પ્રથમ ગુચ્છક, પૃ ૨૮

“ ગોયમ ગણુદર કેવળ દિવસે,
 “ કિલ્લે કવિત ઉપગાર કરો,
 “ આદિદિ મ ગળ ઝોહ પભણિજે,
 “ પરવ મહોન્નવ પહિલો લીજે,
 “ રૂઢિ વૃઢિ કલ્યાણ કરો,

ૐ આ રાસામા રસ લેનાને નીચેનું અવતરણ આનંદપ થઈ પડશે નૈસ-
 મિત્તે દસ્યનુ સુદર નર્તન એમા આગ્રહણ ચિતર્યુ છે

“ નિમ સહકારે કાયલ ટહુકે,
 “ નિમ કુસુમ વને પરિમલ મહકે,
 “ નિમ ચ દન સુગધનિધિ,
 “ નિમ ગનાજલ લહરે લહેકે,
 “ નિમ કયણાચલ તેજે ઝલકે,
 “ તિમ ગોયમ સૌભાગ્યનિધિ,
 “ નિમ માનસરાવર નિવસે હસા,
 “ નિમ સુરવરસિરિ કયણે વતસા,
 “ નિમ મહુયર રાજપદની,
 “ નિમ રચણાદર રચણે વિલસે,
 “ નિમ અબર તારાગણુ વિકસે,
 “ તિમ ગોયમ શુભ કેલિની,
 “ પુનિમનિશિ નિમ સસિયર સોહો,
 “ સુરતર મહિમા નિમ જમ મોહો,
 “ પુરવ દિસિ નિમ સહસકર.
 “ પચાયણુ નિમ ગિરિવર રાજે,
 “ નરવર ધર નિમ મયગલ ગાજે,
 “ તિમ નિનશાસન મુનિપવર.

સ ૧૪૧૩ મા હરમુનિ (હરસેવકે) એ “મયણુરેહા” લખ્યો છે —

“ ગામ કુકડીયે કર્યો ચોમાસો
 “ સવત ચૌદા તેરોમાયો,
 “ કયા કારણ આ રાસ જ કીધો,
 “ હરસેવક ચિત્ત લાયો,
 “ સાધા રે તમે મુળ સામળજ્યો
 “ ચરિત મયણુ રેહારો,
 “ તિણુ ઉપરી દાંધ અધિકા જીછો,
 “ મિચ્છા દુકક મારો ”

સ ૧૪૫૦ (ઈ સ ૧૩૯૪) મા મુખ્યાવબોધ ઔદિતક નામે અથ-એક જૈન વિદ્વાને સમૃત વ્યાકરણના નિયમે ગુજરાતીમા સખવવા લખ્યો છે તેની ભાષા છેક અપભ્રંશ નથી તેમ જ છેક અર્વાચીન ગુજરાતી થયું નથી “ જેહ તઉ હું તઉ થઉ થકઉ ઈલાદિ બોલિ વઈજેહે વસ્તુ નધ પરિયાગ-સૂચીઈ અપાદાન ” એ જ વર્ષમા શ્રી સોમસુદરણએ “ આરાધના-ગત ” લખ્યો છે.

આશરે સ ૧૪૫૫ (ઈ સ ૧૩૯૯) મા શ્રીમુનિ સુદરસ-એ ગદ્ય તથા પદ્યમા “ રાત રાસ ” લખ્યો છે એ પછીના સૈકામા પ્રાચીન ગુજરાતી જૈન સાધુઓએ ધણા સૂત્રોના ગુજરાતી ભાષાતર કર્યો અઘનાં દષ્ટાત છે સ ૧૫૨૯ (ઈ સ ૧૪૬૩) મા લખાયેલા ગદ્યને નમૂનો “ નર્મકોષ ” ની પ્રસ્તાવનામાથી નીચે ટાંચ્યો છે:—

“ પાડલીપુર નગર તિહા નદનઉ ચતુ ચદ્રશુભ રાજ તેહનઉ પ્રધાન ચાણુક્ય પ્રતિબિમ્બથકઉ રાજ્ય ભોગવઈ, પર બકારિ દ્રવ્ય નહિ તેહ ભણી, દેવતા આગધી પાસા પામી રવર્ણુથાલ ભરી જીવટઈ બધહું; જે કે, મઝનઇ જીવઈ તે થાલ સૌનેઈ એ ભગિઉ લિઉ અનઈ તુમ્હેતુ એક દીનાર દિઉ

એમ દેવતાદત્ત પાસે દરી જીપવા લાગઈ ક્રિયા હઠઈ કાઈ દેવતાદત્ત પાસે હું
તે જીપઈ પશ્ચિ માનવજન્મ હારવિક દોહલક પામઈ '*

હમણા હમણા ગુજરાતી જૈનોએ પોતાના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા
માડેલો હોવાથી અને પોતાની પાસની હસ્તલિખિત
આ સમયે લખાયેલાં પ્રતો તેઓ પ્રકાશમા આણના જતા હોવાથી કેટલા-
પુસ્તકોનું સ્વરૂપ. એક એવા સાધનો હવે આપણા હાથમા આવ્યા છે
કે જેનાવડે ઉપરના જેવા આ સમયમા લખાયેલા ગદ્ય
તેમ જ પદના ઘણા દાખલા આપી શકાય, પણ તેમા આપણને વિશેષ ઉપ-
યોગી થઈ પડે એવું કાઈ નથી, તે વડે તો માત્ર એટલું જ સાબિત થઈ શકે
કે તે વખતે જુની ગુજરાતીનું પુષ્કળ સાહિત્ય હસ્તિમા હતું અને તે પણ
વગર ખેડાયલું નહિ અથવા તો ઉગતા સાહિત્યને શરૂઆતમા જે જે મુશ્કે-
લીઓમાથી પસાર થવું પડે છે તે તે મુશ્કેલીઓવાળું નહીં, પરંતુ એવે
દરજે પહોંચેલું કે, જે તે સમયનો વિચાર કરતાં જો કે તદ્દન સંપૂર્ણ તો
નહીં પણ સંપૂર્ણતાની સાબિધ્યમા પહોંચેલી સગીનતાવાળું દહી શકાય. એ
લેખકોએ ધર્મ-જીવનચરિત્ર-લોકપ્રિય વાર્તા-કર્મકાંડ-વૈદકાદિ વિવિધ વિષયો

* ઈ સ ૧૪૦૦ થી ૧૪૮૧ સુધીમા આચાર્યવિચાર (જર્મન) સંબંધી, વૈદક
સંબંધી તથા જ્વાહીર સંબંધી લખાયેલાં ગ્રંથોમાથી રાત્રી જનલાલ કાલીદાસે
પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યના કૃષ્ટાંત આપ્યા છે અને તેમાથી ચોરાક જ લીધા છે કારણ કે
ઉપર દર્શાવેલા વધુ આધુનિક કૃષ્ટાંતોમા ને આમા વાઈ ખાસ ભેદ દેખાતો નથી

“લઘુ આલક દત્ત વિના મરઈ તલ્લુ સૂતક દીન ૧ ।

“ક્ષોર જર્મ કરીઈ હુઈ તલ્લુ સૂતક દીન ૩ ।

“કર જ મૂલ ગાઈ તલ્લુ મૂતસુ પી જઈ હરસ બઈ ।

“છાસ સુક પાકક પીલુ પીજઈ હરસ બઈ ।

“એતિલુ પહિલક આનર સિંધલ દ્વિપ બલિવક બિજઈ આનર આરબ દરશ
બલિવક । ત્રીજઈ આનર પારસીક દરશ બલિવક । ચકવક આનર ખાખર
(સ ચર્ચર) દરશ બલિવક

ધણા કૌશલ્યથી ચર્ચા છે તેથી નરસિંહ મહેતાના (૬ સ ૧૪૧૫-૧૪૮૧) સમયથીજ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્પત્તિ થઈ અને તેથી તેનેજ ગુજરાતી સાહિત્યના પિતા લેખવામાં આવે છે એવો સામાન્ય લોકમત ખોટો પડે છે ને આપણા સાહિત્યની ઉત્પત્તિનો સમય હવે આપણે તેનાથી થોડાક સ્તક અગાઉનો લેવો જોઈએ

આ વિષયની શાસ્ત્રીય ચર્ચા આ ગ્રંથના વિષયની બહારની વાત છે, પરંતુ રા બ ગ્મણુમાધ, રા બ કેશવલાલ ધ્રુવ અને રા નરસિંહરાવ દીવેડીઆ જેવા વિદ્વાનોએ બનાવ્યું છે કે હાલની ગુજરાતીનું સ્વરૂપ મધ્યકાલિન ગુજરાતી-પ્રાચીન ગુજરાતી-પ્રાકૃત અને છેવટ સરકૃતપરથી કેવી રીતે બધાયું છે તે ક્રમશઃ વ્યાકરણદ્વારા શોધી કાઢવું અશક્ય નથી સ્વરોચ્ચારના ભેદ, સાદસ્યથી ઉત્પન્ન થતા નવા શબ્દોનું બધારણ અને એવા એવા ભાષાવિકાસક્રમને સહાયભૂત બીજા સાધનોની ભિન્ન ભિન્ન કાળે ગુજરાતી ઉપર પથ્ય તેના વૃદ્ધિકાળમાં અસર થઈ છે, અને એ વિષયના જિજ્ઞાસુને એ વિદ્વાનોના ગ્રંથોમાં રમ પડે એવું ધણું જડી આવશે *

* પ્રાકૃતમાં થઈને સન્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોમાં થતા ફેરફારો નીચેના દૃષ્ટાંતોપરથી સ્પષ્ટ થશે --

મં	પનસ	પિલતી	તીક્ષ્ણમ્
પ્રા	ફણુસો	પિઅર્ધ	તિક્ષ્ણ
જુની ગુ	—	પિઅર્ધ	”
ગુ	ફણુન	પીએ	તીખુ

પ્રકરણ ૩ જી.

ભક્તિમાર્ગ અને પદરમા શતકના કવિઓ.

કાષ્ઠક ઠેકાણે એમ કહેવામા આવ્યું છે કે હિંદમા કાવ્ય ને ધર્મ એ એકજ છે, તે બને એક બીજાથી છૂટા પાડી શકાય. પ્રાચીન કાવ્યનું એમ નથી પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યને અગે આ મૂળ ધર્મ. સૂત્ર વિશેષે કરીને સત્ય છે નરસિંહ મહેતા અને મીરાંઆધ પહેલાં પણ કાવ્યનું એક ધર્મ તરફજ હતું જૈન સાધુઓના રાસા લખવાના હેતુ એજ હતો કે લોકો જે ભાષા બોલતા હોય તે ભાષામા તેમને ધર્મ તથા નીતિનો ઉપદેશ કરવો, અને તેથી સા-સારિક તથા વ્યાવહારિક વિષયપગના કાવ્ય ધર્મ અને નીતિના કાવ્ય કરતા પ્રમાણમા ઓછા છે, તેથીજ ન્યારે ધ સ ૧૪૦૦ થી શરૂ થતા વિશેષ સગીન સાબિતીવાળા કાળમા આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ, અને તે વખ-તમા રચાયેલા સારી પેઢે જાણીતા અને લોકપ્રિય કાવ્યો જે આપણને મળી આવે છે તે કાવ્યોમા પણ એનો એજ વિષય ચાલુ રહેતો. જોઈએ છીએ ત્યારે તેમા કાષ્ઠ નવાઈ જેવું લાગતું નથી ધર્મના વિવિધ સ્વરૂપ એજ આ કવિઓના કાવ્ય પ્રદેશ હતો. જૈનોએ પોતાના જ સત, મહાવીરસ્વામી અને તિર્થંકરોના યશોમાન ગાયા ત્યારે જૈનેતર કવિઓના ભજન કરીને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની ભક્તિનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, અને તે ભક્તિમાર્ગ કહેવાયો.

રાયલ એશીઆટીક સોસાયટીની મુદ્રાકીની શાખાના જર્નલ અંક ૬૫ પુસ્તક ૨૩ (ધ સ ૧૯૧૦)મા આ વિષય ઉપર મી. ભક્તિમાર્ગ અધવા. સેનવીકે કરેલું ભાષણ છપાયું છે તેમા તેઓ ભક્તિનું કૃષ્ણભક્તિ. લક્ષણ આપતા કહે છે કે.-

“દેહધારી ઈશ્વર ઉપર મનુષ્યની જાતિશ્રદ્ધા, મનુષ્ય ઉપર હોય તેવો જ તેના ઉપર પ્રેમ, તેની સેવામાં સર્વસ્વનું અર્પણ, તેનું નામ ભક્તિ અને તે વડે જ મોક્ષપ્રાપ્તિ, નહિ કે જ્ઞાનવડે અગર યતયાગાદિકવડે યા તો કર્મવડે *”

ઉપનિષદોને ગણનામાં ન લેતા આ માર્ગનું મૂળ પ્રથમ ભગવદ્ગીતામાં અને તેમાં પણ નવમાં અધ્યાયના ૨૬ થી ૨૯ સુધીના શ્લોકોમાં તેને જડે છે:-

પત્રં પુષ્પં ફલં તોય યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।
તદહં મધ્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતારમનઃ ॥ ૨૬ ॥
યત્કરોષિ યદ્દશાસિ યજ્ઞહોષિ યદ્દાસિ યત્ ।
યત્પત્યસિ કૌંતેય તન્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥
શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષયસે કર્મબંધનૈઃ ।
સંન્યાસયોગયુક્તારમા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥૨૮॥
સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।
યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ વાપ્યહમ્ ॥૨૯॥

“જે પુરુષ પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે જળ અને પ્રેમથી અર્પણ કરે છે તે

* સર્વમાન્ય ગુજરાતી વિદ્વાન સ્વ ગો મા ત્રિપાઠી Classical Poets of Gujarat મા એનો એજ વિચાર ઈ સ ૧૮૬૨ મા દર્શાવતા ગાંધી વધારે સ્પષ્ટ રૂપમાં લખે છે કે -

“ભક્તિ જ આ નવા ધર્મનો આત્મા અને પ્રાણ છે “ભક્તિ”-તેના અનેક અંગો સહિત તેનો ખ્યાલ આપે એવી “ભક્તિ”-માટે ઇંગ્રેજીમાં શબ્દ જ નથી Worship (પૂજા), Prayer (પ્રાર્થના), Devotion (પરાયણતા) માં પણ ભક્તિના સંપૂર્ણ અર્થનો સમાવેશ થતો નથી દેવની સમક્ષ ખડાને ખડા રહેવું, તેની સેવા કરવી, તેના ઉપર પ્રેમ રાખવો, તેના પ્રેમ પાત્ર થવું, તેની સાથે સંબાધણું વરડવું, તેના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા, તેનું શ્રવણ વરડવું, અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના ઉપભોગ દેવમાથી જ મેળવવા (દેવને ભોગવવો) એનું નામ ભક્તિ

શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અને કામના રહિત ભક્તને ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરેલી પત્ર, પુષ્પ આદિક વસ્તુ હું પ્રેમપૂર્વક મહણ કરું છું. ૨૬

હે કૌ-તેય, તું જે કર્મ કરે છે, જે ખાય છે, જે હોમે છે, જે આપે છે, જે તપ કરે છે, તે સર્વ મને જે પ્રમાણે અર્પણ થાય તે પ્રમાણે કર ૨૭

મને કર્મો અર્પણ કરવાથી કર્મના સારા નરતા ફળોમાથી તું છૂટો થઈશ, કારણકે મને કર્મ અર્પણ કરવાથી તને તે કર્મોના ફળોનો સંબંધ રહેશે નહીં આ પ્રમાણે કર્મોમાથી છૂટો થયા પછી સન્યાસરૂપી યોગમા જેનું મન જોડાયેલું છે એવો તું મને પ્રાપ્ત કરીશ ૨૮

હું સર્વ પ્રાણિયો વિશે સમાન છું મને કોઈ પ્રિય પણ્ય નથી તેમ મારો કોઈ શત્રુ પણ્ય નથી જ આમ છતાં પણ જે ભક્તો ભક્તિવડે મને ભજે છે તે ભક્તો મારે વિશે છે અને હું પણ તેઓ વિશે અનુમદ કર્તારૂપે રહું છું ૨૯

આ વિચાર ભક્તિમાર્ગની પ્રથમ ભૂમિકા એટલે “તન, મન અને ધન દેવને અર્પણ કરવારૂપ-ભાવના દર્શાવે છે અન્યોઅન્ય પ્રેમભાવનાનું પ્રક્ટી-કરણ હજુ હવે થવાનું હતું,” તે સેકડો વર્ષ પાંચી થયું

ભક્તિમાર્ગનો બીજો તરંગ આના પછી લગભગ હજારેક વર્ષ પછી આવ્યો. ને તે સાહિત્ય મારફતે પ્રકટ થયો દરમ્યાન કૃષ્ણ, બાળગોપાલ કૃષ્ણની ભક્તિ હિંદના ઘણા મોટા ભાગમા સુદૃઢ જામી ગઈ હતી આ મહાન વ્યક્તિનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થયો તે જણાવવા ભિન્નભિન્ન મત દર્શાવવામા આવ્યા છે કેટલાકનું ધારવું છે કે “તે વિરૂદ્ધ આચરણવાળી-પરસ્પર વિરોધી લક્ષણવાળી જુદી જુદી વ્યક્તિઓનું મિશ્ર અથવા એકત્ર સ્વરૂપ હતું હારકાનો મધ્યમી, ક્ષત્રિય પ્રિય તસ્કર, સ્વામવર્ણુવાળો સૂર્યદેવતા, વાયવ્ય પ્રદેશનો વનવ સી પ્રેમાકર્ષક નાયક અને મધુ-નાનું બાળક આ ચાર વ્યક્તિઓનું મિશ્રણ તે કૃષ્ણ” મી સેજવીકે આ અભિ-પ્રાય એક યુરોપીઅન પંડિતના લખાણમાથી ઉતારી લીધો છે હજારો વર્ષથી

ઉત્તરી આવતી પૂજ્ય ભાવનાને અતરમાથી ઉખેડી નાખ્યા સિવાય કોઇપણ હિંદુ આ મત કબૂલ રાખશે નહિ ખ્રિસ્તિ ધર્મના પૂજ્ય ઇશુ સાથે કૃષ્ણને સરખાવવાના-એકજ ગણવાના-પ્રયત્ન થયા છે. પણ હિંદુમાં પણ ભાવનામય ધર્મનું સ્વરૂપ કેવી રીતે બંધાયું તે શોધી કાઢવું આ સ્થળે ઉપયોગનું નથી, છતાં એટલું તો નિશ્ચિત કહેવાય કે આશરે અગીઆરમાં શતકમાં હિંદુના મોટા ભાગમાં આ માર્ગ વિસ્તાર પામ્યો હતો. જ્યારે દક્ષિણ હિંદુમાં ભક્તોનું વલણ શ્રીરામચંદ્ર તરફ વળ્યું ત્યારે ઉત્તર અને મધ્ય હિંદુ અને બંગાળામાં શ્રીકૃષ્ણભક્તિ પ્રચલિત થઈ દક્ષિણ ને પશ્ચિમ ક્ષણિકમાં શ્રીવિઠ્ઠલરૂપે એ ભક્તિ પ્રસરી. રામ, હરિ, કૃષ્ણ, વિઠ્ઠલ એ નામ જ માત્ર બિન છે પરંતુ જે ભાવનાથી એ સર્વ પૂજ્ય છે તે તો એક જ છે આ તરફને પરિણામે ભક્તિ વિશેષ વિકાસ પામી હવે એ ભક્તિએ પરસ્પર પ્રેમનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને તેમાં સ્થૂળ ભાવના ભગ્ની પણ તેની વિશેષ અગત્યની અસર તો એ થઈ કે તેથી જાતિભેદની અવગણના થઈ અને તે પણ એટલે સુધી કે એક નીચ જાતિનો મનુષ્ય પણ ભક્તિવડે આધ્યાત્મિક ભાવનાનું ફળ મેળવી શકે એવું લોકોના મનમાં ઠસી ગયું આ પ્રકારની ભક્તિનો રંગ ચૌદમાં શતકના અંતમાં અને પદ્મરામા આરભમાં કે એ અરસામાં ગુજરાતને લાગ્યો, જેને પરિણામે ગુજરાતમાં એ પ્રખ્યાત કવિ-મીરાંબાઈ (૧૪૦૩-૧૪૭૦) અને નરસિંહ મહેતા (૧૪૧૪ થી ૧૪૮૧) ઉત્પન્ન થયા.^૧

● બારમાં શતકમાં પ્રસિદ્ધ બિહારી કવિ જયદેવે રાધાકૃષ્ણના વિલાસ રૂપે અમરપદ પામેલું “ગીત ગોવિંદ” લખ્યું સર એટલીની આનોર્લેડે આ પુસ્તકનું “The Song of the Lord” નામથી અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું છે

૧ ઇ સ ૧૬૦૫ માં અમદાવાદમાં ભરાયલી પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ વખતે સ્વ ગો મા ત્રિપાઠીએ પ્રમુખપદેથી આપેલા ભાષણપરથી એમનો અભિપ્રાય એવો જણાય છે કે ગુજરાતના આ આદિ કવિઓ નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈમાં ભક્તિની જ્વાળાઓ આપોઆપ પ્રકટી છે, બહારના કોઈ પ્રેરકની સહાય વિના એમના હૃદય-માંથી સ્ફુટી છે

ગજસ્થાનના પ્રખ્યાત લેખક કર્નલ ડૉક મીરાનાથ વિષે લખે છે કે -

“મેવાડનો બહાદુર કુભો ગણા જે એના પિતા પછી
૫૬૨મે શતક. રાજ્યસ્થાને આવ્યો (૧૪૯૨) તે મારવાડના મુખ્ય
મીરાનાથ-ગુજરાતની પટાવત મેડતાવાળાની કુવરી સાથે પરણ્યો સૌદર્ય
મુખ્ય સ્ત્રી કવિ. અને સાધુતાપૂર્ણ રાજકુવરીઓમા તે સમયે મીરા-
નાથ એકજ હતી એણે ધણા કાવ્ય લખ્યા છે

હવેકા ભાટ ચારણ કરતા એના કાવ્ય કૃષ્ણ (હિંદુ એપોલો) બડોતોમાં ધણી
પ્રસિદ્ધ છે એના કેટલાક બજન મધરી રાખવામા આવ્યા છે ને તે લોકોમા
ધણી પ્રસ સા પામ્યા છે એની ગરબીઓમા ઉભરાતી ભક્તિનો રંગ એને એના
સ્વામી તરફથી લાગ્યો કે એના તરફથી એના સ્વામીને લાગ્યો કે જેને પરિણામે
“ ગીત ગોવિંદ ” ની કોટીના કાવ્ય આચાર્ય તે નક્કી થઇ શકતું નથી મીરાની
જીવનકથા અદ્યક્ષ છે, અને યમુનાથી માડી “ પૃથ્વીના છેડા ”-દરદા સુધી
આખા હિંદમા સ્ત્રીભક્તિને પ્રિય થઇ પડેલી મર્તિ-કૃષ્ણના દરેકે દરેક યાત્રાના
સ્થળ ઉપરની એની અથાગ ભક્તિને અગે એને માટે ધણી નિંદાપાત્ર
કથાઓ જન્મ પામી છે ”

*કૃષ્ણ ભક્તિના પ્રવર્તન વહિલાચાર્યનો જન્મ ઈ સ ૧૪૮૯મા થયો હતો અને
વૈષ્ણવ સંપ્રદાય બાળામા પ્રવર્તાવનાર ચૈતન્યનો જન્મ આ પછી થોડે વર્ષે એટલે
ઈ સ ૧૪૮૫મા થયો હતો, ને સુન્દર, ગદ્યાકૃષ્ણના હિંદી પદ લખનાર, પણ
આ પછીના જ કાળમા રદ થયો હતો. ગ ત્રિપાઠી વહે છે કે “ ગુજરાતના આ
આદિ કવિઓમા આ જવાળાઓ ગુજરાતની બહારના કોઈ પ્રસિદ્ધ નવા ધર્મ
પ્રવર્તકોમાથી નથી આવી ” પરંતુ એ વાત સંભવતી નથી, અને વળી આથી હલ
ટાજ અભિપ્રાય એમણે પોતાનાજ “ Classical Poets ” મા આપેલો છે કે -

“(નરસિંહ મહેતા ને મીરાબાઈના સમય વિષે) એમ લાગે છે કે ભક્તિના
આ નવા માર્ગના પ્રવર્તકો ગુજરાતમા પણ જન્મણ કરતા હતા અને જે માર્ગે
મીરાબાઈના સાધુ જીવનની ભાવનાની સાથે સાથે જ શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાની
ભાવના પણ પોષાઈ તે, ભક્તિમાર્ગે અપ્સરાના પ્રદેશ જેવા મનમોહન કૃષ્ણનાં
સ્વપ્નદર્શન કરાવી તેમણે લોખના મન હરી લીધા હતા ’

મીરાબાઈના જન્મકાળ માટે તેમજ એના સમય માટે વિદ્વાનોમાં
 ઘણો મતભેદ છે પણ ઇ. સ. ૧૪૦૩ ના અરસાને
 એના જીવનમાંના સમય ઘણે ભાગે સર્વમાન્ય રહ્યો છે સંકેત વર્ષની
 પ્રસંગ વચ્ચે ઇ. સ. ૧૪૭૦માં એનું અવસાન થયું કહેવાય
 છે પણ એના જીવન વૃત્તાતમાં સત્ય વિશ્વાસ મૂકવા યોગ્ય હકીકત ઘણીજ
 થોડી છે, કારણ જે થોડી ધણી હકીકત પ્રકાશમાં આવી છે તે પણ અમત્કૃતિથી
 ભરપૂર છે. દષ્ટાંત તરીકે એમ કહેવાય છે કે પ્રસિદ્ધ ગવૈયા તાનસેનની સાથે
 અકબર ખાદશાહ એને મળવા ગયો હતો હવે આ વાત જો-જાણી માનીએ
 તો મીરાબાઈનો સમય સોળમા શતકમાં આવી જાય. મેવાડના ઇતિહાસકાર
 શ્રી દેવીપ્રસાદ તથા ત્યાનાજ કવિ શામળદાસ એમ બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે કે
 એ કુભાની નહીં પરંતુ ભોજરાજની રાણી હતી. કેટલાકની માન્યતા પ્રમાણે
 એ બાબતની સામે રણમાં ધૂમનાર સગરાણાની પુત્રવધૂ હતી એ કોની જી હતી
 તે નક્કી કરવું બહુ અગત્યનું નથી, કારણ એને પોતાના સ્વામી તેમજ શ્વસુરપક્ષ
 સાથે બનાવ નહોતો. એ નાનપણથી જ દૈષ્યવ ધર્મમાં ઉછરી હતી, અને એનો
 શ્વસુરપક્ષ રૈવ મતાનુયાયી હતો, તેથી લગ્ન પછી એ ઘેર આવી તેજ રાત્રે
 એ બાબતમાં એને તેમની સાથે વાંધો ઉઠ્યો એનાં કેટલાંક પદપરથી માલમ પડે
 છે કે એણે પોતાના અતરના સ્વામી કૃષ્ણ સાથે લગ્ન કરવાનો સંકલ્પ કરેલો.
 કોઈ દેહી વ્યક્તિ સાથે એને લગ્ન કરવું નહોતું અને એનું લગ્ન મેવાડના રાણા
 સાથે એની કન્યા ઉપરાંત થયું એની નણદે બ્યારે એને મહારાવને નમન
 કરવા કહ્યું ત્યારે એણે નમન ન કરતા ઉત્તર આપ્યો કે “મેં તો મારી જાત
 કૃષ્ણને અર્પણ કરી છે.” પોતાની સૈદ્ધર્થવતી પત્નીને ઠેકાણે લાવવાને રાણાએ
 વિવિધ ઉપાય કર્યા પણ તે સર્વ વ્યર્થ ગયા મીરાએ પણ રાણાને પોતાને
 માર્ગે વાળવા પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા પણ રાણા પણ નિમ્મલ રહ્યો, તેથી અંતે
 એ ગણાને મહેલ છોડી દારકા ગઈ અને ત્યાં કૃષ્ણની મેવામાં અને કૃષ્ણ
 બંડત-જેમાનો મોટો ભાગ સાધુ સન્યાસીના હતા, તેમની-સગતમાં પોતાનું
 અવશેષ આયુષ્ય ગાળ્યું સ્વામીના મહેલમાં પણ એજ પ્રકારનું વર્તન રાખતી

હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે એની નિંદા થવા લાગી અને એ નિંદાનો અન લાવવા રાણાએ એને વિષ દેવાનો વિચાર કર્યો. મીરાએ વિષ પીધુ પણ દેવી અમરકૃતિથી વિષનુ અમૃત થઇ ગયું.

મીરાબાઈ આ વિષય સંબંધે ગાય છે કે —

- “ ગોવિંદો પ્રાણુ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે,
 “ મને મારો રામજી ભાવે રે, ખીલ્લે મારી નજરે ન આવે રે,
 “ મીરાબાઈના મહેલમા રે, હરિ સંતનનો વાસ,
 “ કપટીથી હરિ દૂર વસે, મારા સતન કેરી પાસ ગો.
 “ રાણાજી કામળ મોકલે રે, દો રાણી મીરાને હાથ,
 “ સાધુની સંગ છોડી ઘો, તમે વસોને હમારે સાથ ગો.
 “ મીરાબાઈ કામળ મોકલે રે, દેને રાણાજીને હાથ,
 “ રાજપાટ તમે છોડી ગણાજી, વસો સાધુને સાથ ગો.
 “ વિષનો ખાલો રાણે મોકલ્યો રે, દેને મીરાને હાથ,
 “ અમૃત જાણી મીરા પી ગયા, જેને સહાય શ્રીવિશ્વનો નાથ ગો.
 “ સાઠવાળા સાઠ શણગારજે રે, જીવુ સો સોરે કોશ,
 “ રાણાજીના દેશમા રે મારે, જળરે પીધાનો દોષ ગો.
 “ ડાળો મેલ્યો મેવાડ રે, મીરા ગઇ પશ્ચિમ માય,
 “ સગવ છોડી મીરા નીસર્યા, જેનુ માયામા મનકુ ન કાય. ગો.
 “ સાસુ મારી સધુમણા રે, સસરો પ્રેમ સતોષ;
 “ જેઠ જગજીવન જગતમા, મારો નાવલિયો નિર્દોષ. ગો.
 “ યુદ્ધી ઝોદુ ત્યારે રગ યુવે રે, રગ બેરગી હોય,
 “ ઝોદુ હું કાળો કાળજો, દુને કાધ ન લાગે કાય. ગો.
 “ મીરા હરીની લાડણી રે, રહેતી સંત હજૂર,
 ‘ સાધુ રાગાતે સ્નેહ ઘણો, પેલા કપટીથી દિલ દૂર. ગો.

ધરેણુ તથા ભભકાદાર કપડાલત્તાથી એને રીઝવવા એના સ્વામીએ પ્રયત્ન કર્યો પણ એણે એ સર્વને તિરસ્કારી કહ્યું કે —

“ અમેા અમળાને મોટી મીરાતરે,

“ બાધ સામળો ધરેણું મારે સાચુરે, ”

એક પદમાં મીઠા સ્વામીપરના પોતાના સ્નેહને યોગની સાથે સરખાવે છે આવા સયોગેમા પતિપત્ની એકત્ર રહી શકે જ નહીં તેથી એ પોતે જુદી રહી અને ત્યાં સાધુઓની સગતમા સમય વ્યતીત કરવા માડ્યો. રાણાની આથી ધણી નિદા થવા માડી અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રાણાએ એનું કાસળ કાઢવા નિશ્ચય કર્યો. વિષથી અર્થ સધાયો નહીં એટલે કટારથી મૃત્યુ આણુવા ગયો, પણ જેવી દટાર ઉગામવા જાય છે કે એકને બદલે ચાર મીરા એની નજરે પડી. એ ચારમાથી ખરી મીરા કંઈ તે નક્કી થયું નહીં આ પછી જે કડીઆમા એ હમેશાં કૃષ્ણની મૂર્તિ નાખતી તેમા એરી નામ છૂપાવ્યો પણ આ મુક્તિ પણ નિષ્ફળ ગઈ. એ પછી તો મીરા મેવાડ મૂકીને દારકા ચાલી ગઈ

મીરાબાઈ જન્મથી ગુજરાતી નહોતી તેથી એ દારકામા રહી તે સમયે

ગુજરાતી શીખી હશે એના પદ હિંદીમા પણ રચેલા

મીરાના પદ. જેવામા આવે છે એ સર્વ પદનો જુદો સમ્બંધ કર-

વામા નથી આવ્યો. પણ છૂટા છવાયા જુદા જુદા

પુસ્તકોમાથી મળી આવે છે અને તેની બધા મળીને સુમારે અઢીસેની સંખ્યા થાય છે મીરાબાઈ લોકપ્રિય અને વિશેષ કરીને સ્ત્રીવર્ગમા વધુ પ્રિય હોવાથી એની નકલ કરી પદ લખનારા ઘણા થઈ ગયા છે, અને તે જાણે મીરાનાજ રચેલા હોય એમ તેઓએ ચલાવી દીધા છે. જે આમ અનુમાન ન કરીએ તો ભાષા, વાક્યરચના, શબ્દપ્રબંધ આદિની અર્વાચીનતા તેમજ શબ્દો અને વાક્યોની પુનરુક્તિ જે કેટલાક એનાં પોતાનાજ રચેલા તરીકે માન્ય થયલાં પદોમા જેવામાં આવે છે તેનું કારણ જડવું મુશ્કેલ થઈ પડે.

હારસી સૂરી કવિ જેમ હસ્તિમાજ પોતાની માથુકને દેખે છે તેમ મીંગ
પણ કૃષ્ણમાજ પોતાના સ્વામીને દેખતી તેથી એણે પોતાનું સર્વસ્વ, તન અને
મન, એનેજ અર્પણ કરતા કહ્યું છે કે —

“ પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે, મને લાગી દટારી પ્રેમની

“ જળ જમુનામાં ભરવા ગયાતા, હતી ગાગર માથે હેમની રે—મને

“ કાચે તે તાંતણે હરિજીએ બાધી, જેમ ખેચે તેમ તેમની રે—મને

“ મીરા કહે પ્રણુ ગીરધર નાગર, શામળી સૂત શુભ એમની રે.—મને

ઉપલેક જોનારને મીંગના પદ કેવળ દૃગારમય લાગે પણ શુજરાતમાં એ
પદ એ દૃષ્ટિથી જોવાતાજ નથી એની ભક્તિનુ પાત્ર
મીરાંના પદના લક્ષણ. કોઈ સસાગી જીવ નથી પણ પંચાતમાં શ્રી કૃષ્ણ છે.

પોતાના હૃદયમાં મળી જવાની, તેની જોડે એકત્ર
થવાની, ઉત્કટ દૃષ્ટા માનુષી ભાષામાં દર્શાવવા પ્રયત્ન કરતા—મથતા—આસક્ત
જીવના ઉદ્દગારરૂપેજ એના પદ છે. માતા પુત્રી સાથે મળીને એ પદો ગરબે
ગાય છે અને એ ગરબા શ્રવણ કરવા હજારો નરનારીઓ ભેગા થાય છે.
મીરાબાઈના મધુર પદનું શ્રવણ કરવું એ કોઈ પણ રીતે અયોગ્ય—દોષજનક
છે એવો વિચાર સરખો પણ આ શ્રવણ કરનારાઓના મનમાં દ્વિપજ થતો
નથી, ઉલટું એ પદ ગવાતા અતિશય ઉત્સાહથી લોકો સાબળે છે આગળીને
વેઢે ગણાતા જે થોડા કવિયો ને કાવ્યો શુજરાતમાં ઘરગથુ થઈ ગયા છે
તેમાં મીરાબાઈ તથા એના પદે સ્થાન મેળવ્યું છે *

નરસિંહ મહેતાના સમયથી (ઇ. સ ૧૪૧૫-૧૪૮૧) આપણે
કાષ્ઠક ચોક્કસ જીવન વૃત્તાત મેળવવાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ

* સ ૧૯૧૧ ના માધ્યમ-ચૈત્ર-વૈશાખના “ વસન્ત ” ના અકામાં એના કાવ્ય
વિશે એક ધણો માહિતીપૂર્ણ લેખ રા ભાનુસુખરામ ન મહેતા બી એ, એ લખ્યો
છે જુલ્લ કાવ્ય દોહનના સાતમાં લાગમાં સ્વ રા ત મ ત્રિપાઠી બી. એ, એ
એનું જીવન વૃત્તાત લખ્યું છે

નરસિંહ મહેતા કારીઆરાડમા જુનાગઢનો એ નાગર આહ્વાણ હતો. નાનપણમા જ માખાપનો સ્વર્ગવાસ થવાથી પિત્રાઇ ભાઇ ને બાબીના હાથ નીચે ઉછરી એ મોટો થયો હતો એની જ્ઞાતિ આખી શૈવ હતી, પણ એને તો નાનપણથી જ કૃષ્ણ ભક્તિનો નાદ લાગ્યો હતો સહેરને પાદરે મુકામ નાખતા સાધુઓના ઝુડમાજ એ પોતાનો ધણો સમય ગાળતો અને કોઇ કોઈ વેળા તો વ્રજની ગોપીનો વેશ લઇ એ નાચતો તથા ગાતો પણ ખરો, આથી સ્વાભાવિક રીતે જ એના કુટુંબને તથા જ્ઞાતિને એને માટે ઓછું આવી ગયું અને એના સસરાએ એનું વેશવાળ તોડી નાખ્યું, જો કે પાછળથી એક બીજી કન્યા સાથે એના લગ્ન થયા હતા ગૃહસ્થાશ્રમના આરભકાળમા એ છેક નિર્દન હતો તેથી એને પોતાના ભાઈને આશરે જ રહેવું પડતું એની બાબીએ આથી એને એવું મેલું માર્યું કે “આતો ધરમા એકે કામનો નહિ આ કરના તો ધોખીનો પથરો સારો.” આ મેલું એને હાડોહાડ લાગી ગયું અને સમુદ્ર દરિે આવેલા એકાત ગોપ-નાથના દહેરામા એ જતો રહ્યો અને “મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ નહિ કરો ત્યા સુધી હું પાછો ઘેર જવાનો નથી ” એવી પ્રતિજ્ઞા લઇને ત્યા એણે શિવની પૂજા આદરી એની ભક્તિ અને એના તપથી શિવ પ્રસન્ન થયા અને એને હારકા લઈ ગયા ત્યા કૃષ્ણજીવનનો સૌથી લક્ષવેધક પ્રસંગ રાસલીલા-જેના મનુષ્યને ભાગ્યે જ દર્શન થાય, તે રાસનીલા એને દેખાડી. આથી શ્રી કૃષ્ણની વિશિષ્ટ પ્રસાદી પામેલા ભક્ત તરીકે એનું ભવિષ્ય નિર્ભણ થયું ઘેર આવીને બાબીને પગે લાગીને મહેતાએ કહ્યું કે —

“ધન્ય બાબી તમે ધન્ય માતા પીતા, કષ્ટ જાણી મને દયા રે કીધી
“તમારી કૃપાથી હરીહર ભેટીઆ, કૃષ્ણજીએ મારી સાર લીધી.”

વળી એજ વિષે ગાય છે કે:—

“બાબીએ ભાગ્ય ઉઠે કર્યો, મને કલા કઠિણ વચન,
“ત્યારે નરસંયો નિરભય થયો, પામ્યો તે જુગજીવન”

ત્યાર પછી ભાઈ ભાભીથી જૂદો થઈ એ પોતાની સ્ત્રી સાથે રહેવા લાગ્યો તેનાથી એને એ ત્રણ સતાન થયાં પરંતુ એ
જુલુસ્થાશ્રમ. રહ્યો તો નિર્દનનો નિર્દન જ. ભજન ગાવામાં અને નાચવામાં એ પોતાનો સમય ગાળતો અને પેટપુરતું રળવાની પણ એને દરકાર નહોતી કામ ધંધે વળગવા એની સ્ત્રી એને મેણા મારતી અને કાઈ કાંઈ વેળા તો પોતાને પિયેર પણ જતી રહેતી, પણ આ સર્વની એના પર કાંઈ અસર થતી નહોતી, એ તો હિત આપતો કે —

“ એવા રે અમે એવા રે એવા,

“ તમે કહો છો વળી તેવા રે ”

છોકરા હોયા મોટા થયા તેના લગ્નાદિ પણ કરવા જોઈએ, પરંતુ આ નિર્દન કૃષ્ણભક્તે તો કેવળ કૃષ્ણ પગ આધાર રાખ્યો અને દત્તકથી પ્રમાણે તો કૃષ્ણ પરમાત્માએ જાતે એના મતાનના લગ્ન કરી આપ્યા

આ ઉપાધિમાથી એ મુક્ત થયો એટલે એની સ્ત્રીનું અવસાન થયું, અને તે પછી તરત જ એનો પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો, અને
આપદવસ્થા. પુત્રી સાસરે ગઈ, એટલે એક રીતે તો એના સસાગની સમાપ્તિ થઈ, અને અતરેચ્છા પ્રમાણે વર્તવા એ સ્વતંત્ર થયો પાંજરામાંથી છૂટા થયલા પક્ષિના આતર્ હૃદયાર જેવા જ એના આ સમયે લખાયલા પદ છે પ્રેમાનંદે એના મુખમાં એ સમયે મૂકેલું વાક્ય—

“ ભણુ થયુ ભાગી જ જાળ,

સુખે ભણુ શ્રી ગોપાળ ”

શુન્નરાત્રી ભાપામાં કહેવન તરીકે રૂઢ થઈ ગયું છે અને મસારભારથી મુક્ત થયલા મનુષ્યની ગોપાલ ભજવાની મનોવૃત્તિ દર્શાવવા વપરાય છે

એના જીવનને સૌથી મનોવેધક પ્રસંગ આ સમયે બન્યો એની માન્યતા પ્રમાણે તો ભગવાનની દૃષ્ટિમાં સર્વ ભક્ત-પછી તે દેહની સાથે હજીવ, આદ્ય હોય કે અત્યજ-બધા જ સરખા હતા. આ મળવું માન્યતાની કસોટીનો પ્રસંગ આવ્યો અત્યજ વર્ગ-
-દેહાત્મો-ધણેભાગે ધર્મિષ્ઠ હોય છે, અને હમેશા ક્ષે
તો છૂટા છૂટા અથવા તો મરુણી મળીને બજનો ગામ-નાચી-ભગવાનની ભક્તિ કરે છે જુનાગઢના ઢેડ લોકોએ નરસિંહ મહેતાને ઢેડવાડામાં આવીને પોતાની સાથે બજનમાં સામેલ થવા આમ ત્રણ કર્યું અને નરસિંહ મહેતાએ તરત જ તે આમ ત્રણ સ્વીકાર્યું

“વિદ્યાચિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગચિ દસ્તિનિ,

“શુનિ લૈવ શ્વપાકે ચ, પંડિતાઃ સમવર્ષિનઃ॥ અ. ૫, શ્લોક ૧૮

એ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો શ્લોક સ્મરણમાં લાવી આ સબધમાં એમણે લખ્યું છે કે -

“પક્ષાપક્ષી ત્યા નહિ પરમેશ્વર,

“સમદૃષ્ટિને સર્વ સમાન”

એણે આ અરપૂર્ણ જાતિ સાથે રજની “ભોર થયા લગિ બજન કીધું” અને તેના બદલામાં “ન્યાત બહાર”ની શિક્ષા ભોગવી લીધી શાંતિએ એની સાથે પકિતવ્યવહાર બધ રાખવાનું જાહેર કર્યું એક રાત્રીએ શ્રીકૃષ્ણભગવાને એને સ્વપ્ન આપી ન્યાતમાં જમવા જવા આજ્ઞા કરી આ પ્રમાણે એક વખત શાંતિ ભોજનમાં એ ગયો અને ત્યાં કૃષ્ણસ્તુતિના પદ ગાવા શરૂ કર્યા. જ્યારે ન્યાત જમવા બેઠો ત્યારે એના શાંતિબધુ નાગરો જોઈને કમકસ્યા કે પકિતમાં તો બે નાગરની વચ્ચે એકેક ઢેડ હતા. જ્યારે તેઓએ મહેતાને પોતાની સાથે એક પકિતએ બેસાડ્યા ત્યારે જ દેહાત્મો અદસ્ય થઈ ગયા.

આથી નાગરો બહુ શરમીંદા પડી ગયા નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ અતરની હતી એમ એમના દીલમાં બેઠું અને એને પાછો જ્ઞાતિમાં લીધો

જુનાગઢનો રા'મ ડગિંક શિવભક્ત હતો અને એની મા વૈષ્ણવ હતી એવું કહેવાય છે કે તે વખતે વખત મહેતાને સહાય અમલકૃતિ (પરચા) કરતી, પણ તેના પુત્રને આ વાત પમદ નહોતી. એક વેળા વાત એટલી અણી પર આવી કે રા'મ ડગિંકે સન્યાસી-સ્માર્ત-સાચે ધર્મ મળેલી વાદ કરવા નરસિંહ મહેતાને કહ્યું રાસલીલાને નામે એ સ્ત્રીઓ સાચે નાચતો તેથી લોકો એને પાખડી અને દગ ગણતા આથી એના ઇષ્ટ દેવ સાચ અને જીવતા જાગતા છે એવી કાંઈક સાબિતી-પરચો-દેવી અમલકાર બતાવવા રા'મ ડગિંકે એને આજ્ઞા કરી અને દેવી અમલકાર થયો પણ ખરો શ્રીકૃષ્ણે મનુષ્ય દેહે બર દરબારમાં પ્રગટ થઈ પોતાના ભક્તને હાર પહેરાવ્યો આ પછી યોડેક સમયે રા'મ ડગિંકની મતા વૈકુંઠવાસી થઈ અને નરસિંહ મહેતાને તેના તરફથી જે યોડો ધણો આશ્રય મળતો તે પણ ગયો એની જ્ઞાતિએ આ પછી પણ એની સાચે ધણું અણુ-ધટું વર્તન ચલાવ્યું છતાં જ્યારે એ છાસેક વર્ષની ઉંમરે વૈકુંઠવાસી થયો, ત્યારે રહેજ પણ વિરોધ દર્શાવ્યા સિવાય એના અત સમયની સર્વ ક્રિયાઓ કરી એજ જ્ઞાતિએ પોતાના એની પ્રત્યેના દોષ નિવારણ કર્યા, એટલું જ નહીં પણ અઘાપિ પણ “શુજરાતનો ચોસર” તે અમારી જ્ઞાતિનો એવું અભિમાન ધરાવી મહેતાને દીધેલા હું ખુબ પ્રાયશ્ચિત એ નાગરો કરે છે

સ્વ. રા. કંછારામ દેસાઈએ લખેલા નરસિંહ મહેતાના જીવનવૃત્તાંતમાં એને સખધે વીંશ અમલકૃતિ વર્ણવી છે, તેમાંની કેટ-અન્ય અમલકારો લીક ઉપર આપી છે, અને કેટલીક અત્રે આપી છે. એક સમયે કેટલાક યાત્રાળુને સાતસે ર્ષઆ લઈ નરસિંહ મહેતાએ હુંડી આપેલી, તે હુંડી ભક્તની આટ જાળવવા કૃષ્ણ-

પરમાત્માએ જાતે સ્વીકારી હતી. અન્ય સમયે મહેતાની પુત્રીના સીમત
અવસરે તેના સાસરીઆને મામેરાની રીત ભગવાને જાતે રૂડી રીતે કરી
હતી મહેતા પછી બસે વર્ષે થયલા કવિ પ્રેમાનંદે આવા ચારેક દૈવી સહાયના
*પ્રમગે લઈ કાવ્યરૂપે પોતાની રસિક અને સરળ બાનીમા તેને એવી ખૂબીથી
વર્ણવ્યા છે કે આજે પણ ગુજરાતમા ઘેરે ઘેર તે સ્ત્રીપુરુષોમા ગવાય છે.

જીનાગઢમા આજે પણ “નરસિંહ મહેતાનો ચોંગે” હયાત છે. આ
એના ઇષ્ટ દેવની મૂર્તિ છે અને એ સ્થાન કવિના
નરસિંહ મહેતાનો આરકે રૂપે ગણાય છે હમણા હમણા તો એની
ચોરો.
જન્મર્તાથિએ કેળવાયલા અને ભક્ત નાગરો સાહિત્ય
અને ધર્મ ઉપર એના કાવ્યોથી થયેલી અને કતી
અસર વિષે વિવેચન કરીને એની જયંતિ ઉજવે છે.

એના મુખ્ય અથ નાચે પ્રમાણે છે -હારમાળા (કેટલાક કહે છે કે એ
એની નથી), ચાતુરી ષોડશ-ચાતુરી છત્રીશી-સામળ-
એના અથ દાસનો વિવાહ-દાણ્ડીલા-ગોવિંદ ગમન-ભક્તિ અને
રૂગાગ પગ લગભગ હજારેક પદ અને સુરત સમ્રામ.

એની વાત ચાલે છે કે એણે સવા લાખ પદ રચ્યા છે. એક લાખ પદ
જ્યારે પૂરા થયા ત્યારે એને યમ દેવનું તેડું આવ્યું પણ
પદ વિષે દત્તકથા બાકી હેલા પચીશ હજાર પદ પૂરા કરવામા એનો
“જીવાતમા ધુટાયો” એની વિધવા પુત્રવધુએ એનું
કંટ જોઈને એની સમક્ષ પાણી મૂક્યું કે “અવશેષ રહેલા પચીશહજાર પદ

* ૧ કુવરબાઈનું મામેરું

૨ નરસિંહ મહેતાના બાપનું આરકું

૩ સામળદાસનો નિવાહ

૪ નરસિંહ મહેતાની હુડી

“હુડી” તો નરસિંહ મહેતાએ પોતે પણ લખી છે

હું તમારે નામે રચ્યાને પૂરા કરીશ ” આ ખાત્રી મળવાથી એણે શાંતિથી દેહ છોડી અને એની પુત્રવધુએ પોતાનું વચન પાલ્યું કેટલાક એમ કહે છે કે સાયલાના લાલા ભગત તરીકે એણે ફરી જન્મ લીધો હતો અને પદ પૂરાં કર્યા હતા, ત્યારે વળી કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે ઝોગણીશમા શતકમા થયેલા કવિ દયારામ એનો જ અવતાર હતા.

એના અયો સામાન્યતઃ બે પ્રકારના છે—રાગારના અને ભક્તિના એનો નૃગાર અતે તો ભક્તિમા જ લીન અર્ધ જાય અથોનો પ્રકાર. છે, તેમ છતાં કોઈ સાધારણ સમજવાળો મનુષ્ય માત્ર શબ્દાર્થ જ કરે તો તેને તો એ ખુદા શબ્દોમા વર્ણવેલો નૃગાર ભક્તિમા કેમ લીન થાય એમ સમજવું મુન્કેલ લાગે શુદ્ધ નગારના દૃષ્ટાંત રૂપે નીચેનું પદ ટાંચુ છે રાધાને તેડવા લલિતા નામે દૂતિને કૃષ્ણે મોકલી છે તે એકાંતમા કૃષ્ણને માટે ગધાને સમજાવીને લાવી છે—

“ કુંજ સમિપે આવીયા કુંવરીને તેડી કુમાર,

“ એકાંત રથાને રચી શૈયા, મળી કરેરે વિહાર

“ બૂધરે તે ભીડી હૃદયે ચુબન લીધુ ગાલ,

“ રસીઓ તે રસ પ્રીતે પીએ, કદ્રપ રસ રસાળ ”

કેટલાક પદોમા કેવળ ઉઘાડો નૃગાર વર્ણવ્યો છે તેમા પુરુષવર્ગની મનો-જ્ઞતિ અને વિકારને જન્યત કરવા સ્ત્રીવર્ગ જે જે યુક્તિ પ્રયુક્તિ યોગ્ય છે તે સર્વનો ઉપયોગ શ્રી કૃષ્ણને આકર્ષવા ગોપીઓ કરે છે; પરંતુ આ સર્વ મનો-ભાવની સમજણની આવી માટે એ શ્રીકૃષ્ણ મુખે નૃગારમાળામા કહેરાવે છે કે—

“ સુણો તમો નારી, અમે બ્રહ્મચારી, અમને તે કોઈ એક જાણે રે,

“ વેદ ભેદ લહે નહિ મારો, સનકાદિક નારદ વખાણે રે,

“ એક જાણે છે જનની ગોપી, કે રસ જયદેવે પીધો રે ”

નૃગારમાળા.

એક એરી દતકથા છે કે એક વેળા મહેતાને તૃપા લાગી ત્યારે સુદરી વેશે કૃષ્ણ તેને જળપાન કરાવવા આવ્યા હતા તે પ્રસંગનું વર્ણન આપતાં નરસિંહ મહેતા કહે છે કે —

“વ્યભિચાર મૂડી જીવેા વિચારી,
“એ તો નરસૈયાયા સ્વામી રે ”

સારાશ કે સોદર્યવતી સ્ત્રીપર દૃષ્ટિ નાખતી વેળાએ આપણા ચક્ષુના વિકારરૂપી પકળ દૂર કરવા જોઈએ, અને એ રીતે જોતા સ્ત્રી એ સ્ત્રી નહિ પણ નરસિંહના સ્વામી દેખાશે

નરસિંહ મહેતા કરતા મીરાબાઈના પદ ભાષાલાલિત્યમા અને મનો-
ભાવનાની વિશુદ્ધિમા ઉચ્ચતર કોટીના છે સ્ત્રીહૃદયની
નરસિંહ મહેતા કેમળતાથી સોતપ્રોત થએલા હોવા ઉપરાંત એ પદની
અને મીરાબાઈના ભાષા પણ મૃદુ છે, કાળજી પોતાની જાતિમાં રહેતા
શુભાર કુદરતી રીતે મર્યાદા અને લાજગળપણના ભાવને એ
સ્ત્રીકવિ દૂર કરી શકી નથી પરિણામે એના પદ લોકોમાં
પ્રચલિત છે, અને જનસમૂહના મોટા વર્ગમાં છૂટથી વચ્ચાય અને ગવાય છે.

નરસિંહ મહેતાના ભક્તિના પદની વાત તો નિરાળીજ છે હિંદના-
ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાનના ધ્વનિથી એ ગાજી રહ્યાં છે, અને
ભક્તિનાં પદ કૃષ્ણ ભક્ત હોવા છતાં, એ ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં કેટલેા
સોતપ્રોત થઈ ગયેા હતા તે તેમાંથી સ્પષ્ટ જણાઈ
આવે છે એક પદમાં મનુષ્યને સંબોધી એ કહે છે કે:—

“સમરને શ્રી હરિ, મેલ્ય મમતા પરી, જોને વિચારીને મૂળ તારૂ,
“તુ અહ્યા કોણુ ને કોને વળગી રહો
વગર સમજે કરે માઈ માઈ—સમરને૦

“દેહ તારી નથી, જો તું જુગતે કરી,
રાખતા નવ રહે નિન્ને જાયે,
“દેહ સબધ તજે, નવનવા બહુ થશે,
પુત્ર કલત્ર પરિવાર વહાયે—સમરને૦

“ધનતણું ધ્યાન તું, અહોનિશ આદરે,
એજ તારે અતરાય મ્હોટી,
“પાસે છે પિયુ અલ્યા, તેને નવ પરખિએ,
હાથથી બાજી ગઈ થયો રે ખોટી—સમરને૦

“ભરનિદ્રા ભર્યો, રોધી ઘેર્યો ધણો,
“સતના શબ્દ સુણી કા ન જાગે,
“ન જાગતા નરસેયા, લાજ છે અતિ ધણી,
“જન્મોજન્મ તારી ખાત ભાગે—સમરને૦”

કેટલાક પદ તો ઉપરના પદમા વાપરેલી ભાષા કરતા પણ વિશેષ તત્ત્વજ્ઞાનવાળી ભાષામા લખાયા છે, પરંતુ કેટલાક ખીજા એની કવિતાની તદ્દન સરળ ભાષામા જ રચાયા છે, અને તે એના લોકપ્રિયતા. પ્રભાતીઆ છે. એ પ્રભાતમા ગાવાને જ રચાયા છે અને તેમા કૃષ્ણસ્તુતિ પણ છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના સૂત્રોના ઉપદેશ પણ છે. અને જો કે દેખીતી રીતે તો જનસમૂહના પ્રમાદ માટે તેને ઠપકારપે લખાયા છે તોપણ બાનીની મધુરતા સાથે સાથે સારાસાર વિચારથી ભરપૂર છે પ્રભાતમા જગૃત થતાં જ માણસના મુખમાથી જે પ્રથમ શબ્દ નીકળે તે પ્રભુ વિષયેજ હોય, આખો ઉદયકાળ જ જે પહેલા જ વિચાર તે કરે તે તે જો પ્રભુ સંબધે જ હોય તો પછી તેના પરિણામમા તેનું કલ્યાણ જ થાય, આ હેતુથી પ્રભાતીઆ ગ્યાયા છે આમાના કેટલાક તો બહુ લોકપ્રિય છે અને પ્રભાતમા—ધણા વહેલા હીને એ પ્રભાતીઆ શ્રદ્ધાપૂર્વક

લોકો ગાય-સાભળે છે પ્રભાતીઆ ગાવાનો આ રીવાજ હિંદુઓમાં કાંઈ નવો નથી દક્ષિણમાં તુકારામના અભગો એજ રીતે ગવાય છે અને સ્વ. ન્યા રાનાડેના જીવન વૃત્તાતમાં એમના પત્ની જણાવે છે કે એઓ પ્રભાતમાં ચાર વાગે તુકારામના અભગો બોલતા બોલતા જ જનમૃત થતા

એના કેટલાક પદમાં જે આધ્યાત્મિક અર્થ ગૂઢ સમાયેલો છે તે જે એની કેટલીક કવિતાનું બહાર પડતું લક્ષણ છે તેની અહીં અને તેને સવિસ્તર ચર્ચા કરી નથી દાખલા તરીકે એણે શિવ આધ્યાત્મિક અર્થ કૃપાથી વૈકુંઠમાં જોયલી ગોપીઓ અને કૃષ્ણની રાસલીલાને હરિ સાથે મનુષ્ય હૃદયના વૃક્ષનું રૂપક સમજવાનું છે. સામાન્ય વાચનારને આ વિષય સહજ સમજાય તેવો નથી, ને તેથી તે અત્રે ચર્ચો નથી

એની શૈલીમાં પ્રાચીનતા કે પાડિત્ય જેવું કાંઈ નથી આધ્યાત્મિક વિષયની ચર્ચા કરવામાં એની કવિતા અખા જેટલી દૃઢજી શૈલી નથી તેમ સૃગારમાં દયારામ જેટલી સરળ ને મીરાબાઈ જેટલી મગીતમય નથી એણે જે ભાષામાં લખ્યું હશે તે ભાષા જળવાઈ રહી નથી. એની કવિતામાં કોઈવાર છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે “ચા” વપરાયો છે તે ઉપરથી પ્રાચીન ગુજરાતી અને મરાઠી કોઈ એક અમૂક થડમાંથી ઉતરી આવેલા સમજાય છે, કારણ મરાઠીમાં પણ છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે “ચા” વપરાય છે.

આ સમયમાં બાલણ (ઈ સ ૧૪૩૯-૧૫૩૯) અને ભીમ (ઈ સ ૧૪૮૪) નામે બે એના કવિતા ઉતરતી પકિતના બાલણ. કવિઓ થઈ ગયા છે બાલણ પાટણનો શ્રીમાળી બાલણ હતો ગુજરાતની એ રાજધાનીમાં આ સમયે શાઈપણ રાજકીય ખટપટ પ્રચલીત નહોતી, તેથી સંસ્કૃતનો પડતો મુકાયલો

અબ્યાસ પાછો ચાલુ થયો હતો અને જો કે આ બે કવિએ ઓછા પ્રસિદ્ધિ પામેલા છે તે છતાં પણ એક જૂદા દૃષ્ટિબુદ્ધી જ એમની કિંમત આકર્ષવાની છે. તેમનો સંસ્કૃત ભાષાનો અબ્યાસ એટલો ઉડો હતો કે તેમનું વલણ સહજ તે ભાષામાં કવિતા રચવા તરફ થાય છતાં ગુજરાતી ભાષાપર તેમને એટલો પ્રેમ હતો કે તેમણે તેથી ઉલટો રગ્તો પકડ્યો, એટલે કે સંસ્કૃત પુસ્તકના ગુજરાતીમાં ભાષાતર કર્યા બાલણે બાલુબદ્ધની અમર દાખરીને ગુજરાતીમાં ઉતારી છે ત્યારે બીમે યોગદેવના ભાગવતનું ભાષાતર કર્યું છે પ્રથમ પુસ્તક દુર્ગાદારીને લગતું, સાસારિક છે અને ઈશ્વર ધર્મને લગતું છે ધાર્મિક વિષયોપર લખવાનો પ્રચલિત માર્ગ છોડીને બાલણ આ બીજે માગે કેમ ઉતર્યો તેની સમજ પડતી નથી પણ ધાર્મિક વિષયપર પણ એણે લખ્યું છે ખરૂં, અને રામ, કૃષ્ણ અને શિવના ચરિત્રમાના પ્રમોગપર આખ્યાનો લખ્યા છે વાચકના મનપર એ જે વાત હસાવવા માગે છે તે એ જ છે કે દેવતાઓ જો કે ભિન્નભિન્ન રૂપે દેખાય છે તોપણ એક દેવનો ભક્ત તે બીજા દેવનો પણ ભક્ત છે અને એ સર્વે એ જ પરમાત્માના ભિન્ન ભિન્ન અભિધાન છે એના બે મોટા દાખ્યો-ચડિઆખ્યાન અને નળાખ્યાનમાં કાદમણ વિશેષતા નથી અને નળાખ્યાન તો કડીએ કડી સરખાવતાં ભાષા, શૈલી અને વર્ણનમાં પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનથી ઘણી જ ઉતરતી પડતી છે “મા” ને રથાને એણે વારંવાર “આઈ” શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે એવા દષ્ટાંતોથી મરાહી અને ગુજરાતી બંનેનું મૂળ એટલું હોય એવી જે ચર્ચા નરસિંહ મહેતાની ભાષા અંગે થઈ શકે તેજ એની ભાષા માટે પણ થઈ શકે એમ છે બાલણે ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે * કેટલાક ગ્રંથોનો વિષય તો થોડા વર્ષ પછી પ્રેમાનંદે લખેલા દાખ્યોનો વિષય છે તેનો તેજ છે “સાભળ રે તું સજની મારી રજની ક્યા રમી આવીજ”^૧ વાળા ગરબી

*દશમસ્કંધ, નળાખ્યાન, સપ્તશતી, ગમાયણ, શીવ-ભીલડી સવાદ, કાદખરી, મુવાખ્યાન
૧ આ ગરબી દયાનામની કૃતિ છે એમ નહેવાય છે

જેમા એક ગોપીએ કૃષ્ણ સગતમાં પસાર કરેલી રાત્રી માટે તથા તે બાબત કપાંક્તી અવવ્યસ્થિત હાલત ઉપરથી મળતા પુરાવા સબધે પ્રશ્નોત્તર છે, તે ગરબીથી એ બહુ પ્રસિદ્ધ છે એ સવાદ એક ગોપી અને તેની સખી— જે તેની છૂપી વાત પકડી કહાડે છે તેની વચ્ચે છે અને અગોચિત અને ચાતુર્યથી પરિપૂર્ણ છે

ભીમ સિદ્ધપુર પાટણનો મોઢાં આહ્વાણ હતો બોપદેવના ભાગવત સિવાય બીજુ ધણુજ થોડુ એણે લખ્યુ છે વિલક્ષણુ
ભીમ ગુજરાતીમા એ કહે છે કે બોપદેવને આધારે હું ભાગવત કરું છુ ને સરોવર કાંઠે આવેલા કૃપમાથી લોકોની તૃપ્તા છીપાવવા જેમ યતન કરું છુ

વીસલનગરા નાગર આહ્વાણ પદ્મનાભના ઐતિહાસિક કાવ્યનો ઉદ્દેશ્ય કરવાની અત્રે ખાસ જરૂર છે ઇ સ ૧૪૫૬
પદ્મનાભ (સ ૧૫૧૨) મા પશ્ચિમ મારવાડનાં અલોર ગામમા લખાયેલા કહાનડ-દે પ્રબધ ગુજરાતી સાહિત્યમા વિરલ કાવ્ય છે એની પહેલાના શતકમા અલાઉદ્દીન ખીલજીના સરદાર અલદખાએ ગુજરાત કાઠીઆવાડપર આક્રમણ કરી જે જય મેળવ્યો તેનુ સવિસ્તર વર્ણન એમા છે. અણહિલવાડ પાટણના હિંદુ રાજ્યનો લય—સોમનાથ પાટણપરનુ આક્રમણ, યુદ્ધમા હિંદુ મુસલમાનનો જય પરાજય, ઉત્તરમાથી આક્રમણ કરનારા, પોતાનાથી સખ્યામા ત્રણથી ચાર ગણા વધારે એવા શત્રુનો પરાજય કરવામા રજપૂતોએ દર્શાવેલુ અપ્રતિમ શૌર્ય, ગોરકંતથી જળ ભ્રષ્ટ કરી હિંદુએને મળતુ જળ બધ પાડવાથી તેઓની થઇ પડેલી લાચાર સ્થિતિ, બાર વર્ષ સુધી અલાઉદ્દીનના ઘેરા સામે ટકેલા અલોરના રાજા કહાનડ-દેના એક બેવફા રજપૂતે કરેલા વિશ્વાસઘાત આદિનુ વર્ણન આ કવિએ આ કાવ્યમા મનોવેધક રીતે કર્યુ છે. હિંદુ રાજ્યપર આક્રમણ કરતા દલને

પોતાના મુલકમાથી નહીં જવા દેવા માટે કહાન્ડેએ વાળેલો ધૃષ્ટ ઉત્તર, કહાન્ડેએ પોતાના દલનો પગ જ્ય કરી તેનો નાશ કરેલો તે વિશે દિલીના સુલતાનને સમાચાર મળતા તેને થયેલો આઘાત તથા દિલીમાં થએલો ખળભળાટ એ આદિ વૃત્તાંતોના આબેહૂબ વર્ણનો વાચતા આપણા મનમાં દેશાભિમાનની લાગણી સતેજ થઈ જાય છે અને ટ્રેલીક પકિતઓ વાચતા વાચતા તો આપણાં રૂવેરૂવા ઉભા થાય છે.

આ પરાજય ખળભળાટ અને આઘાતના વર્ણનની નીચે આપેલી પકિતઓપરથી કવિની રીલી અને તે વખતની પરાજયનું વર્ણન. બાપાની સ્થિતિ એ બને જણાઈ આવે છે.—

“જે જે તુરક નાસી ઉવત્યા, એક દામિ જઈ જ ગલિ મિદયા

“એક ઉધાડા વત્ત વિહીણુ, બુખઈ કરી એક થાઈ ખીણુ,

“એક ધૂમન્તા જાઈ ધાઈ, એક ડોલિ ઉપાડયા જાઈ,

x x x x

“અલુખાન અધાર કરી વત્ત એક મુખિ અનગિ ધરી,

x x x x

“ભાગા તણી વાત ઇમ મુણિ, ઠામ ઠામ રોઈ તુગણી,

x x x x

“એક શાડઈ પહિરણિ સુથણી, પાએ નેઉર બાજઈ ધણી,

“એક લાખઈ એકાઉલિ હાર, એક ઉતારઈ સવિ સિણુગાર,

x x x x

“એક તણા બધવ ભરતાગ, એક તણા કુટરા કુમાર

પદ્મનાભના સમકાલિન નરસિંહ મહેતા તથા મીરાબાઈના કાવ્યોની બાપાનું અસલ સ્વરૂપ બહુલાઈ તેમાં એટલો બધો ફેરફાર થયો છે કે

એની ભાષાની હાલની ગુજરાતીમાંથી એને જુદી પાડી મુશ્કેલ બાળવર્ણી થઇ પડે છે, જ્યારે પદ્મનાભના આ કાવ્યની ભાષાનું રૂપ જેવું ને તેવું જ જળવાઇ રહ્યું છે, એ ઉપરના દૃષ્ટાંત પરથી જણાઇ આવે છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે આ કાવ્ય ઝાંઝુ લોકપ્રચાર પામ્યું ન હોતું અને તેથી જેમ નરસિંહ મહેતા અને મીરાબાઈના કાવ્યો એક મોઢેથી બીજે મોઢે જતા તેમા પાઠા-કેર થતા ગયા તેમ એને સબધે થયું નહીં ધ સ ૧૫૫૦મા બે જૈન સાધુઓએ લખેલી હસ્તલિખિત પ્રત ડા બ્યુહ્લરે ધ સ ૧૮૭૫-૭૬ મા મેળવીને આ કાવ્યને અધિકારમાંથી પ્રકાશમા આવ્યું “પ્રબધ” જૈનોએજ લખેલા અને આ ગ્રંથનું નામ “કહાન્ડહે પ્રબધ” હતું માટે એ કાંઈ જૈનનો જ લખેલો હશે, એમ સમજીને પાલણપુર નજીક ચગદના મહારમા જૈનોએ એને રાખી મૂકેલું ભાષાશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ એની અગત્યતાની પિંછાન ધણી મોડેથી છેક હમણા હમણા જ કરવામા આવી છે *

ગુજરાતી કાવ્યના પ્રથમ યુગનો અહીં અંત આવે છે. આ યુગનું વિશેષ લક્ષણ કૃષ્ણ ભક્તિને અંગે લખાયલા ગેય અને પ્રથમ યુગનો અંત. આધ્યાત્મિક જ્ઞાનવાળા પદો છે કૃષ્ણભક્તિને પરિણામે નરસિંહ મહેતા તથા મીરાબાઈને પોતાના અંતરના-અડિના સગા સાથે કલહ કરવો પડેલો અને એ શ્રદ્ધાપૂર્ણ ભક્તિના ક્ષણ તરીકે એમને મોક્ષપ્રદ સ્વરૂપના દર્શન થયેલાં અને એ દર્શન વર્ણવતા કાવ્યો અત્યારે પણ ગુજરાતના રસિક નર નારિયોના હૃદય વેધે છે

---

* શા ઠાણાભાઈ પી દેરાસરી બારીગટર એટ-હો-એ આ પુસ્તકનું સરોધન કરી પામ્યું છે એમણે સને ૧૯૦૬મા રાજકોટમા મળેલી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ વખતે આ ગ્રંથપર એક કપયોની નિબંધ વાંચ્યો હતો ઉપરનો સાર આપવામા એ નિબંધની સહાય લીધી છે

પ્રકરણ ૪ થું.

સોળમા શતકના કવિયો

ખીજ શતકો સાથે સરખાવતા સોળમો શનક શુષ્ક છે. દિક્ષીની પડતી જતી પઠાણ પાદશાહીથી શુભગતના સૂખા ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર થતા જતા હતા, આ સર્વ સૂખામા પ્રખળ સૂખો સુલતાન મહમદ બેગડો પણ નરમ પડી ગયો હતો અને પરિણામે દેશમા અરાજકતા-અધાધુધી ચાલી ઈ. સ ૧૫૭૩ મા શહેનશાહ અકબરે શુજરાત સર તો ક્યું પણ તેથી એ પ્રાતની અદરની અવ્યવસ્થાનો અત આગ્યો નહીં આ સમય કાવ્યના કોમળ રોપાને ઉછરવાને અથવા ફાળવાને અનુકૂળ નહોતો અને વન્તા, વચ્છરાજ અને તુળસી, એ ત્રણ કવિયોના વડે જ કેવળ ગુષ્કતાના આરોપ-માથી આ શતક બચી ગયું છે

વસ્તો ખેડા ગામના બોરસદ પરગણાનો પાટીદાર હતો, હતો તો ખેડુત પર તુ પોતે કુવારો રહ્યો હતો અને નાની વસ્તો ઉમરે સસાર ત્યાગ કરીને સાધુ સન્યાસીની સગતમા સમય ગાળતો હતો નરસિંહ મહેતાનામા જે ભાવ હતો તે ભાવથી એણે બે કાવ્ય શુક્રદેવાખ્યાન અને સુભદ્રાહરણ લખ્યા છે તે બે વર્ણનાત્મક છે

વચ્છરાજ કબીરપંથી હતો અને ભરૂચની પાસેના જાણીતા જળુસગ ગામનો હતો “રસ મજરી” નામના એના મિત્રમા વચ્છરાજ વાર્તાઓ છે અને તેમાં સ્ત્રીઓ જાતિસ્વભાવ પ્રમાણે પોતાનું ધાર્યું કેવી કુશળતાથી પાર ઉતારે છે તે

અતાવ્યુ છે એ અથ સાસારિક વિષય પર છે અને જે રસ્તે પાછળથી શામળબદ્ધ આટલી Censorવળતાથી પ્રકાશ્યો છે તેની આખી કરાવે છે.

તુળસી જુનાગઢ પાસે કુતીઆણાનો સારસ્વત આલાયુ હતો. ક્રુવજી
જેમને નાનપણુમાંથી ધરખાર છોડવા પડેલા અને
તુળસી જેમણે જગલમાં પ્રખર તપ કરી હરિને સંતોષ્યા
તેમના દુઃખાદિનું વર્ણન ક્રુવ ચરિત્રમાં એણે કર્યું છે.

રામાયણ અને મહાભારતમાંથી લખાયેલા આખ્યાનોની માફક ક્રુવચરિત્ર
પણુ પ્રાચીન અને અર્વાચીન કવિયોનું પ્રધાન વસ્તુ થઈ પડ્યું છે રા ત્રિપાઠી
“Classical Poets” માં લખે છે કે—રસિક અને પ્રભાવયુક્ત કાવ્યના
ચિત્રવિચિત્ર સમૃદ્ધિવાન મહાન્ કવિયોની વૃદ્ધિ આગામી શતકમાં સતત
ધારારૂપે થવાની હતી તેમના મુદ્ધિ પ્રભાવનું ખીજ આ શતકના અથો
ઉપરથી સચેત થતું સ્પષ્ટ દેખાય છે

પ્રકરણ ૫ મું.

સત્તરમા શતકના કવિઓ.

આ શતકના ત્રણ અગ્રગણ્ય કવિઓમાંનો અખો ભગત (૧૬૧૫-૧૬૭૫) પહેલો હતો, એ જાતનો સોની અને રહેવાશી અમ-અખો અને એનું દાવાદનો હતો કેટલાક કહે છે કે એ અમદાવાદ બાહ્ય જીવન. પાસેના જેતલપુર ગામનો રહીશ હતો અને ત્યાંથી અમદાવાદ આવી રહ્યો હતો પોતાની બેનના અવ-સાનને લીધે નાનપણથી જ એણે મસારના ભોગ ત્યજેલા અને તે સમય-થીજ એના મન પર વૈરાગ્યના જે સરકાર પડેલા તેથી એના જીવન પર ઘણી જ અસર થઈ એક પછી એક એવા પ્રસંગો બનતા ગયા કે જેથી એને સંસાર પર અભાવ આવ્યો. “સોની સગી બેનને છોડે નહીં” એવી માન્યતા ગુજરાતમાં કહેવત રૂપ થઈ પડી છે એક બાઈ જેને અખો બેન કરતાં પણ અધિક ગણતો તેણે એક વેળાએ એને કહી કરવા સોનું આપ્યું સોનું ત્રણસેં રૂપીઆનું હતું પોતાની બેન પરના હેતને લીધે એણે ગાંઠના રૂપીઆ સો ઉમેરી કહી ચારસેં રૂપીઆની કીંમતની બનાવી બાઈ ઘણી રાજ થઈ, પરંતુ એક ઓળખીતા સાથે પ્રમગ નીકળતા તેણે બાઈને કહ્યું કે “સોનીના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ જઈ એ ગાંઠનું ઉમેરે એ વાત જ અસંભ-વિત છે ” તે ઉપરથી કહી ભાગી તેનો કસ કઢાવતા રૂપીઆ ત્રણસેંથી વધારેનો માલ જણાયો બાઈ કહી દરાવવા પાછી અખા પાસે ગઈ ને ક્યારે અખાએ કહી ભાગવાનું કારણ આગ્રહપૂર્વક પૂછ્યું ત્યારે બાઈએ બધી હકીકત એને કહી દીધી. અખાને તે ઉપરથી એમ જ લાગ્યું કે સસારમાં સારા માણસ માટે રથાનજ નથી અને ઠગ ને પાખડી જે બધી દુનિયાને પોતાના જેવી માને છે તેમનો જ તેમાં વાસ છે.

અમદાવાદની પાદશાહી ટકાણનો એ ઉપરી હતો તે સમયે એની જાતવાળાઓએ એના પર એવું આળ મૂક્યું કે એ સિક્કા બનાવવામાં ચાદી સાથે બીજી હલકી ધાતુનું મિશ્રણ કરે છે સુબાએ એને બધીખાને નાખ્યો, પરંતુ તપાસ કરતાં અખો નિર્દોષ છે એમ માલમ પડ્યું અને તેથી એને મુક્ત કર્યો પરંતુ આ વાત એના હૈયામાં એવી લાગી ગઈ કે એણે સસાર અને સસારની ખટપટ છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો પોતાના ઝોળર તેણે કુવામાં નાખી દીધા, માલમિલકત વેચી નાખી ને સન્માર્ગે ચઢાવે એવા ગુરૂની શોધમાં નીકળી પડ્યો એણે પ્રથમ તો આવા ગુરૂની શોધ અમદાવાદમાં કરી, પરંતુ ગુરૂ જડ્યા નહીં આથી એ જયપુર ચાલ્યો કાશી ને પ્રયાગ ગયો જયપુરમાં વક્ષભાચાર્યના મદીરના મહારાજ પર એનું કાંઈ લલ ખેંચાયું અને ઉપદેશની આશાએ ગુરૂચરણનો આશ્રય લીધો શ્રીમતાધને લીધે એનો ત્યા સત્કાર થયો અને વૈશ્ણવ મદીરનો મિષ્ટ અને ઉત્તમ પ્રસાદ એને આરોગવા મળ્યો પરંતુ તેથી એની ધર્મજીતાસા તૃપ્ત થઈ નહીં એ ત્યાથી ગોડુળ મથુરા ગયો ત્યાં પણ આવું ને આવું જ દીદામાં આવ્યું કાશી પહોંચ્યો ત્યાં પણ એણે સાધુ સન્યાસીની સેવા કરી પરંતુ “કચન અને કામિની” થી કાઢને મુક્ત નોંચા નહીં કાશીમાં એ ધણે સમય રહ્યો અને અંતે એને ઉપદેશ દેનારો ગુરૂ ત્યાં મળી આવ્યો પણ ખરો મણીકર્ણિકાના પવિત્ર ઘાટ પર એક નાના ઝુપડામાં વેદાતના સૂત્રો એક શિષ્યને સમજાવતા એક સન્યાસીને એણે સાંભળ્યો શિષ્ય વર્જથી ઉભારાઈ જતાં આ પવિત્ર ધામમાં-કે જ્યાં દનિક ગુરૂ પાસે પણ સો સો વિદ્યાર્થીઓ તો હોય જ ત્યાં આ પ્રમગ કે જ્યાં એક જ શિષ્યને તેના ગુરૂ ઉપદેશ દેતા હોય તે જરા કુતુહલ ઉપજાવે એવો હતો. કથા ચાલતે સમયે એ ઝુપડાની ખાંધીત પાછળ ઉભો રહી ગુપ્તપણે જે સમાપણ થતું તેનું લક્ષ્યપૂર્વક શ્રવણ કરતો. આર માસ સૂધી આ શ્રવણ ચાલ્યું અને સદ્ગુરૂની પ્રાપ્તિથી એનો આત્મા મતોપાયો “કચન અને કામિની” વિષયે પણ એણે ગુરૂની પરીક્ષા

કરી જોઈ તેમા પણ એ ગુરુ નિશ્ચળ જોયા આથી એણે તે ગુરુની દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તે વિચિત્રરીતે પાર પાડ્યો. જ્યાં આવી કથા અથવા પ્રવચન થતું હોય ત્યાં શ્રવણ કરનારો તરફથી મ્હોડેથી હુંકારા દબને અથવા મસ્તક હલાવીને મનનિ આપવાનો રિવાજ છે આથી ઉપદેશનો ઉત્સાહ વધે છે, કારણ કે શ્રોતાઓ જાગૃત રહીને કથાનુ યોગ્ય રીતે શ્રવણ કરે છે એમ કથાકાર સમજે છે. શ્રોતાઓની મગ્યા વધુ હોય તો સ્વાભાવિક રીતે કેટલાક ઝોટા ખાય છે અને હુંકારો બણી શકતા નથી, પણ ખીજા જે જાગૃત હોય તે બણે છે, પરંતુ જ્યાં શ્રવણ કરનાર એક જ હોય ત્યાં તેણે તો જાગૃત રહેવું જ જોઈએ આ શિષ્ય જાગૃત રહેવામા ધણી સાવધાન હતો છતાં એક દિવસે એને ઝોટું આવ્યું અને ઉપદેશના ઉત્સાહની ક્ષતિ અટકાવવા દિવાલ પાછળથી અખાએ હુંકારો બણ્યો. ગુરુને આથી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું અને તપાસ કરતા બીજા પાછળ અખો માલમ પડ્યો. આમ કરવાનું કારણ પ્રજ્ઞતા એણે પોતાનો સર્વ જ્ઞાતાત કહ્યો અને શિષ્ય તરીકે દીક્ષા માગી, અને તેના પ્રમાણમા બાર માસ સૂધી શ્રવણ કરેલો ઉપદેશ કહી સંભળાવ્યો. ગુરુને એના પર વિશ્વાસ બેઠો ને એને દીક્ષા આપી આ પછી ગુરુ પાસે ત્રણ વર્ષ સૂધી ગઈ એણે પચદશી, અધ્યાત્મ રામાયણ, ભગવદ્ગીતા, યોગવાસિષ્ઠ રામાયણ અને વેદાંતનો અભ્યાસ કર્યો.

અમદાવાદ પાછા ફરતા એણે ફરી જયપુરમા મુકામ કર્યો પોતે લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરી સત્ય જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તો જુના જુના ગુરુનો મેળાપ. ગુરુ ગોપુળનાથ-શ્રીમત વૈષ્ણવ મહારાજ-પોતાનો હવે કેવો સત્કાર કરે છે તે જોવાની એને ઇચ્છા થઈ, અને પરિણામ એ ધારતો હતો તેવુંજ આવ્યું. કારપાળે કારપરજ એને અટકાવી પ્રવેશ કરવા દીધો નહીં અખાએ પોતાનું નામ આપ્યું તો કારપાળે કહ્યું “અખો તો મોટો શેઠીઓ હતો, તારા જેવો ડોષ બીખારી નહોતો” આ મડમડ સંભળી મહારાજ પોતે બારીએ આવ્યા અને તેમણે

અખાને ઝોળખ્યો પશુ ખરો પરતુ ઝોની ઝોળખાણની વાખતમા નજો વાસ્યો અખો સમજ્યો કે મહારાજને અખાતુ કામ નહોતું

અમદાવાદ તેમજ સર્વ રથને સાધુ-વેરાગી વિગેરેની સગતમા રહેલો હોવાથી અખાએ તેમની વર્તણૂક બરાબર લક્ષમા સાધુસંન્યાસી રાખી હતી અને તેમના પાખડ અને અનીતિથી માટે અખાનો એ એટલો કટાણ્યો હતો કે તેમના દોગ ઉઘાડા અભિપ્રાય પાડવામા જ વ્યાખ્ય જીવન વ્યતીત કરવું તેજ તેનું સાર્થક માન્યુ. એને સંજ્ઞાનની ભેટ પશુ થઇ હતી, અને તેમની પશુ પ્રશ્ન સા કરવા એ ચૂંચ્યો નથી પાખડી, વેષધારી, સાધુ વેરાગીને ઉઘાડા પાડવામાજ એની કવિતા મોટે ભાગે રચાઈ છે, પરતુ એની કમોટીમા પાર ઉતરેલાની પ્રશ્નમા પશુ વારવાર એની કવિતામા જોવામા આવે છે

અખો શ કરાચાર્યના મતનો હતો ‘અખે ગીતા’-‘ચિત્ત-વિચાર સવાદ’-‘પચીકરણ’-‘ગુરુ શિષ્ય સવાદ’-‘અનુભવ બિંદુ’-અખાના અથ ‘કૈવલ્યગીતા’ બ્રહ્મલીલા (હિંદીમા છે)-‘પરમપદ પ્રાપ્તિ’ તેમાં સમાયણ અને ‘પચદશી તાત્પર્ય’-એટલા એના અથ છે અને એ ગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાન અથોના નામ ઉપરથી જ જણાઈ આવે છે કે તે વેદાંત વિષયના છે અથો બહુ કઠણ છે અને તેનું રહસ્ય તો બાબુએ રહ્યું પશુ સાધારણ વાચ્યાર્થ પશુ વેદાંતમા પ્રવશ ન હોય તેવા-એને સમજવો મુશ્કેલ છે. એની રૈલી ઉપરથી જ જણાય છે કે એણે સાધારણ લોકોને સંબોધીને જ આ અથો લખ્યા છે. પરતુ પોતે જેમ પરબ્રહ્મની શોધમા ગયલો ને કૈવલ્ય અને વેદાંત સૂત્રોનું રહસ્ય સમજેલો તેમ કાંઈ સર્વ મનુષ્યે કંરેણુ નથી એ વાત એ અથ લખતી વેળાએ ભૂલી ગયો છે વળી તત્ત્વજ્ઞાન અને તે પશુ શ્રી શંકરનું ગહન અને ગૂઢ અધ્યાત્મજ્ઞાન કાવ્યમ્

ઉતારવું મુશ્કેલ છે એ વિષય જ કાવ્યરૂપે આકર્ષક થવો મુશ્કેલ છે અને તેથી અખાના કેટલાક થયો તો જન સમાજના લક્ષપર પણ આવ્યા નથી, પરંતુ એના સાતસે છેતાલીશ છપ્પા અને સાઠ પદ જેમા એણે સસાર અને તેના વ્યવહાર વિગે હિતકારક બોધ આપ્યો છે તેની વાત તો ન્યારીજ છે દુનીઆમા લેખાતા ડાહ્યાઓ, ભિન્ન ભિન્ન પથના મહારાજો-સાધુ-

સન્યાસી-બાવા-વરાગી આદિ જેઓ નસારની માયા પાખ હને પ્રગટ કરવું જાળમા લુબ્ધ થઈ ગયા તે તેમને તેમના ખગ સ્વરૂપમા એણે સસાર સમન ઉગ્રાડા પાડ્યા છે અને કચન અને કામિની, બાલ બચ્ચા-નોકર ચાન્દર-મિત્ર અને સગા સબંધીની વિપમ અવસ્થા-પોકળપણું અને મોદાની મીઠાશ આદિ વિષયો એવા ઝળ-કતા પણ ખરેખરા રગમા ચીતર્યા છે કે એની કાવ્યકૃતિનો એ ભાગ જન-સમુદાયના હૃદયમા કોતરાઈ સર્વ વ્યાપક થઈ ગયો છે, અને એની કેટલીક ખરી અસરકારક પક્તિઓનો ઉપયોગ તો સાહિત્યમા સામાન્ય થઈ પડ્યો છે અને ધરગથુ મલાપણુમા છૂટથી વપરાય છે એ એવા મનનો હતો કે સ્ત્રી-બાલબચ્ચા-મિત્ર-સગા મળધી-સર્વ લક્ષ્મીના સગા છે લક્ષ્મીના નાશની

સાચે જ એ સૌ આપણો ત્યાગ કરે છે દુનીઆ અને સસારના મિથ્યાત્વ તેના ઉપર આસક્તિ-સસાર અને તેનો તિરસ્કાર-ઉપર બોધ તેના પર પ્રીતિ અને અપ્રીતિ એ સર્વ મિથ્યા છે, સસારનો માર્ગજ મિથ્યા છે, સાધુ મન્યાસી પાખડી ને દબી છે સાચો તો એક “પરબ્રહ્મ” છે સસારનો ગહ જેમ ચાલતો હોય તેમ ચાલવા દઈ પરબ્રહ્મને આશ્રયે જવું

અખો બહુ કેળવણી પામેલો નહીં હોવાથી એની બાપા સરકારી નથી વગર ઘડાયલી શિક્ષા જેવી તે ખડખડી છે, શૈલી છતાં પણ કોઈ કોઈ વિષયમા ધણી અસરકારક છે. કટાક્ષ, કટુ ટીકા કરવામાં, અને રહેજ પણ બીવિ

સિવાય કોઇ દુર્ગુણીની ફળેતી કરવામા એ એકો છે એ વિષયમા ગુજરાતી ભાષામા એના પંચડામા કોઈ પગ મૂકી શકે એમ નથી અનીતિ ઉપર એના આપખાનો માર સખત પડે છે પણ એના કટાક્ષનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત છે એના કાવ્યમા પુનરૂક્તિ ઘણી હોવાથી એના બધા કટાક્ષમય કાવ્યોનો સંગ્રહ કરવાને બદલે થોડાક ચૂટી કાઢ્યા હોય તો વધારે ઉપદેશકારક થાય એ ઉપરાંત એની શૈલીના લક્ષમા લેવા યોગ્ય બે લક્ષણ છે એક તો એણે વાપરેલા અપ્રચલિત વાંચો અને શબ્દો અને બીજું પ્રાકૃત જનસમાજને ન સમજાય એવી વેદાંતશાસ્ત્રમાથી લીધેલી ઉપમાઓ. એની શૈલીના આ બે લક્ષણને લીધે એના ગ્રંથોનો લાભ માત્ર થોડા જ લે એમ છે એની કવિતામા રસિક ઉક્તિ નથી દુનિઆમા પ્રસરેલા દલ-અનીતિ વિગેરે દુર્ગુણો પર કોઈ ભરાયલા કરડા સ્વભાવના મનુષ્યની કલમથી લખાયલી હોય એવી એની કવિતા લાગે છે એ સમયમા ચાલતા વહેમ અને અનીતિની સામે કિતરી પડવાના આવેગમા અને ભાષા શૈલીમા એની તુલના પ્રખ્યાત લેટીન કવિ જીવેનલ સાથે થઈ શકે એના સમય પછી ગુજરાતના લોકની રહેણી કરણીમા બહુ ફેર પડ્યો નથી અને તેથી એણે જે વર્ણવેલું છે તે, તે સમયે આપણને જેટલું લાગુ પડતું હતું તેટલું આજે પણ લાગુ પડે છે.

સરળ અને કટાક્ષમય કવિતાના દૃષ્ટાંતરૂપે
કટાક્ષ. જયપુરના ગોકુળનાથજી મહારાજને ખરા સ્વરૂપે
ઓળખાવતા એ કહે છે કે -

“ગુર કીધા મે ગોકુળનાથ,
“ધરડા બળદને ધાલી નાથ,
“ધન હરે ધોકો નવ હરે,
“એ ગુર કલ્યાણ શુ કરે, ?
“ગુર થઈ બેઠો હોસે કરી,
“કંઠે પહાણુ સકે કેમ તરી ?

ભાવાર્થ કે અજ્ઞાનગ્રી પહોણાને કંઈ ધનનાર ગુરૂ પોતે જ તરી શકે
નહીં તો ખીજને તારવાની તો વાત જ ક્યાથી

યાત્રા કરવાથીજ પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એમ એ
યાત્રા માનતો નહીં તેથી કહે છે કે —

“તીર્થ કોટી હગ્ગિનને ચરણુ, કૃપા હશે તે જશે શરણુ”

વેદાતીને જે ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચવા જિજ્ઞાસા હોય છે તે ભૂમિકા
એણે પ્રાપ્ત કરી હતી જીવ અને પરમાત્માનુ ઐક્ય
બ્રહ્માં ઐક્ય એ સમજ્યો હતો—પગ્મ આનંદ પામ્યો હતો અને
બ્રહ્મ સાથે ઐક્ય એણે સાધ્યું હતું.

એણે કહ્યું છે કે —

“હરિ પામવા સૌ તપ કરે,

“અખો હરિમા મેળે કરે

વળી.—

“ ગુરૂ થા તારો ગુજ, નથી કોઇ ખીજે બજવા,

“ બાહ્ય સુરતને ટાળ્ય, વાળ્ય અતરમા સેવા.

વિદ્વાનોમા જ પ્રચલિત ભાષા—સંસ્કૃત—મા એની માન્યતા પ્રમાણે કોઇ
વિશેષ આકર્ષણ નહોતું પ્રાકૃત તો હીક પણ ગુજ-
ભાષા ઉપર એના રાતી પણ એના જેટલું જ કામ આપી શકે એવો
વિચાર. એનો મત હતો તેથી એણે પોતાના વિચારો ગુજ-
રાતીમાજ દર્શાવ્યા છે એનો હેતુ તો જનસમૂહને
ઉપદેશ દેવાનો અને તેમની આસપાસની ભૂખાંધો પ્રત્યે તેમની આખો
હમાકવાનો હતો: તે હેતુ ગમે તે માર્ગે પાર પડે એટલે બસ.

ભાષા અમે એ કહે છે —

“ ભાષાને શુ વળે જૂર, જે ગુણા છતે તે ગર,
“ મસ્કૃત એણે તે શુ થયુ, કાષ્ટ પ્રાકૃતભાષી નાસી ગયુ

પોતે કહેલી વાત સિદ્ધ કરવા એણે ધગમથુ જ
તેનાં દષ્ટાત દષ્ટાત લીધા છે, જેવા કે —

- ૧ “ઉડો કુવા ને ફાટી બોખ,
“શિખવ્યુ સાબલ્યુ સધળુ કોક
- ૨ “ઓધુ પાત્ર ને અદકુ ભણ્યો,
“વદકણી વહુએ દીકગ જાશે
- ૩ “મારકણો સાદ ને ચામાસુ મહાણ્યો,
“કરકણા કુતરાને હડકવા હાણ્યો
“મરકટ ને વળી મદિરા પાંચે,
“અખા એવી સૌ કો ખીએ
- ૪ “કથા સાબળી ફૂટયા દાન,
“તોએ ન આવ્યુ અલ્હાદાન
- ૫ “પતથર એટલા પૂજે દેવ

કવિ કહેવડાવવા એને કોઈ કવિ કહે તે ગમતુ નહીં તેથી એણે
પ્રતિ અભાવ. લખ્યુ છે કે —

“સાનીને કવિમા ન ગણીશ,
“કિરણુ સૂર્યના ક્યમ વરણીશ ?

એ પોતાને સાની ગણે છે પણ એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એની ગણના
કવિમા થઈ છે

છદ શાસ્ત્રનો અખાઓ અભ્યાસ કર્યો હતો કે કેમ તે નક્કી કરવું
 મુશ્કેલ છે કોઈ પણ જાણીતા છદમાં એણે કવિતા
 છદ શાસ્ત્રનું અજ્ઞાન. કરી નથી છદોને કારે મૂકીને એણે કોઈ પ્રચલિત
 દખ્ખા લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે એના છપ્પા તે પિંગળ
 શાસ્ત્રના છપ્પા નહીં પરંતુ ચારને બદલે છ ચગ્ગુવાળી ચોપાઈ છે

પોતે નિર્માણ કરેલે માર્ગે જવામાં એની કવિનાના દ્રેકા, સજ્જ આનુર્થ
 પૂર્ણ વાક્યો અને ખૂબીદાગ પરંતુ એક જ વિષયને
 સાહિત્યમાં એણે એકજ દ્રેકમાં સમાવનાર ચગ્ગો એને બહુ ઉપયોગી થઈ
 કરેલો નવીન માર્ગ પદ્ય એના લેખ મંડન કરતા મંડન કરતા વિગેષ
 છે, અને આ સમયના લખાણોનો લક્ષ્યપૂર્વક અભ્યાસ
 કરનારને માલમ પડશે કે એના સમયથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક નવીન યુગ
 શરૂ થાય છે ભક્તિ માર્ગે ઉપર કવિતા રચવાનું છોડી દેનાગએમાં મુખ્ય
 એ જ છે વૃદ્ધાવનનો ગોવાળ એ જ ઈશ્વર અને એ હરિના દાસત્વમાં જ
 મોક્ષ એવો ઐકાતિક હેતુ અખામાં કે તેની પાછળ થનારામાં જડતો નથી
 હવેથી કવિતાનો ધાર્મિક વિષય બદલાઈને સાસારિક થઈ જાય છે અખો
 તત્ત્વજ્ઞાનમાં-પ્રેમાનંદ પ્રકૃતિ અને મનુષ્યવ્યભાવના વર્ણન આલેખવામાં અને
 સામળ વાર્તાઓમાં જ ધૂમે છે અખાથી માડીને ગુજરાતનું સાહિત્ય નંદન
 નવીન અને આદરણીય માર્ગે પ્રવર્તે છે

અખાની પછી થયેલા પ્રેમાનંદને કાષ્ઠપણ આશંકા વિના “કવિ
 સિરોમણિ” કહેવામાં આવે છે અધકારમાંથી
 પ્રેમાનંદ-એના ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યને પ્રકાશમાં લાવનાર-
 ગુણ વિશેષ. અસંસ્કારી તેથી સાહિત્ય માટે અનુચિત-માત્ર અનાર્થ
 લોકને જ લાયક એવા એવા આલેખોમાંથી ગુજરાતી
 ભાષાને મુક્ત કરનાર-ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લઈ-તે પાળી-સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનાં

ખેડાયલા અને પ્રસિદ્ધ સાહિત્યની કક્ષામાં ગુજરાતી સાહિત્યને લાવી મૂકનાર જે કેઈ કવિ હોય તો તે પ્રેમાનંદ જ એવી દત્તકથા ચાલે છે કે ગુજરાતી હલકા દરબજાની બાપા છે ને સસ્કૃતની તુલનામાં એમાં સાહિત્ય કહેવાય એવું કંઈ છે જ નહીં એવા દોષભાષી એને તદ્દન મુક્ત ન કરે ત્યાં સુધી મારે પાધડી પહેંગવી નહીં એવું પ્રેમાનંદે “પણ” લીધું હતું. એ “પણ” એણે પાળ્યું પોતાની પ્રખ્યાત બુદ્ધિથી એણે ગુજરાતીમાં એક એવું સાહિત્ય ઉભું કર્યું કે જેની વિવિધતા અને સમૃદ્ધિ હજી આજે પણ અપ્રતિમ છે.

પ્રેમાનંદ અથવા “ભટ્ટ પ્રેમાનંદ” (ઇ સ ૧૬૩૬-૧૭૩૪) વડોદરાનો બ્રાહ્મણ હતો. નાનપણમાં તદ્દન નિરાધાર સ્થિતિમાં કાવ્ય પ્રસાદી કેવી એને મૂકીને એના માતાપિતા મૃત્યુ પામ્યા હતા એના રીતે મળે પૂર્વગામી નરસિંહ મહેતા અને પશ્ચાદ્ગામી દયારામ ની માફક એને કાવ્યપ્રસાદી મળવામાં ઈશ્વરી મકેત હતો. ચૌદ પંદર વર્ષની વય સુધી તો એ અભણ અને અણબૂઝ હતો. સુભાગ્યે વડોદરાના કામનાથ મહાદેવની પાડોશમાં આવી રહેલા એક સિદ્ધની સેવા કરવાનું એને બની આવ્યું વડોદરેથી પ્રયાણ કરવાને આગલે દિવસે સિદ્ધે પ્રેમાનંદને કહેલું કે “હું કાલે પ્રયાણ કરનાર છું, મારે પ્રભાતમાં પ્રયાણ અગાઉ મારી પાસે આવજો” ફારસી કવિ હાફિઝ જેને એવાજ કામે ખીજર પેગખરે બોલાવ્યો હતો તેની માફક પ્રેમાનંદ પણ વેળાસર ગયો નહીં અને સિદ્ધ તો વડોદરેથી ચાલી નીકળ્યા.

મેઠું થઈ જવાથી પ્રેમાનંદે સિદ્ધની પાછળ દોડતા જઈ તેમને પકડી પાડ્યા પોતાની સેવા કરી તેથી સાધુએ એને આશિષ આપી કહ્યું, “જ તુ પ્રાકૃતમાં કાવ્ય કરી શકશે જે તું વહેલો આવ્યો હોત તો સસ્કૃતમાં કાવ્ય કરી શકત” બીજી એક દત્તકથા જેને એના પુત્ર અને પ્રસિદ્ધ શિષ્ય વલ્લભ તરફથી પણ પુષ્ટિ મળે છે તે એવી છે કે એની છોકરવાદ અવસ્થામાં એક રામચરણ હરિહર નામે વિદ્વાન સન્યાસી જે વડોદરામાં કામનાથ

મહાદેવમા રહેતા તેમની પાસે એ જતો આવતો* હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં ગમચરણ એને પોતાની સાથે તેડી ગયા પ્રેમાનંદ ઉત્સાહી હોવાથી આ રખડપટ્ટીમા એણે ઠીક જ્ઞાન મપાદન કર્યું સસ્કૃત અને હિંદીનો અભ્યાસ કર્યો એ ભાષાઓમા ગ્રંથ રચવાના પ્રચારની અવગણના જો કે અખાએ કરી હતી અને તે પ્રચારને તેણે કોરે મૂક્યો હતો, તોપણ તે સમયમા કેળવાયલા અને શિક્ષિત વર્ગની ભાષાતો હિંદી જ ગણાતી અને આરભમા તો પ્રેમાનંદ આ ચાલુ પ્રથામા જ ભળ્યો એણે પ્રથમ તો હિંદીમા જ કવિતા કરી રામ ચરણ જે જન્મે ગુજરાતી હતો તેને એણે હર્ષભેગ આ કવિના બતાવી સ્વામીએ કહ્યું “તને માતૃભાષાનુ અભિમાન નથી ? શા માટે હિંદીમા કવિતા કરે છે ? આ વાણુ ખેદજનક છે” પ્રેમાનંદને આથી અતરમા વાણુ લાગી આવ્યું અને માતૃભાષાને સમૃદ્ધિવાળી કરૂં નહીં ત્યાસુધી પાઘડી પહેરૂં નહીં,” એવી પ્રતિજ્ઞા પોતે તે વખતે લીધેલી એવું કહેવાય છે

ગુજરાતમા માણુભટ્ટ અથવા ગાગરીઆ ભટ્ટ નામે કથા કહેનારા છે તેઓ યાતે બ્રાહ્મણ હોય છે અને રામાયણ-મહાભારત ગુજરાતના માણુભટ્ટ જેવા વીરરસ કાવ્યો સવિસ્તર વિવરણ સાથે અને દર્શાવે આપીને, લોકોની સમક્ષ ગાવા એજ એમનો ધર્મ છે ગાવામા આવતી કવિતા મોટે ભાગે એમની પોતાની જ બનાવેલી હોય છે, અને તે ગાતી વખતે તેઓ માણુ એટલે ગાગર ઉપર ટચલી આગળીએ પહેરેલી વીંટીવડે તાલ આપે છે અગાઉના જેટલા સંખ્યામા તો નહીં પણ હજીએ એ વર્ગ છે ખરો કથા કહેવાની છટાથી સારો માણુભટ્ટ પોતાની કથાનુ આખેહુલ ચિત્ર શ્રોતાઓ આગળ ખડું કરી-તેમને તેમા લીન કરી નાખે છે ભરૂચ-સુરત-અમદાવાદ કે વડોદરાની શેરીઓમા રાતની વખતે-ધડીમા બધાએસતા દર્શાવેથી શ્રોતાઓપર અસર કરીને, તો વળી ધડીમા સામ સામે કર્ણ અને

* “એવે મળી આવ્યા સિદ્ધ, પૃથ્વીમા પ્રસિદ્ધ પરા,

“નમી પુછ્યુ તેમને મે, બહો ત્યારે ભાવિયો” વલ્લભ.

અર્જુન અથવા ભીમ અને દુર્યોધન વચ્ચેના નેસભર્યા મવાદોનું વર્ણન કરતા કરતા જાણે જાતે જ એ સવાદોમા ભાગ ન લેતા હોય એમ અડધા ઉભા થઈ થકને કથા કહેતા કહેતા ઓતુવર્ગના રૂપે રૂપા ઉભા કરતા માણુભટ્ટ હજી પણ જોવામા આવે છે કેળવણીના આરંભ થયો તથા છાપેલી ચોપડીઓ ઘેર ઘેર વચાતી થઈ તે પહેલા આ કથાભટ્ટ પ્રજાજીવનનું એક ઉપયોગી મહદ્ અંગ લેખાતુ એક બે બત્તી, કથાના રાગની પૂર્તિ કરવા અને તાલ આપવા બે અનુપગીઓ અને ઓતાઓ એક પછી એક ભટ્ટને પગે લાગે અને દક્ષિણા આપે તે લેવા એક થાળી, આટલામા જ આ કરતા માણુભટ્ટની સર્વ સામગ્રી આવી જતી જે ભટ્ટ બટકબોલો, મીઠી જીભવાળો હોય તો ઓતાઓની સારી મપ્પા ભેગી થતી અને તેને પૈસા પણ દીક મળતા. એ ભટ્ટો એવી ઉત્તમ રીતે ઉપદેશ આપતા કે આવી કથાનું શ્રવણ કરવામા અને તેમા ભળવામા કેળવાયલા મનુષ્યો પણ નહાનમ્ સમજતા નહિ અને જેમણે આ માણુભટ્ટોની કથા સાભળી હશે તેઓ એ વર્ગનો ધામે ધામે લય થતો જોઈ ખેદ પામ્યા વિના રહેશે નહીં

પ્રેમાનંદનો આ ધધો હતો અને અઠ્યાણુ વર્ષની પાછી વયે જ્યારે એનું અવસાન થયું ત્યારે પુજામા આઠ ધર અને મોટી રોકક પ્રેમાનંદની કથા કહે- રકમ એ મૂકી ગયો હતો એના સમકાલીન સામળ નાર તરીકે કમાણી અને એની વચ્ચેના એક વિવાદ સમયે જે પડિતો સમેલનમા હાજર હતા તેમને દક્ષિણામા સો સોના મહોર એણે વહેચી હતી. શાંતિભોજનમા પણ એણે ધણુ ખર્ચુ હતું.

મોટે ભાગે સુરત વડોદરા અને નદરખારમા પ્રેમાનંદ પોતાનો સમય ગાળતો નદરખારમા તો પાછલી અવસ્થામા જ ગયો. પ્રેમાનંદનાં નિવાસ નદરખારના રાજાને એને આશ્રય હતો, એમ કહેવાય છે, પણ એના ગ્રથમા એ વાતનું કાંઈ સૂચન નથી

વાર્તા લખનાર તરીકે અને એના પ્રતિસ્પર્ધિ કવિ તરીકે એનો સમકાલીન સામળ હતો એ બંને વચ્ચે સાહિત્ય વિષયે વિવાદ થતા અને

પ્રેમાનંદ અને સામળ કોઈ કોઈ સમયે તો તેઓ પરસ્પર ગાળો દેવા વચ્ચે તીક્ષ્ણ રૂપધારી. સૂધી ઉતરી પડતા. જો કે પ્રેમાનંદ કે સામળના અથોમા આ વિવાદ મનથી સવિસ્તર વિગત મળતી નથી, પણ કોઈ કોઈ રીતે એક બીજાને ઉદ્દેશીને કરેલા આક્ષેપ* એમની કવિતામાં સ્હેલથી પકડી શકાય છે પ્રેમાનંદના પુત્ર અને શિષ્ય વલ્લભે આ વિવાદો વિરતારીને પોતાના અથમા વર્ણવ્યા છે

અથતા માટેની આ રૂપધારા, પ્રેમાનંદની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્કૃષ્ટ કરવાની અને તેની અભિવૃદ્ધિ કરવાની આકાંક્ષા વધારે એના સમયમાં ગુજરાતીનું કવિત્વ કવિની સાધનરૂપ થઈ અન્ય ભાષાઓ સાથે રાતીનું અદ્યપ મુદ્ય ગુજરાતીની ગુલના કરના અકાળે એનું મૂલ નીચેના દુહામાં આપ્યું છે —

“ અમે તમે કા સોળ હિ આને, અડ કટેકે બાગ,

“ ઇકડ તિકડ આઠ હિ આને, શુ શા પેસે ચાર

હિદીની રૂપાઆના સોળ આના, મારવાડીની બાગ આના, મરાઠીની આઠ આના અને ગુજરાતીની માત્ર ચાર જ પૈસા, એક આનો કીંમત એમાં આકી છે

ગુજરાતીને અપારું આ હલકું સ્થાન પ્રેમાનંદથી સહન થયું નહીં, તેથી પોતે જાતે જ કલમ પકડીને એક ચિત્તાકર્ષક અને સ્ત્રી પ્રેરણના સચુક્ત બોધક સાહિત્યનો ભડાર ઉપજાવ્યો. એટલું જ નહીં સાહિત્ય મંડળની પણ જે કુટો પોતે પકડ્યો હતો તેને આગળ સ્થાપના ધપાવવાને પોતાના જેવા જ નિયમવાળા લગભગ

---

* પોતાના અથ સાથે પ્રેમાનંદ પુરાણ અથવા મહાભારતમાંનો એકાદ પ્રસંગ લઈ તેને મહા અનુપૂર્વક પોતાની ભાષામાં વિસ્તાર કરીને વર્ણવતો આ પ્રથાનો તિરસ્કાર કરતા સામળ કહે છે કે —

“ જુલુ કવે તે રોનો કવિ ? ”

સો સ્ત્રીપુત્રપત્ન એક મયુક્ત સાહિત્ય મહળ સ્થાપ્યું* આ સોમાના બાવન
તો (જેમા બાર સ્ત્રીઓ હતી) સાહિત્યક્ષેત્રમા ખાસ ધુમનારા હતા તેમાના
છ, વીરજી, હર્ગિદાસ, દ્વારકાદાસ, રત્નેશ્વર, વલ્લભ અને સુદર તો ઘણી
કવિતા લખી નામ કરી ગયા છે આમાના જે, એનો પુત્ર વલ્લભ અને
વીરજી એના ખાસ કૃપાપાત્ર હતા

માતૃભાષાપત્ર કવિનો પ્રેમ કેવો હતો અને તે આજીવત કેવો ગૂઢો
તેનું એક દષ્ટાંત આપ્યા પછી આપણે કવિના અયોગ્ય
ગુજરાતી ઉપર પ્રેમ આવીશું એનો ઉત્તમ અથ-ભાગવતનો દશમ સ્કંધ-
હજી તો અપૂર્ણ હતો એવામા કવિને પોતાની શક્તિ
લીણ થતી લાગી આવી પોતાના ઉત્તમ શિષ્ય વલ્લભ, રત્નેશ્વર, વીરજી
અને સુદરને પોતાની પાસે બોલાવીને ભાગવતનો એક એક અધ્યાય નમુના
પે રચવા આજ્ઞા આપી. પહેલા ત્રણની રૂતિ સુદર કરતા ચઢીઆતી હતી
પણ દરેકે પોતે રચેલી કડીઓના અતમા પોતાનું નામ તે સમયની રૂઢિ
પ્રમાણે-કવિ તરીકે મસ્તુ હતું પ્રેમાનંદ પોતે એટલો નિરભિમાની હતો કે
એણે પોતાની મેળે કદીપણ કવિનું પદ ધાગણું કર્યું નહોતું એ પોતે પોતાને
માત્ર “ભટ્ટ પ્રેમાનંદ” લખતો અને જો કોઈ એને કવિ કહે તો તેના ઉપર

* નક્ષબ લખે છે કે -

“ છે નવ દામ અને બઈ ચાર જ,
“ રત્ન બક્ષા દ્વયશિષ્ય હડાવે,
“ છે ભવ રાગ અને બઈ બારજ,
“ રત્ન મળા કથ વિશ્વે કહાવે
“ છે વિર પચ જ, છ ગાળીએ તણ,
“ નંદ અતરનું નામ સુહાવે,
“ છે વીર વલ્લભ, શે ભાણીએ ગણ ?
“ એક જ પ્રેમનું નામ પુહાવે

કોષ કરતો. સુદરે આથી જાણી જોઈને કવિનું નામ પોતાની કૃતિના અંતમાં મૂકેલું નહીં, તેથી એનો નમુનો મજૂર થયો અને અથ પૂરો કરવાની અંત સમયની આ પ્રભાવશાળી ગુરની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનું કામ એને સોંપાયું.

ગુજરાતી ભાષાની અભિવૃદ્ધિની યોજના પ્રેમાનંદે એવી રીતે કરી હતી કે પ્રાકૃત અને મસ્કૃત જેવા કાવ્યો રચવાનું કામ અને તેને સમૃદ્ધ પોતે માથે લીધું હતું હિંદી જેવા કાવ્યો કરવાનું કરવાની વ્યવસ્થા વલ્લભને સોંપી હતી, મરાઠી જેવા રત્નેશ્વરે, ફર્ડિ અને દારસી જેવા વીરજીએ રચવા, જ્યારે મસ્કૃત પુગણો જેવી કથાઓ સુદરે લખવાની હતી.

અગ્રેજ સાહિત્યની પદ્ધતિને અનુસરી કવિતાના બે વિભાગ પાડવામાં આવે છે આત્મલક્ષી અને સર્વલક્ષી, તેમાં પ્રેમાનંદની એનું કાવ્ય સર્વલક્ષી કવિતા સર્વલક્ષી કહી શકાય.

એના ગ્રંથો.

એના કાવ્ય ગ્રંથોની જ મધ્યા ગત્રીસની ગાય છે.

૧ ચર્ગનિસરણી (એની પ્રથમ કૃતિ)	૭ ઋષ્ય રાગાખ્યાન, (ઇ સ ૧૬૭૩)
*૨ લક્ષ્મણ હરણ (ઇ સ ૧૬૬૪)	૮ હુંડી (ઇ સ ૧૬૭૪)
૩ ઓખાહરણ (ઇ સ ૧૬૬૭)	૯ હારમાળા (ઇ સ ૧૬૭૮)
૪ ચંદ્રહાસાખ્યાન (ઇ સ ૧૬૭૧)	૧૦ દ્રૌપદી સ્વયંવર (ઇ સ. ૧૬૮૦)
૫ અભિમન્યુ આખ્યાન (ઇ સ ૧૬૭૧)	૧૧ માધાતાખ્યાન (ઇ સ ૧૬૮૧)
૬ મદાલસાખ્યાન (ઇ સ ૧૬૭૨)	૧૨ શ્રાદ્ધ (ઇ સ ૧૬૮૧)

* 'લક્ષ્મણ હરણ' પ્રેમાનંદને પસંદ નહોતું અને ધણીમાં વચાચ એનું કાવ્ય એક દિવસમાં રચવાની એણે " હોડ " કરી હતી " હોડ " તો એ જાણ્યો પરંતુ 'લક્ષ્મણ હરણ' ઉતાવળમાં લખાયેલું હોવાથી એમાંના રસ અલકાર એને પસંદ પડે એવા નહોતા.

૧૩ સુદામાચરિત્ર (ઇ સ ૧૬૮૨)	૨૪ અષ્ટાવક્રાખ્યાન (ઇ.સ. ૧૭૧૦)
૧૪ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (ઇ સ ૧૬૮૨)	૨૫ દાણ્ડીલા
૧૫ મામેરૂ (ઇ સ ૧૬૮૩)	૨૬ વામનચરિત્ર
૧૬ સુધન્વાખ્યાન (ઇ સ ૧૬૮૪)	૨૭ વિવેકવણુઝરો
૧૭ ગણુચર (ઇ સ ૧૬૮૫)	૨૮ ભ્રમરપચીસી
૧૮ નળાખ્યાન (ઇ સ ૧૬૮૫)	૨૯ સમ્પત્ત મુકધ
૧૯ દ્રૌપદીહરણુ (ઇ સ ૧૬૮૬)	૩૦ રૂકિમણી હરણુ
૨૦ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન (ઇ સ ૧૬૮૨)	૩૧ દશમસ્કધ
૨૧ દેવીચરિત્ર (ઇ સ ૧૬૮૬)	૩૨ સામળશાનો વિવાહ
૨૨ સુભદ્રાહરણુ (ઇ સ ૧૭૦૨)	૩૩ દ્વાદશ માસ
૨૩ માર્કંડેયપુરાણુ (ઇ સ. ૧૬૮૨થી ૧૭૦૬)	

કેટલાક આ યાદીમાં નીચેના પણ ઉમેરે છે

૧ નાસીકેતોપાખ્યાન	૧૨ જયદેવાખ્યાન,
૨ બસુવાહનાખ્યાન	૧૩ રામાયણુ
૩ ત્રજવેલ	૧૪ મહાભારત
૪ ડાંગવાખ્યાન	૧૫ અશ્વમેધ
૫ સુરેખાહરણુ	૧૬ રઘુવંશ
૬ લવ-કુસાખ્યાન	૧૭ હરિવંશ
૭ શાનગીતા	૧૮ કપિલગીતા.
૮ વધબ ઝઘડો	૧૯ નરકાસુરાખ્યાન
૯ રેવાખ્યાન	૨૦ પાડવોની ભાજગડ.
૧૦ બીખચરિત્ર	૨૧ દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણુ
૧૧ કર્ણચરિત્રાખ્યાન	

* માર્કંડેય પુરાણુ જેવા સહેલા પુરાણુપર માત્ર કાવ્ય ગ્યુ એમાં શી અક્ષર વાપરવી પડે એવા મહેણાના ઉત્તરમાં 'દેવિચરિત્ર' રચાયુ હવ

૨ આ યાદી ગ નરવગ્દાલ ઈન્ડિયાગમ દેસાઈ બી એ, એ તૈયાર કરી છે.

આ કાવ્યો એ જાતના છે કેટલાકમા સાસારિક વિષયો છે બ્યારે કેટલાકમા અર્ધ ધાર્મિક અથવા પૌરાણિક વિષયો છે કાવ્યને વિષય અને સાસારિક વિષયો હોવાનું કારણકે એને સામળે મહેલુ લોકપ્રિયતા માર્યું હતું કે “કશું કવે તે શેનો કવિ” એટલે કે પુરાણ અને ધર્મ સંબંધી થયો તો સન્નિતમા છે તેના પરથી તે જ વિષયની પુનરુક્તિ કરી તેમા કવિત્વ શું? આથી એણે શ્રીકૃષ્ણના પગ્મ ભક્ત નરસિંહ મહેતાના જીવનના યોડા મુખ્ય પ્રસંગો ચુટી કાઢી તેને પોતાના બુદ્ધિપ્રભાવથી એવી નુદર અને લોકપ્રિય થઈ પડે તેવી રીતે કવિતામા ગુથ્યા કે આજે પણ ગુજરાતી નામ ધનવતો ડોહ/પણ મનુષ્ય એવો નહીં નીકળે કે જે એના એ થયોથી વાકેક ન હોય -પાત્રાલેખન-ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગોના વર્ણન, નદીના પ્રવાહ જેવી, સરળ રીતે જવાતી એની કવિતા અને ભાષા-સર્વેના હૃદય હરી લે છે અને વરસના આદિથી અત સૂક્ષ્મ રખડના બિશ્વકો અને ટેલીઆ ભટો ગુજરાતના ગામે ગામ-શહેરેશહેર, ચક્રદેચૌટે અને મહોલ્લે મહોલ્લે, દિન ઉગે એ કવિતા ગાઈ તેની લોકપ્રિયતાની સાખ પૂરે છે એટલું જ નહીં પણ તેની અભિવૃદ્ધિ પણ કંઈ છે

નરસિંહ મહેતાના પુત્ર “સામળદાસનો વિવાહ” અને પુત્રી “કુવગ-બાઇનું મામેરું” એ બે મહેતાના સસારના માગલિક નરસિંહ મહેતા પ્રસંગો એના કાવ્ય માટે એણે લીધા છે એ સિવાય સંબંધીનાં કાવ્યો. કારકમા કૃષ્ણ ઉપર સામળશા શેઠને નામે લખેલી “હુડી” અને “નરસિંહ મહેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ” એ બે વિષે પણ એણે કવિતા રચી છે નરસિંહ મહેતાની દરિદ્રતા અને કૃષ્ણ ભગવાન પર એની દૃઢ, અખડ આસ્થા જગજાણીતા છે. નિર્ધનતાને લીધે નરસિંહ મહેતા સસાર વ્યવહારમા જે સમયે સક્રિયભૂતમા આવી પડતો તે તે, સમયે એના સગાવહાલા એની પ્રત્યે જે હલકી વર્તણૂક રાખતા તે તથા એની હાંસી કરતા, તે (દાખલા તરીકે એના પુત્રના વિવાહ સમયે)

તથા તે સદામણુમાથી એને હોડાવવા શ્રીકૃષ્ણે બતાવેલી તત્પરતા-આ સર્વ કાવ્યોનો વિષય છે. તે સમયના અને આજના આપણા સામાજિક રીતરિવાજોમાં બિલકુલ ફરક પડ્યો નથી, આપણે તે દિવસે જેવા હતા તેવા જ આજે પણ છીએ એટલે એણે આપણા રીત રીવાજનું જે ચિત્ર આપ્યું છે તે આજે પણ દાઢુ આબેદૂખ જણાય છે સાસુ નણુદનો વહુ ઉપનો અધિકાર વર્ણવતા કહેલી મંદી મરફરી-નગસિહ મહેતા અને એના વિચિત્ર સાહુના ઝુક-જે ચાલતા રિવાજની વિરુદ્ધ આવા માગલિક પણ સમારી પ્રસંગોમાં આવે છે તેની નાગ-જોએ કરેલી હાસી-નિર્ધન મહેતાની ભાગીતૂટી ઝુપડી-એ “જાળીયા” યજ્ઞને જોડેલી “જૂજવી” વહેલ, જેમાં મહેતા જુનાગઢથી પોતાના વેવાદને લા આવે છે તે-આ સર્વ વર્ણવવામાં કવિએ દાખવેલાં દુહિત્રભાવ અપ્રતિમ છે એની વર્ણન કરવાની રૈલીના થોડા ચિત્ર નીચે આપ્યા છે —

મહેતાના ગૃહસ્થા- “કુવરબાઈના મામેરા”માં નગસિહ મહેતાની દરિ-
અમનું વર્ણન દ્રતા વર્ણવતા કવિ કહે છે કે —

“મહેતે માડ્યો ગૃહસ્થાશ્રમ, પતિવ્રતા ઘેર નારી પરમ,
“દામોદરની સેવા કરે, માળા તિલક ને મુદ્રા ધરે.
“સાધુ વેરાગી વૈષ્ણવ સગ, શખ, તાલ ને વાળે ચગ,
“ચોઠ માઢી તુલસીના વન, અહર્નિશ થાયે કીર્તન
“નહિ ખેતી ઉદમ વેપાર, હરિ ભગત મહેતો તદ્દાકાર,
“જે આવે તે વૈષ્ણવ જમે, શુણુ ગાઠને દહાડા નિર્ગમે.
“વિશ્વ ભર પૂરૂ પાડે અજ, વિશ્વાસ ધણો મહેતાને મન.

મહેતા અને એની મહિલા જે વહેલમાં આવ્યા
વહેલનું વર્ણન. તેનું વર્ણન કવિ નીચેના શબ્દોમાં કરે છે:—

“જૂની વ્હેલ ને ધૂસરી વાહી, સાગી સોટા ભાગી જી,
“કાના તળાવા ને કાની પિંજણીઓ, બળદ આવ્યા બે માગી જી.

x   x   x   x

“વ્હેલની પૂડે કાથળો બાધ્યો, માલે ભર્યા વાજિત જી,
“ગાઠડી એક ગોપીચંદનની, તુલસી કાઠ પવિત્ર જી
“બળહીણા બળદો શુ હીડે, દેસે વૈષ્ણવ સાથ જી,
“સોર પાડે ને ઢાળ ચઢાવે, જેને વૈકુંઠનાથ જી
“એક બળદ ગળીઓ થઈ બેસે, આખલો તાણી જાય જી;
“પડયાને પુછ ગ્રહી ઉઠાડે, કૌતુક કોટી થાય જી
“સાલે સાલ જૂજવા દીસે, રથ તણા બહુ વકે જી,
“સાગીનો બહુ સખ્દ જ ઉડે, ચૂચવે છે બહુ ચકે જી
“ચડે બેસે ને વળી ઠરે, લે રામકૃષ્ણનું નામ જી,
“મધ્યાહ્ને મહેતાજી આવ્યા, જેવા મળ્યું ના ગામ જી

મહેતાની હુંડી સ્વીકારવા દાગદાના બળગમાં કૃષ્ણ વાણીઆ-વેપારીને
વેષે આવેલા તેનું વર્ણન એટલું તો તાદૃશ્ય અને ઝીણી
ઝીકૃષ્ણના વર્ણન ઝીણી વિગતોથી ભરપૂર છે કે તે વાચતાને વાર
સ્વસ્થનું વર્ણન વાણીઆનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ ખડું થાય છે

“વેશ પૂરો આવ્યો મારે બહાલે રે,
“નાથ ચૌટાની ચાલે ચાલે રે,
“છે અવળા આટાની પાધડી રે,
“બહાલાજીને કેમ બાધતાં આવડી રે,
“દીસે વાણીઓ બીને વાન રે,
“એક લેખણુ ખોસી છે કાન રે.

ત્રિકમળ વણિકની તોલે રે,
“નાથ ઉતાવળ ને બોલકું બોલે રે

x x x x

“ઝાઢવને ખાધે કોથળી રે,
“તે તો પારસી બોલે તોતડી રે

થુજરાતમા એના કેટલાક કાબ્યોએ એવી તો ઉડી અસર કરી છે કે તે
આખું વર્ષ, શુ ધરમા કે ધર પહાર, બધે જ ગાવામા
સર અવસરે અથવા આવે છે ‘સુદામા ચરિત્ર’ શનિવારે અને ‘ભામેરૂ’
નિયત અવસરે અથવા ‘હુડી’ રવિવારે વાગવાનો કેટલાકને તો ‘નિમ’
અવાતા એના કાવ્ય. જ હોય છે તેમા ભામેરૂ તો સીમતના પ્રસંગમા ખાસ
ગવાય છે ચૈત્ર માસમા ઘેરે ઘેર નહીં તો ગામે ગામ
અને શહેરે શહેર “ઝોખાહરણ”ના જ પડધા કાને પડે છે અને શ્રાદ્ધપક્ષમા
“શ્રાદ્ધ” ગવાય છે ચોમાસામા ખેડુતો ‘નળાખ્યાન’ અને ‘ઝોખાહરણ’
ઉપરાત ‘દશમ રત્ન’ પણ હોસે હોસે સાભળે છે

પ્રેમાનંદ રસ અને અલકારમા એકો હતો એના ગ્રંથોમા નવે રસના
દષ્ટાત જડી આવે છે એમ કહેવાય છે કે શૃંગાર
રસ અને અલકારમાં વર્ણવવા માટે “ઝોખાહરણ”-“રણચમ” વી રસ માટે-
એની શ્રેષ્ઠતા. —“ભામેરૂ” હાસ્યરસ માટે અને ‘સુદામા ચરિત્ર’ શાત
રસ માટે લખાયા હતા ખરી રીતે તો પ્રેમાનંદ સર્વ
રસમા નિપુણ હતો એમ એના એકના એક જ કાવ્યમા બધા રસના દષ્ટાત
—અને તે પણ એક એકથી ચઢીઆતા—નજરે પડે છે તે પરથી સાબિત થાય
છે “ઝોખાહરણ”માનું ઝોખાના રવામી અને એના પિતાના સૈન્ય વચ્ચેના
યુદ્ધનું વર્ણન, ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ અથવા ‘સુધન્વા આખ્યાન’ માના એવા જ
વર્ણનોથી ઉતરતા છે અથવા નળાખ્યાનનો કર્ણુરસ ‘દશમરત્ન’ના કર્ણુરસથી

ઉત્તરો છે એમ કોણ કહી શકે? શ્રાદ્ધની ન્યાતમા જમવાનું અસુરૂં થયું તે સમયે “ મહેતી”ને નાગરેણો મહેણા મારે છે તે પ્રમગના આલેખનમાની મીઠી મસ્કરી તથા મર્મવચન, ‘ મામેરા ’ માના એવા જ પ્રમગના-જ્યારે આની આ જ નાગરેણો નરસિંહ મહેતાની પહેરામણી વહેંચના કેવી રજેતી થશે તેનો ચિતાર જોડવે છે તેના આલેખન કરતા સ્હેજ પણ ઉતરતા છે એમ કેમ કહી શકાય? એ સત્ય હશે કે અમુક રસના દદાત માટે અમુક કાવ્ય લખવું એવો કવિનો હેતુ હોવો જોઈએ, કારણ કે તેના ગ્રથની વસ્તુપરથી તેમા આવનાર રસની સાખીતી અથવા સૂચના મળે છે ‘ ઓખાહરણ ’ ઓખા-અનિરૂદ્ધના પ્રેમનું દર્શન કરાવે છે અને ‘ સુદામા ચરિત્ર ’મા મિત્ર મિત્ર વચ્ચેનો પ્રેમ વર્ણવ્યો છે પરંતુ એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે એકના એક જ કાવ્યમા એણે દરેક દરેક સનું દર્શન કરાવ્યું છે અને તે પણ અપ્રતિમ કૌશલથી

પ્રેમાનંદના દરેક કાવ્યની ઉપલેક્ષ તપાસ લઈએ તોપણ એક મોટો ગ્રથ થાય, તેવી એના પ્રસિદ્ધ કાવ્યોનો માત્ર સાં જ એના કેટલાંક કાવ્યોનું આખીને સંતોષ પકડીશું ‘ નળાખ્યાન, ’ ‘ દશમસ્કંધ, ’ નિરીક્ષણ- ‘ ઓખાહરણ, ’ ‘ રણયજ્ઞ ’ અને ‘ સુદામા ચરિત્ર ’ એટલા ખાસ નિરીક્ષણ યોગ્ય છે ‘ વામન કથા ’ અને ‘ સુધન્વા આખ્યાન ’ પણ મનન ક-વા યોગ્ય છે

‘ દશમ સ્કંધ ’ શ્રીકૃષ્ણની બાલ્યાવસ્થા અને કિશોરાવસ્થાના ચરિત્રાથી પરિપૂર્ણ છે કૃષ્ણ જીવનના ચિત્રવિચિત્ર પ્રમગો- દશમ સ્કંધ વિવિધ રૂપકો-ગોપીઓ પ્રતિ પ્રેમ અને ચેષ્ટા-ગાયત્રી અનુક્રુપા-ગોકુલ વૃદાવનનું જીવન-કસવધ-ખન માત પિતાની બંધનમાથી મુક્તિ અને નદ-જશોદા એના પાલક માતપિતાનો છેવટનો વિયોગ આ સર્વ એના મનની દૃષ્ટના સૃષ્ટિ છતાં તે આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ તાદશ-ખરેખર-અનંત હોય તેમ પ્રેમાનંદે એના યુદ્ધિપ્રભાવથી વર્ણવ્યું

છે-તેમા પણ નાગદમનમાનો જશોદાનો વિલાપ તો માતૃશોકની પરિસીમા દર્શાવે છે ને વાચનારના મર્મસ્થાન ભેદાર્ધ તેમનાથી અત્યુપાત કર્યા સિવાય રહેવાતુ નથી —

“કાને કુડલ મુખમા મોરલી, સાજો ગોકુલ આવે,
“ભૂખ્યો છઉં કહી પેટ દેખાડે, મા કહી મને બોલાવે
રે સામળીઆ

“પીત પીછોડી કાઝ કછે, મુજ કને નેતઝ માગે,
“હુ ધરડી માને થાકી જાણી, કોણ વલોવવા લાગે?
રે સામળીઆ

“તુ પ્રાણેશ્વર, તુ ગોપેશ્વર, ગોપી દેહ કેમ ધરશે?
“બાલ સખાની ટોણ વલે? આ ગાગો હીસી હીસી મરશે,
રે સામળીઆ

“મારૂં માણેકકુ રીસાવ્યું, રે સામળીઆ,
તારા મનમા આ શું આવ્યું? રે સામળીઆ

મથુરા જવા માટે ગોકુલ છોડી જવાનો શ્રીકૃષ્ણનો વિચાર, જેને પોતાનો પુત્ર ગણતા તે વરુદેવ દેવકીનો પુત્ર છે એવા સમાચારની નદ જશોદાને થતી જણી, તેમનો આ હકીકતપર અણુવિશ્વાસ, અને કૃષ્ણને મથુરામાં રહેવા જવા દેવાની તેમણે ના પાડવી, આ સર્વ પ્રસંગો એવી સરલ ભાષામાં વર્ણવેલા છે કે તે ધણા કરુણામય ને હૃદયવેધક છે પોતાનો પુત્ર ભગવાન-પરમાત્મા હોઈ શકે એ વાત જ જશોદાના ભોળા હૃદયમા ઉતરતી નથી ઉદ્ભવને એ કહે છે કે —

“તમે કહો છો બ્રહ્મ, બ્રહ્માદિક ન કળે રે,
“હુ કેમ કરી આણું વિશ્વાસ, બાધો મે ઉખળેરે.

જે પ્રસંગનું વર્ણન કર્યું છે તે એવો માતૃષી છે કે તે સામળતાને વાર એક અભણ ગામડીઓ પણ તે પ્રત્યક્ષ અનુભવે-સમજે

નળાખ્યાન પ્રેમાનંદનો ખંજો અતુપમ ઋથ છે એક તાજહસે કરેલા
વર્ણન પરથી દમયતિને નળની ઝોળખ થાય છે દમ-
નળાખ્યાન, યતિને વન્વા રવય વરમા દેવો પણ આવે છે પરંતુ
એ તો નળને જ વરમાળ આરોપે છે આથી દલિ-

દલિયુગનો અધિદેવ-જેને દમયતિ સયે ૫૫૭ હતુ પરંતુ રવય વરમા
આવતા અસૂર થયુ, તે નળનો દુદા રાત્રુ ધાય છે એણે નળમા છૂત દમ-
વાની કુદ્ધિ દિત્પત્ર કરી અને છૂતમા નળે નળપાટ ખોયુ અને તેને દમયતિ
સહિત વનમા જવુ પડયુ ત્યા દલિના પ્રપન્ચી નળે દમયતિનો લાગ ક્યો.
નિરાધાર-એકલી દમયતિ-વને વન બટકી-અન્ન મેટો ભોગવી-સમવિધમ
દશા અનુભવીને આતે પોતાના પિતાને ત્યા પહોચી તે દરગ્યાન નળને પણ
વિવિધ સદ્ગતિથી પસાર થવુ પડયુ સર્વદેવની એનુ વચ્ચે બદલાઈને એ
કદરૂપો ને બેડોળ થઈ ગયો હતો, હતા પણ દમયતિથી એ શુભ રહી શક્યો
નહી. દમયતિએ ખંજો રવય વરને ગહાને પેટ ના પિતાને ત્યા એને તેડાવી
મગાવ્યો અન્થોન્થની ઝોળખ થતા ૫૫૭ લામા યાચના થઈ અને
અમગળ સમયે આરભાયલો ગૃહસ્થાશ્રમ આતમા મગળકારી નીવડ્યો. શુભ-
રાત્રી સાહિત્યમા નળાખ્યાનના કેટલાક પ્રશ્ન ધણુ જ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે.

રવય વર સમયનુ દમયતિનુ વર્ણન તો અપ્રતિમ જ છે વગર દોષે
સ્વામીએ ત્યાગ ક્યો છે એ જાણુતા દમયતિના શોકની પરિસ્થિતિમા અને
અધારી રાતનુ એનુ બ્રમણુ જે કવિ “વૈદરભિ વનમા વલવલે, અધારી રાત”
વાળી પકિતઓમા વર્ણવે છે તે મનુષ્યહૃદયની ગોઠની લાગણી કેવી તીવ્ર
હોય છે તે દર્શાવવાની પ્રેમાનંદની અદ્ભુત શક્તિના દષ્ટાંતરૂપ છે નળાખ્યાન
માટે એ નિર્વિવાદ છે કે માતાપિતા-સ્વામી-અને સ્ત્રી એ સર્વના હર્ષ, શોક
હિતમ ચિત્રકારે હિતમ રીતે આ દાવ્યરૂપી ચિત્રપટ ઉપર ચિતર્યા છે

ઓખાહરણુ વધારે સરળ છે. એમાં વિવિધ
ઓખાહરણુ પ્રસંગ પણ નથી ને વિવિધ રસનુ વર્ણન પણ નથી.

“પુત્રી તારીનો વડ સસરો, તે તારા ભુજને હણશે;
“થડથી છેદીને કર તારાના, કટકે કટકા કરશે

શ કરના વરદાનવાળા તથા શિવના જ વચ્ચી હજાર હાથ પામેલા બળ વાન રાજ બાણાસુરની ઓખા પુત્રી હતી તેને એણે “પવન પ્રવેશ” ન કરી શકે એવી મેડીમા વિધાતાના અવતારરૂપ એની રખી ચિત્રદેખાસહિત રાખી હતી એક સમયે સ્વપ્નમા ઓખાએ પોતાના ભાવિ પતિ-કૃષ્ણના પૌત્રને દોરો ચિત્રદેખાને સ્વર્ગને લાવવા એણે વિનંતિ કરી અને તે પોતાના અતરીક્ષ વિદ્યાળે તેને લઈ આવી યોડા સમય પછી ઓખા અને એનો સ્વામી પકડાઈ ગયા મોટું યુદ્ધ થયું તેમા બાણાસુરનો પરાજય થયો ભાવિ પ્રબળ સમગ્ર બાણાસુરે પોતાની પુત્રીના એ જ જમાઈ સાથે લગ્ન કર્યા ને અતે સર્વનું સમાધાન થયું ઓખાહાણુમાની કવિની ક’પનાએ ગુજરાતની સ્ત્રીઓ પૈ એણે તો વ્રીકન્થુ કયું છે કે એમાના કહવા-એક નહીં તો બીજી, કોઈ નહીં તો કોઈ-તેમને કહે હોય છે માતા પુત્રીને શીખવે છે -બહુલી અબણને પાડે દરાવે છે અને વાચી લખી જણુતી નથી તે મોટે કરી પોતાની બેનપણીને શીખવે છે દાખલા તરીકે, કામ કરતા કરતા કટાળો ન આવે માટે “ઓખા કહે ચુણુ સાહેલી, લાવ્ય નાથને વહેલી વહેલી,”વાળુ કડવું ગણુગણુતી સ્ત્રીઓ ગુજરાતમા ઘેર ઘેર જોવામા આવશે

સદ્ગત ગ ગો મા ત્રિપાહી લખે છે કે “કવિના કાવ્યોમા વર્ણવેલા પ્રમગોમા સ્ત્રી વર્ગ પોતાના પ્રભાવ વડે પુરૂષમા રહેલી રજુચમ. કટોરતા દૂર કરે છે અને તેને નમ્ર અને નિર્મળ-પવિત્ર -પણુ બનાવે છે અને પુરૂષ સ્ત્રી ઉપર એક એવી દૈવી પ્રભા આરોપે છે કે અનધડ પુરૂષને તેનામા પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે એટલુંજ નહીં પણ તેને માટે પૂજ્યભાવ પેદા થાય છે તેના એક કાવ્યનુ નામ ‘રજુ-ચમ’ છે અને તેની વસ્તુ રાવણુ સામેનું યુદ્ધ છે જેમ ઇલિયડનો નાયક પારીસ

છે તેમ 'રણુચર'નો નામક રાવણ છે રણુચરના આ પારીસે પોતાની હેલન-સીતાને એકત વાડીમાં વર્ષો સુધી રાખી છે અને પોતાના પ્રેમનો સત્કાર કરાવવા નિત્ય ત્યા જાય છે પણ એનું મન ન માનવાથી નિરાશ થઈને પાછો ફરે છે. એનું કારણ શું ? એ ભૂપતિ (અ રવભાવનો અને કામાસક્ત છે. એ સીતાને સમજાવીને અથવા બળાત્કાર વાપરીને પોતાનું કામ કાઢી શકે એમ હતું. પણ એમ ન કરવાનું કારણ શું ? સીતાનો મ્વામી સખળ સેનાસંહિત એના દાર પર આવી ઉભો છે ગવણ માટે એ માર્ગ ખુલ્લા હતા-આવતો સીતાને પાછી સોપવી યા તો તેની પાસે પોતાનો ન્વીકાર કરાવવો. એ એમાનો એકપણ માર્ગ એ લઈ શકતો નથી અને સુઝવણીમાં પડ્યો છે ચતુને નમ્મુ આપવા એનું મન ના કહે છે. બીજા હાથપર સીતા સાથે પણ ધાર્યું કરી શકતો નથી. સીતાને મહાન દુઃખ દેવિના કહેવા પ્રમાણે “ટારજીનની ઉન્માદક ક્ષણે” મળવા જતા તો એનું અવરૂપ પોતાની માતા સમાન જોતા પોતે શુચવાઈ જાય છે અને ડકનને જોઈ લેડી મેકમેથની માફક “જો એ ઉધમા મારા પિતાને મળતો ન આવતો હોત તો જરૂર એનું કાઠણ હું કાઢત”ના જેવા વચન સહિત પાછો હડે છે કેટલાક પાવાત્ય વિદ્વાનોએ રામાયણ રચનાર મહા કવિ વાલ્મીકિ પર ટીકા કરીને ગવણના આ મનુષ્યસ્વભાવથી વિરૂદ્ધ વર્તન માટે એનો દોષ કાઢ્યો છે આ ટીકાકારોને શુજરાતના કવિએ નીચે જણાવેલા* બહુ સખળ ઉત્તર આપ્યો છે વળી રાવણને પોતાની ધર્મ-પત્ની છે, જેને એ ચહાય છે અને તેનાપ્રતિ પોતે માનની દૃષ્ટિએ જુએ છે. “રામનું તમે યુરૂ કર્યું છે માટે એની ક્ષમા માગીને સીતાજીને પાછા સોપો” એમ કહેનાર ભાઈને એ લાત મારી દેશવટે કાઢે છે, પરંતુ તે જ રાવણ જ્યારે એની પત્ની એને એ જ શિખામણ આપે છે ત્યારે તેને એ પ્રમાણે કુતકારી શકતો નથી પરંતુ વિનયભર્યો ઉત્તર આપે છે કે —

* “જો ત્યાગ કરૂં ચિત્ત સીતાથી, તો તે બળશે રાખને સગ
 “હાલે કેમ નમુ રિપુ રામને, મુખે લાગે કાળો રંગ,વીરા

“તારે જન હું સુદરી નાથ ઘેલો, કિધો જ્ઞાન વિચાર મે સર્વ પહેલો.
“પરિશ્રદ્ધા એ રામ આનંદકારી, મુને મારવા માતુષી દેહ ધારી.

x x x x

“એને પામવા કોઈ સો ભોગ સાધે, ખટ દર્શનો માહી ખોળ્યો ન લાધે.
“ધન્ય તાત મારો ધન્ય માત મારી, મુજ દારણે અવતર્યા શ્રી મોરારી.
“ધણુ ખાધુ પાંધુ ધણા ભોગ કીધા, છતી સર્વ રાણા કને દડ લીધા.
x x x x મારા ભોગ વિલાસમા શુ છે ઓણુ ?
“હવે રાજના સુખથી મન ભાગ્યુ, રઘુનાથને હાથ હું મર્યુ માગુ. ’

યશસ્વી જીવન ઉત્કૃષ્ટ અવસાનની જ આકાંક્ષા રાખે છે જ્યારે રાવણના બધા પાસા અવળા પડ્યા ત્યારે એણે પોતાના બાપ ડુભકર્ણને જગાડવા માણસો મોકલ્યા આ બળવાન ગણને “રીપવાન વિંકલ” જેવી નિદ્રા હતી. એ સૂઈ જતો તો પછી મહીનાના મહીના સુધી નિદ્રા કાઢતો ને એને જાગ્રત કરવાનું બહુ મુશ્કેલ હતું —

“જળ છાટે નવ જાગે થોહો, તાપણા કીધા ચોરે,
“ઉઠે ઉપર શીલા પડ મૂક્યા, કાનમા ફૂંકે મદન ભેર

x x x x

“રૂદ્રા ઉપર અશ્વ દોડાવ્યા, વઢાવ્યા મહીષ માત ગ,
“કુભકર્ણ સૂતો નવ જાગે, સાણસે તોડાવ્યુ અગ

x x x x

“વળી નાસિકા માહે સર્પ ચલાવ્યા, વાયુ બધાવ્યો લકા રાય;

x x x x

“વાજ આવ્યો રાવણુ રાજ, ન લાગ્યો એકે ઉપાય,
“કુભકર્ણની રાણી આવી, રાયને લાગી પાય

“કૃષ્ણ દીધે મારો કથ ન જાગે, એને વહાલા ચક્ર ભગવાન
“જાગશે સ્વામી મુહૂર્ત માત્રમા, યુક્તે કરાવો સંગીત ગાન

તે પ્રભાણે કરાવતા એ તરત જાગ્યો પોતાને “કાચી નિદ્રાએ” જગાડવા રાવણને ઠપકો આપી જગાડવાનું કારણ પૂછ્યું ગવણે વિસ્તારીને વાત કહી ત્યારે તેના ગેરવર્તનથી નારાજ થઇ એ કહે છે કે —

“કર ધસી કુંભકર્ણ બોલ્યો, ધુણી પોતાનું શીશ,
 “ધર ધાસ્યુ બાઈ ઘેલકા, તેં દુભવ્યા શ્રીજગદીશ, વીરા
 “બળીઆ સાથે આથ, વીરા, દા દુભયા રઘુનાથ, વીરા ?
 “ત્રબક લેતા તાહરા રે, ચપાણા વીશ હાથ,
 “કાઠી મૂડ્યો તુને ગધવજ્રએ, થયો કૃતક્રી હતાનાથ, વીરા,
 બળીઆ સાથે આથ, વીગ-દા દુભયા

“સાચર જળ જેણે બાધીયુ રે, સદયા તારી પુષ્પ સમાન,
 “મેઘાડબ સહેજે છેદિયુ, તોય તુને ન આરી સાન, વીગ,
 બળીઆ-કા દુભયા

“લલ ધરણી ઘે તાહરે, જેના દર્ન છે દેવ,
 “તો સીતાને શુ લાનીઓ રે, થયો વ્રહ ન ગઈ કુટેવ, વીગ,
 બળીઆ-દા દુભયા

“જગત જીતી તે જેર કીધુ, પણ ન જીત્યા ક્રોધ ને કામ,
 “શામ દેશ જવલ થયા રે, તોયે મન રહ્યું તારે શામ, વીગ,
 બળીઆ-કા દુભયા

“ચદ્ર વિના જેવી જામની રે, દીપ વિના જેમ ધામ,
 “લમ વિભીષણ બાધવ વિના, દીસે ઉજ્જડ લકા ગામ, વીરા,
 બળીઆ-કા દુભયા.

“પરનારી જેવી પાવક જવાળા, સાપણ, વિખની વેલ,
 “જીવ લેશે તારો કુટુબ સાથે, જઈ રામચરણ શીશ મેલ, વીરા,
 બળીઆ-કા દુભયા.

“હું મણી થકી બીહતો નથી, પણ તું વેળાસર ચેત;
 “નહીં માને શીખ માહરી, જાશે જમપુર રવજન સમેત, વીરા,
 બળીઆ-કા દુબ્યા

“જો વાડીમા બેસાડી જનકી, તો લઈ આવ્યો કોણ કામ,
 “તુંથી સીતા જતાતી નથી, તો કેમ જતાશે રામ ? વીરા
 બળીઆ-કા દુબ્યા

રાવણે કુબર્ણની શિખામણ માની નહીં તુમુલ યુદ્ધ થયું અને પક્ષે
 અદ્ભુત પરાક્રમ દાખવ્યા અને અતે રાવણ પરાજય પામી મરાયો

કૃષ્ણ જીવનનું એક મહાન્ પ્રશ્નસ્ત કાર્ય અને આનંદજનક આપ્ત્યાન
 પોતાના સહાધ્યાથી સુદામાને બાળપણની મૈત્રી યાદ
 સુદામાજીયાન કરીને સહાય કરી તે હતું સર્દાપન ઋષિના આશ્રમમા
 સુદામા વડો શિષ્ય હતો અને કૃષ્ણ બળરામ શિષ્ય
 વર્ગમા હતા અભ્યાસ પૂરો કરી સુદામાએ ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ કર્યો ત્યારે
 એની સ્થિતિ નિર્ધન અને દુખી હતી એને દશ છોકરા થયા અને આખું
 કુટુંબ દરિદ્ર અવસ્થામા જ કાળ નિર્મળન કરતું આણી તરફ કૃષ્ણ દ્વારકાના
 અધિપતિ થયા સુદામાના નિયમ શ્રેષ્ઠ અને ધાર્મિક હતા એ બ્રાહ્મણ હતો,
 તદ્દન નિર્ધન હતો, પરંતુ ભિક્ષા યાચના કદી કરતો નહીં સમય એવો
 આવ્યો કે —

“બાળકને થયા બે ઉપવાસ”

અને સુદામાની વ્યવહાર કુશળ સ્ત્રી કે જે આટલા દિવસ સૂધી તાણી
 તૂસીને ગમે તે ઉપાયે મસાર ચલાવતી હતી તેના ધેર્યની ખણ મર્યાદા આવી
 રહી તેણે સુદામાને વિનંતિ કરી કે, “તમારા શ્રીમત મિત્ર કૃષ્ણ પાસે
 જાઓ, કૃષ્ણ તમારા જવાનું કારણ સમજીને તમને જરૂર સહાય કરશે”

“ છેલી વિનતિ દાસી તણી, પ્રભુ પધારો ભૂધર બણી

“ જોને રોહ સામળિયા સાથ, તેનું ધર ન હોય અનાન,

× × × ×

“ લાજ ન કીજે નાથ માહરા, માધવ મનવાહિત આપશે રે,

પણુ આ વિનતિ તુચ્છકારી સુદામાએ કહ્યું —

“ આ રશ્માનક છે મળવાતણુ, માગે વણુસે કામ.

“ જાદવ સધળા દેખતા કેમ, ઓહુ જમણો હાથ

× × × ×

આ સમયનો પતિપત્ની વચ્ચેનો મવાદ ધણી રસિક છે તે જ્ઞાનથી બાલબચ્ચા ભૂખે મરે તે જ્ઞાનનો પત્ની હીણું છે પરંતુ પતિ તેને મતોપ અને ધીરજ ગમવા સમર્થને છે એક માતાના મનોભાવનું એમા તાદરશ ચિત્ર છે —

“ આખ ભરી અબળા કહે, ઋપિ ગાયજી રે,

“ મારૂ જડ થયું છે મન, લાગુ પાયજી રે,

“ એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋપિરાયજી રે,

“ રૂવે બાળક લાવો અજ, લાગુ પાયજી રે

“ અજ વિના ચાલે નહિ, ઋપિરાયજી રે,

“ મોટા જોગેશ્વર હરિભક્ત, લાગુ પાયજી રે

“ અજવિના ભજન સૂઝે નહિ, ઋપિરાયજી રે,

“ જીવે અન્ને આપુ જગત, લાગુ પાયજી રે,

અતે પત્નીનું વહેવાર જ્ઞાન જય પામે છે અને સુદામા મિત્રના બાળકો મારે મુઠ્ઠીભર તાદુલ સહિત કૃષ્ણને મળવા જાય છે શ્રીમતને નિર્ધન પણ વત્સલ મિત્ર તશ્કની ભેટ તરીકે ધરેલા “ સુદામાના તાદુલ ” ગુજરાતીમાં કહેવતરૂપ થઈ પડ્યા છે એના ધાર્યા કરતા પણ જાદે હર્ષથી કૃષ્ણ અને તેના કુટુંબે તે આરોગ્ય કૃષ્ણ એના આવવાનું કારણ સમજી ગયા.

સુદામો એને કાઠ પણ કહે તે અગાઉ તો કૃષ્ણે સુદામાને ત્યા “અષ્ટ મહાસિદ્ધિ ને નવનિધિ, તે મોકલી વણ મારે” એની “તૂટી સરખી ઝુપડી”ના મહેલ થઇ ગયો-“હુટી સરખી નાર” પશ્ચિની થઇ ગઇ અને ‘સડ્યા સરખા છોકરા’નું રૂપ દિવ્ય થઈ ગયું. કૃષ્ણે એને તાદુલના બદલામાં પ્રત્યક્ષ કાઈ આપ્યું નહીં તેથી સુદામો નિશ્વાસ મૂકતો, ખાલી હાથે-‘અન્યથા વ્રત’નો ભગ કરાવવા માટે સ્ત્રીને શાપ દેતો પાછો ફર્યો ત્યારે એની ગેરહાજરીમાં એના ઘર વિગેરેમાં જે અદ્ભુત ફેરફારો થયા હતા તેનું એને સ્વપ્ન પણ નહોતું પોતાનું ઘર એણે ઓળખ્યું નહિ, સત્કાર કરવા આવેલી પોતાની સ્ત્રીને પણ ઓળખી નહીં અને પોતે ભૂલથી “ધનવત”ના “ધામ” પાસે આવ્યો છે એમ ધારીને પોતાની સ્ત્રીથી નાસવા લાગ્યો. સ્થિતિમાં થયેલા પરિવર્તનનું સમાધાન થયું ત્યારે પોતાના મિત્રપરનો વિશ્વાસ યોગ્ય સ્થાને જ હતો એમ એની પ્રતીતિ થઇ.

નરસિંહ મહેતાએ પણ ‘સુદામા આખ્યાન’ લખ્યું છે પણ તેમાં અને આમાં ઘણો ફેર છે મહેતાના કાવ્યમાં ભક્ત જીવન-
 નરસિંહ મહેતાનું નવી પ્રવૃત્તિઓ જેવી બનેલી તેવી, નીરસ અને
 સુદામાખ્યાન નિર્જીવ સરળ ભાષામાં વર્ણવેલી છે, પરંતુ પ્રેમાન દે
 તો તેમાં આત્મા મૂકીને તેનું જીવંત જગતું ચિત્ર દર્શ્યું છે તેમાં ભક્તિ અને હાસ્ય સાથે સાથે રહીને એકસરખો ભાગ ભજવે છે એના કાવ્યમાં તો સસારની મર્યાદામાં રહેતા પુરુષની પ્રવૃત્તિઓ તાદૃશ દેખાય છે નરસિંહ મહેતામાં આ તાદૃશતાનો અભાવ છે.

પ્રેમાનંદના કાવ્ય છદ્મમાં નથી પણ દેશીઓમાં છે એવી ખામી એમાં બતાવવામાં આવે છે એણે પોતાના કાવ્ય માટે પ્રેમાનંદની કવિતા- ભાગે છદ્મમાં નથી લખ્યા એ સાચું છે પરંતુ તેટલા જ માં દીકાકારીને કારણસર સંસ્કૃતનો આવો વિદ્વાન પિંગળશાસ્ત્રી જ્ઞાનથી દોષ અનણ્ય છે એવું અનુમાન બાધવું બલભરેલું છે.

એના અથોમા ધણે સ્થળે છદો મળી આવે છે ને “દ્રોપદી હરણ” જે એનું જ લખેલું ગણાય છે તેમા તો મોટે ભાગે છદ જ છે સ્ત્રી પુરુષના વર્ણન અલકારથી ભરપૂર છે. ઉત્પ્રેક્ષા અને રૂપક તો ડગલે ડગલે મળી આવે છે કોઈક વખત તો વિપયની ધૂનમા ને ધૂનમા કવિ રૂપકપદ રૂપક આપ્યા જ નય છે અને વાંચનાર રૂપકોને સમજતા અને વસ્તુ સ્વરૂપનું ખદ્મકેદ કરતા કટાણે ખાઈને-વિસ્મય પામતો-ચોથી નય છે જેમને મતોષવા સુસ્કેલ એવા દુરાગધ્ય ટીકાકારોએ તેથી એની અન્ય સર્વ રીતે સંપૂર્ણ કવિતામાં આ એક દોષ શોધી કાઢ્યો છે તેમનું કહેવું એવું છે કે સરળ અને ધરગથુ રૌક્ષીમા ગહન વિષયોનો સમાવેશ જ ન થઈ શકે કંઠ્ય વિષયોમા એની સરળતા જતી રહે છે *

પ્રેમાનંદના અથોમાથી એના જીવનચરિત્ર વિષે પણ કાઢને કાઢ હકીકત મળી આવે છે ધણુખડ દરેકે દરેક કાવ્યમા અથોમાં પોતાના તે રચવાનું ચળ-સુરત વડોદરા અથવા નદરખાડ જીવનચરિત્ર વિષે અને રચનાનો મવત, માસ, તીથી અને વાર હોય છે કવિનું સૂચન દરેકમા કેટલી પકિતઓ અને કેટલી દેશીઓ છે તે પણ જણાવ્યું છે, કેટલાકમા તે રચવાનો હેતુ પણ દર્શાવ્યો છે. દહાન તરીકે ‘દેવી ચરિત્ર’ રચવાના કાળુમા એ કહે છે કે—

x   x   x   x   x

“ પુરાણી સર્વે એમ ધારે, વળી આવું વિચારે રે.
 “ માઈડેય કર્યું તેમા શું, પુરાણ સહેલમા સર્વે રે
 “ દેવી ચરિત્ર કરે ત્યારે તો, જાણી આવ્યો મર્વે રે.”

* નજ આગળ દમયતિના સૌહર્દનું વર્ણન કરતી વખતે હસના સુખમા ખૂંકેલી “ વેલ જાણે હેમની, અવેવ કુલે કુલી ” વાળી પકિતઓમાના રૂપકો વાચનારને છક્ક કરી નાખી તેને દર બે-બે, ત્રણ-ત્રણ લીટીએ તે લીટીઓનો અર્થ સમજવા માટે ચોક્કસવાની ફરજ પાડે છે

પુરાણીએને એ ઉત્તર આપી કહે છે કે:—

“દેવી મહાત્મ્ય કેરા અર્થરૂપી, વ્યાધ માનો જેહ રે,

“તે વ્યાધ કેરા કર્ણ સાચા, ગણી દાખુ તેહ રે,

પ્રેમાનંદની બુદ્ધિની અભિવૃદ્ધિ અને તેનો વિકાસ ક્યારે અને કેવી રીતે થયા તે શોધી કાઢવામાં એના અથોમા આપેલી સાલ ધણી ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે બાકી સાધાગણુ વાચનારને તો પહેલા અને છેલ્લા લખા-યલા અથમા દેખાઈ આવતા બુદ્ધિકૌશલ્યમા ભાગ્યે જ કાઠપણુ પરિવર્તન જણાય છે

પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રકાશકો ગ બા હરગોવિંદદાસ કાટાવાળા અને સદગત નાથાશંકર પૂનશંકર શાસ્ત્રીનું કહેવું એમ છે એમાનંદના નાટકો કે પ્રેમાનંદે અગીઆર નાટકો લખ્યા છે અને તેમાના ત્રણુ તેમને મળી આવ્યા છે

૧ રોપદર્પિકા સત્યભામાખ્યાન

૨ પાચાલી પ્રસન્નાખ્યાન

૩ તપત્યાખ્યાન.

એ નામ પગથી જ સૂચન થાય છે કે છેલ્લા સિવાયના બીજાં બેનો વિષય કૃષ્ણ અને પાડવો વિશેનો લોકપ્રિય છે એ લેખક વિષે વિવાદ નાટકોની ભાષા ધણી જ અવાચીન દેખાય છે અને “એક કાકરે અનેક પક્ષી પડે,” જેવાં વાક્યોના ઉપયોગ અને શૈલીની લઢણુ ઉપરથી કેટલાક શકા ઉઠાવે છે કે એ પ્રેમાનંદ રચિત હોય નહીં આ આખ્યાનોનો લેખક પ્રેમાનંદ હતો કે એ કોઈ અર્વાચીન લેખકના લખેલા છે એ વિષયમા શેક્સપીઅરના નાટકો શેક્સપીઅરે લખ્યા છે કે બેકને, એના જેવો-વિવાદ ચાલે છે એ નાટકો કોઈ અર્વાચીન લેખકના લખેલા છે. એમ કહેનારામા

સુખ્ય જાણીતા ગુજરાતી વિદ્વાન નરસિંહરાવ દીવેટીઆ ખી એ, છે એ વિષયપર કેટલાક લેખો એમણે લખ્યા છે જે હસ્તલિખિત પ્રતોને આધારે આ નાટકો પ્રસિદ્ધ થયાં તે પ્રકાશના મંકીને પોત ના મુદ્રા સાખીત કરી આપવાની રિથિતિમા જેઓ છે, તેઓનું ન સમજી શકાય એવું મૌન એને પોતે સરોધન કરેલું તેની યથાર્થતાના ખાત્રીપૂર્વક પ્રમાણને અભાવે હાલ તો રા નરસિંહરાવનો વિજય દેખાય છે એ વિષયમા એમને ઉત્તર અપાયો નથી એટલું જ નહિ પણ “ગુજરાતી” ના અધિપતિએ આ નાટકોની જીતી અથવા અસલ હસ્તલિખિત કેત અથવા તો તેની નકલ પણ કોઈ જુદું કરે તેને માટે ૫ હાર પાડેલું ના ૫૦૦)નું પાનિતોષક લેવા કોઈ બહાર આવ્યું નથી *

માતૃભાષા માટે આમ છતાં પણ પ્રેમાનંદના માતૃભાષા માટે પ્રેમાનંદની ઉમ્મદ મમતા અને માન તો “સત્યજનાખ્યાન” માના નીચે આપેલા જનત વાક્યમા આવી જાય છે —

“સાગોપાગ સુરગ વ્યજ્ય અતિશે ધારો ગિગ ગુર્જરી,
“પાદેપાદ રસાળ જૂથજીવતી, થાઓ સખી ઉપરી.
“જે ગીર્વાણ ગિરા ગણાય ગણતા, તે રથાન એ લ્યો વરી,
“થાયે શ્રેષ્ઠ સહુ સખીજન થકી, એ આશ પૂરો હરી

પ્રેમાનંદના સમકાલીન પ્રતિરૂપિ રામળ બદનો જન્મ ઈ સ.

* જે જે વાક્યો અને વહેવતોને અવાંચીન જહેવામા આવે છે તે જ વાક્યો અને વહેવતો અન્ય કથો જે પ્રેમાનંદની કૃતિ તરીકે ગ્વીનાગયલા છે તેમા પણ છે એમ દર્શાવવાના પ્રયત્નો હમણા હમણાના થયા છે

ઈ રા કેશવલાલ કુવ એક ખાનગી પત્રમા એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે સામળ પ્રેમાનંદનો નહીં પણ વલ્લભનો સમકાલીન હશે સામળના કેટલાક ગ્રંથોમા આપેલા સવત પરથી આ અભિપ્રાય બાધવાનું કારણ મળ્યું છે એવું શિવપુરાણ સં ૧૮૦૪ મા અને પદ્માવતી સ ૧૭૭૪ મા લખાયેલા એમણે અગદવિષ્ણુ

૧૬૪૦ ના અરસામા તથા અવસાન ધર્મ ૧૭૩૦
 સામળ ભટ્ટ પછી થયા હતા. એ અમદાવાદના વેંગલપુરનો (હાલ
 ગોમતીપુર કહેવાય છે ત્યાંનો) શ્રીગોડ માળવી બ્રાહ્મણ
 હતો. એના પિતાનું નામ વિરેશ્વર, માતાનું નામ આનંદીબાઈ અને ગુરુનું
 નામ નાનાભટ્ટ તે સમયના શિક્ષિત વર્ગની માફક એણે મસ્કૃત અને હિંદી
 તથા વ્રજ ભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. અમદાવાદ તે સમયે મોગલ
 સત્તા નીચે હોવાથી ગજદ-ખાગની ભાષા ફારસી હતી, અને તેથી ઉચી
 વર્ણના લોકો એ ભાષા ગિણે એ માધ્યમથી હોવાથી એણે પણ ફારસીનો
 અભ્યાસ કરેલો. ગુજરાતી સાહિત્યમા ફારસી ભાષાના શબ્દોનો વપરાશ
 સૌથી પ્રથમ એના જ ગ્રંથોમા જોવામા આવે છે અને પુસ્તોત્તમદાસ નામે
 પુત્ર હતો, જેને માટે એ પોતે લખે છે કે —

“ સામળભટ્ટનો દિકરો, બાડો ને વિકરાળ,

“ ધામુદવાડે મોકળો, જમ પહોંચ્યો ગતગડ

સામળે વૃજભાષાના પિગળનો અભ્યાસ કર્યો હતો તેથી એણે પોતાની
 કવિતા તે પ્રમાણે લખી છે, પણ ગુજરાતમા છંદ

છપ્પા. ચાલુ નહોતા તેથી એને દોહરા-ચોપાઈ-છપ્પા જેવે
 સરળ રસ્તે કવિતા રચવી પડી છપ્પાએ તો એનું

નામ અમર કર્યું છે છપ્પા તો સામળના જ

સ્વર્ગસ્થ કવિ દલપતરામ યુદ્ધિપ્રકાશ (ધર્મ ૧૮૬૨ અક ૪)મા ગુજરાતી
 ભાષાના કવિઓના ઇતિહાસમા કહે છે કે સામળના સમયમાં “ ગુજરાતમા

એક હસ્તલિખિત પ્રતમા રચ્યાની સાલ સ ૧૮૦૮ (ધ સ ૧૭૫૨) જોઈ
 હતી ગમાન બારોઠ માટે સામળની વાત્તાઓની એ નકલ રખીદાસે કરાવી હતી
 રા કુલે આ નકલ જોઈ છે તેમા નકલ કર્યાની સાલ સ ૧૭૬૬ (૧૭૪૦)
 આપી છે આ સર્વ પરથી એમનો એવો અભિપ્રાય છે કે જેણે સ ૧૮૦૮ મા
 કવિતા લખી છે તે મનુષ્યનો જન્મ સ ૧૭૦૦ ની અગાઉ થયેલો ન હોવો જોઈએ.

ધર્મસિવાયના વિષયો એવો ચાલ હતો, અને ૮૭ જુના લોકોમાં છે કે પર થયો રચાય નહીં જુના યયોમાં આવેલી ન હોય, એવી કલ્પિત વાતનું એવો સામળના કોઈ કવિ વર્ણન ૧૨૦, એ વાત શાસ્ત્ર બહારની છે સમયમાં લોકમત. માટે વાચવી નહીં, અને સામળની પણ નહીં, એમ કહીને કવિની નિંદા કરતા હતા, માટે સરકૃત યયો-માની થોડીક વાત હોય, તેનો પોતાની અક્લથી દ્વણો વિરનાગ કરીને તેણે પુસ્તકો રચેલા છે”

પ્રેમાનંદની માફક સામળ પણ અસલ સરકૃતમાંથી પોર્ગણિક કથાનું ભાષાત્મક કરીને કથા કહેતો એ કથા કહેવા ગામેગામ સામળ પણ પુરાણ કથો પણ દરેક ગ્રંથને નાકમેદ થયો કથા કહેવાનો કહેનાર વત્તપર પરાધી હક મેળવનાર કોઈને કોઈ પુરાણી એની આડે આવતો આથી સરકૃત પુરાણિકોને કેરે બેસાડવા એણે ગુજરાતીમાં નવીન વાત એા ગ્યવાનો ૨૫૮૫ કથો તેમાં એક બાબત એને સહાયરૂપ થઈ મરકૃત વચાય ત્યારે એ ભાષાથી અજ્ઞાણ શ્રોતાઓ કોઈ ખાતા પણ સામળની ગુજાતી કવિતા વખતે તે સમજણ પડતી હોવાથી શ્રોતાઓ લક્ષ દેને શ્રવણ કરતા

એક દતકથા એવી છે કે સામળે એવું “પણ” લીધું હતું કે કોઈ આદરપૂર્વક આમ ત્રણ કથે નહીં ત્યા સુધી પોતાના સામળની પ્રતિજ્ઞા થયો માટે કોઈને આશ્રયે જવું નહીં એની દર કરે એવો કોઈ આશ્રયદાતા એને ચોત્રીસ વર્ષની વય સુધી મળ્યો નહીં

એની વાર્તાઓ ગુજરાતના અતર ભાગમાં એટલી તો પ્રસરી ગઈ હતી કે ખેડાના માતર તાલુકાના સુજ ગામના રખીદાસનો આશ્રય રખીદાસ નામે દણુખી પટેલનું એના તરફ લક્ષ

ખેચાણુ રખીદાસ જો કે ખેડૂત પાટીદાર હતો, પરંતુ વિદ્યાવિલાસી હતો; અને ગમાનજી નામે બારોટ, જેની સગતમા એનો કવિતાનો શોખ વિકાસ પામ્યો હતો, તે એના આશ્રિત વર્ગમાનો એક હતો. રખીદાસે સામળને આમ ત્રી તેનો પરોણા તરીકે સત્કાર કર્યો, એટલું જ નહીં પરંતુ પોતાના સમીપ નિત્ય વસવા માટે આમ ત્રણુ કર્યું અને એના ૮૬૨ નિર્વાહ માટે કેટલીક જમીન કાઢી આપી રાજ-રજવાડાના જેવી આ કદર તથા સહાય કરનાર રખીદાસનું નામ સામળે અમર કર્યું છે અને જેના રાજ્યમા ઝાલિદાસ બાદિ પ્રસિદ્ધ કવિયો થઈ ગયા તે પ્રાચીન હિંદના ભોજરાજની ઉપમા એણે રખીદાસને આપી છે

સામળે આશરે છવીશ ગ્રંથો લખ્યા છે — ૧ બત્રીસ પુતળીની વાર્તા (વૈતાળ પચ્ચીશી સહિત), (ઈ સ ૧૭૧૯-૧૭૨૯), સામળના ગ્રંથો ૨ સૂડા બોતેરી ૩ શિવપુરાણ ૪ રેવાખડ. ૫ રણુ-છોડજીના શ્લોકો ૬ અગદ વિષ્ટિ ૭ પદ્માવતી. (ઈ સ ૧૭૧૮) ૮ નદ બત્રીશી ૯ રાવણુ મદોદરી સવાદ ૧૦ ઉદયમ કર્મ સવાદ ૧૧ સામળ રત્નમાળા ૧૨ વિનેચટની વાર્તા ૧૩ અભરામ કુલીના શ્લોકો અથવા રૂસ્તમ બહાદુરનો પવાડો ૧૪ બરાસ કરતુરી. ૧૫ બોડાણો ૧૬ ચદ્રચદ્રાવતી ૧૭ કાલી મહાત્મ્ય ૧૮. શુકદેવાખ્યાન. ૧૯ સુદર કામદાર ૨૦ દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણુ (આનો લેખક સામળ હશે કે નહીં તે શક્યપદ છે, કારણુ પૌરાણિક વિષયોપર સામળે લખ્યું નથી). ૨૧ ભોજ કથા ૨૨ રખીદાસ ચરિત્ર (આમા કડવા કણ્ઠુનીની ઉત્પત્તિ પણ ઘણી-ખરી આવી જાય છે) ૨૩ વિઘ્નેશ્વરાખ્યાન ૨૪ મદન મોહના. ૨૫ રણુ સ્થંભ. ૨૬ વિદ્યાતાની વાર્તા આમાના પ્રથમ સાત તો તદ્દન રખીદાસના આશ્રય નીચેજ લખાયલા

પ્રેમાનંદની માફક સામળનું શિષ્ય મહાન તો નહોતું, પરંતુ ધેલા વ્યાસ કરીને ત્રવાડી મેવાડો એનો શિષ્ય હતો એ ધેલા વ્યાસની પુત્રીનો

સામળનો કોઈ પુત્ર ઇચ્છાશકર છ સ ૧૮૬૨ સુધી હયાત હતો
શિષ્ય નહોતો એણે સામળભટ્ટના ક્યો અને એના હરતાલગ પૃથ્વ્ય
ભાવથી મરૂરી રાખ્યા હતા

સામળના ક્યોના એ વિભાગ પાડી શકાય, વર્ણનાત્મક (કથાત્મક)
અને બોધાત્મક એના મોટા અને ઉત્તમ ગ્રંથો વાત્તા
સામળના ગ્રંથોનું રૂપે-વર્ણનાત્મક છે બે ક તેમા પણ બોધ તો આવે
લક્ષણ છે એના કથાત્મક ગ્રંથોમા “મદન મોહના” અને
બોધાત્મક ગ્રંથોમા “સામળ મનમાળા” ઘણી ઉચી
મંજિતાના ગ્રંથો છે જુદી જુદી જાતના અને વર્ણના સ્ત્રી પુરૂષના ગુણદોષ-
તેમા પણ વિશેષે દરીને સ્ત્રી વર્ગ-નું બ્યાન એમા કર્યું છે, એટલુંજ નહિ
પણ ભિન્નભિન્ન સદગુણોનું સ્વરૂપ, જીવાનીના મદથી સાવધ રહેવું, મૃત્યુ માટે
નિત્ય તૈયારી રાખવી, વચન પાળવું વિદ્યા-પી લાભ મેળવવો એવા એવા
વિષયોપર પણ એમા શિખામણ આપી છે એના બોધક છપ્પાનું દર્શન —

“ પેટ કરાવે વેદ, પેટ વાળ વજડાવે,
“ પેટ ઉપડાવે ભાર, પેટ ગુણ સૌના ગાવે,
“ પેટ ભમે પરદેશ, પેટથી પાપ કરે છે,
“ પેટ કરે છે જર, પેટથી સત્ય હરે છે,
“ વળી મય પ્રપચ અધિક કરે, પેટ કાજ નરકે પડે,
“ સામળ કહે સાચુ માનજો, પેટ પાપ નરને નડે

સામળનો સ્ત્રીજાતિ સ્ત્રીજાતિને સારી અને નરસી બને દષ્ટિએ એણે
માટે અભિપ્રાય જોધ છે. સ્ત્રીજાતિના ગુણ અને પ્રસિદ્ધ પ્રપચો વર્ણવતા
તેનો તિરસ્કાર કરવામા એણે કાઈબાહી રાખી નથી

અવગુણ સ્ત્રીજાતિના અવગુણ વર્ણવતા એ કહે છે કે —

“કેકે માર્યા કથ, કેકે પરણ્યા પરહગિયા,
 “કેકે ઉચ અમીર તથ, કિકર વર કરિયા,
 “કેક કુટુંબ પરિવાર, તથ ચિત્ત ખીજે ચાલી,
 “કે મહીપતિને મેલી, માનની ગમતે મહાલી,
 “કેકે સાસુ નણદ સહારિયા, માતપિતા મર્ન કયા,
 “એ જીવતી જાત છે જલણી, જોર જોરાવરના હર્ષા ”

વળી —

“ધડી એકમા કહે વગ, કથ ધડીમા કરી થાપે”

એથી ઉલટુ, સ્ત્રીમા કોમળતા, નાતવન આપવાની શક્તિ છે, એ વાતથી
 એ અગ્નિ નહોતો પરતુ ઇન્દ્રેજ કવિ વર્ણવેલી
 સદૃશ્ય માફક “પુત્રને સાવધ કરવા, તેને સુખ આપવા
 અને તેના પર અધિકાર ચલાવના ઇશ્વરે ઉદ્દાગ વૃત્તિથી
 સર્જેલી સર્પૂર્ણ આદર્શ સ્ત્રી”નો સામળને ખ્યાલ હોય એમ દેખાતુ નથી

પોતાના બાળકની સબાળ લેવાના મશગૂલ રહેતી-વતસલ માતા નહિ
 પણ પુરૂષના સુખનુ-પ્રમોદનુ-સાધન હોય એવી રીતની
 સ્ત્રીએ સુખનુ સાધન સામળે સ્ત્રીજાતિને વર્ણવી છે, સ્ત્રીનું કર્તવ્ય પુરૂષની
 ચિંતા દૂર કરવાનું અને પતિની ઉતરતી વયે તેના
 દુખોમા ભાગ લેવાનું, તેની ખરદાશ્ત કરવાનું છે એમ એ ગણે છે —

“જોખનમા દે રગ, મગ સુખ ટાઢક તનની,
 “બહાલપણે કરી વાત, મટાડે પીડા મનની,
 “સુખદુઃખમા સમભાગ, રાગ રૂઝે શુણુ ગાતી,
 “અતુરા ચિત હરનાગ, સાર ઉરમા મદમાતી,

“ વળી વૃદ્ધપણે સેવા કરે, દેખ્યાથી દિલ દુ ખ ટળે.

“ એ અતકાળે અળગી નહિ, બહુ સ્નેહે સાથે બળે

છપ્પાના અત ભાગમા એ કહે છે કે —

“ છે નીચ કાષ્ઠજ નાગિયો, સ્વભાવે સક્રિ નહિ સરખી

સામળનો ખરેખરો મત આજ હશે, અને સ્ત્રીજાતિને એણે વખોડી
છે તે તો એ જાતિ વિશે પરપગથી ચાલ્યા આવતા પુરૂષના અભિપ્રાયનું
માત્ર પ્રદર્શન હોવું જોઈએ.

મદન મોહનની વાર્તા, સામળની ખાંડ બધી ગાનાઓને મુખ્ય
વિગતોમા મળતીજ આવે છે એક બીજાને જોતાજ

મદન મોહન: એ વાર્તાના નાયક નાયિકામા પરસ્પર પ્રેમ ઉત્પન્ન
કથાત્મક કવિતાનો ચંદ્ર ગયાની ગાત એનું વસ્તુ છે રાજપુત્રી મોહનની
નયનો શિક્ષક પુરૂષ છે દોષ પણ જાતની “વિપરીત ગાત”
ચાય નહી તેથી —

“ પડદો બાધ્યો પટકૂળનો, કેને ન દેખે દોય,

“ ભણે પાઠ તે ભામની, હર્યં ધણેરો હોય

એક સમયે પ્રધાનનો પુત્ર પડિત કને ઝઠું પૂછના આવ્યો, તેણે આ
જે વચ્ચે કાષ્ઠક વિદ્યા મળ્યા “ સમસ્યા ’ સામળી આ “ સમસ્યાઓ”
સામળના ગ્રંથોમા બહુજ સામાન્ય છે તેમા એક જણુ દુહામા “ સમસ્યા”
પૂછે તે બીજી કિતર દે છે —

પ્ર “ શીંગ સહિત જે જન્મીઓ, જોખનમા શીંગ જાય,

“ જોખન શીટી વૃદ્ધ થયો, શીંગ ફરીને ચાય

ઉ. “ વાત ગમી વનિતા કહે, અમન તણો તું ઇંદ્ર,

“ શીંગ સહિતે જન્મીઓ, ચતુર બીજનો ચંદ્ર

આ પ્રમાણેના પ્રશ્નોત્તરમાં કુવરીએ આપેલો ઉત્તર ખરો છે કે કેમ એ મંમધે વાંધો ઉઠયો.

બંનેએ પ્રધાન પુત્રને “ત્રાહિત” ગણી ન્યાય સોંપ્યો. તેણે નિર્ણય આપ્યો કે—

“સાચા છો બે સર્વ

ચતુર કુવરીએ પટતર ખમેડી નાખતા “દીૃ દેવ દરશન” કુવરીએ મોહિત થઈ પોતે રજપૂત છતાં “વણિક પુત્ર” સાચે પરણવા આગ્રહ કર્યો. પડિત અને મદનની નાખુશી છતાં પણ કુવરીએ “પ્રાણ” પાડવાની વાત કરવાથી પડિતે “ગાધર્મ વિવા” કરી આપ્યા મદન આ અવિચારી પગલું લેતા પરિણામનો વિચાર કરાવતા કહે છે કે—

“રાજકુવરી તુ હાલરી, પણ ગુણ હીણ ગમાર,
 “કમ્બલ કરો આ કિ કરો, ને મૂરખ સરદાર
 “હું અજ ને ગજરાજ તુ, તુ સિહ હું શિયાળ,
 “તુ નાગ ને હું અળસિયુ, તુ અર્જુવ હું ખાળ

વળી —

“અણુધટતુ કેમ કીડએ, એ રાજ હું નક.

x x x x

“કિ કરજનને કથ કો, તરણી નહી તમ તોલ

x x x x

“હિ ગમરીના તોળીઆ, પ્રીછવીએ પાખડ

સાહસ કરવાથી પસ્તાવો થવાના ધણા દૃષ્ટાત આપીને તથા વાર્તાઓ મળવાથીને કુવરીને તેની મૂર્ખાઈનું મદને જ્ઞાન કરાવ્યું હિતોપદેશ, અરેખીય નાઇટ્સ અને ડીકેમેરોનની માફક વાર્તામાં પેટા વાર્તાની ગુથણી કરવી, એ સામળનું પણ લક્ષણ છે આ પેટા વાર્તાઓની તેમજ એમાં આવતા

પાત્રોની સખ્યા એટલી મોટી છે કે મૂળ વાર્તાનું
 વાર્તામાં અતર- વસ્તુ બહુજ યોડા ભાગમાં સમાધાન્ય છે પાત્રો-
 વાર્તાની શુદ્ધી લેખનમાં અને ઉપદેશ રૂપે આપવામાં આવતા નાના
 સામળના કાવ્યનું નાના દૃષ્ટાંતની અતર વાર્તા રૂપે શુદ્ધી અથવા
 લક્ષણ વિસ્તાર, મુખ્ય વાર્તાના સામાન્ય લક્ષણોના સહભાગી
 થાય છે સાહસ ન કરવા માટે મદનના મુખમાં
 નીચેનો છાંયો કવિ ઉપદેશ રૂપે મૂકે છે —

“સહસા કામ કરનાર, ડોઈ દીન શીશ કટાવે,

“સહસા કામ કરનાર, માન મગ્નદ મટાવે,

“સહસા કામ કરનાર, જર જોતામાં ખોઝે,

“સહસા કામ કરનાર, સુખ તેને નવ હોઝે,

“વળી સહસા કામ કરનારને, દુઃખદાવાનળ આવી અડે,

“સામળ કહે સહસા કામ કર્યા થકી, વિમાસણ પિડમાં પડે”

સ્ત્રીની ઇમાનદારીના વાર્તા રૂપે દૃષ્ટાંત રાજકુવરી આપે છે અને
 એમાં કહે છે કે —

“કચુલ ભાગ મનમાં કર્યો, ભવોભવ એ તો મે વયો”

પ્રધાન પુત્રને તો અવળું થવાની ધાસ્તી રહે છે પણ કુવરીના દૃઢ
 નિશ્ચય આગળ એનું દાર્ઢ ચાલતું નથી અતે પડિતે એમના લગ્ન કરી
 આપ્યા આ લગ્નની વાત એ ત્રણ જણ સિવાય કોઈ જાણતું નથી કુવ-
 રીના વિદ્યાભ્યાસ પ્રેરે થયો એમ કહી પછી પડિત રાજની રજા લે છે
 કુવરીનો પિતા ત્યાર પછી એનો ‘વિવા’ કરવાનો વિચાર કરે છે રાજ,
 રાણી ને કુવરી વચ્ચે આ વિષયે વાત ચાલતા કુવરી પોતાની માતાને મદન
 સાથેનાં શુભ લગ્નની વાત કહી દે છે રાજને આ વાતની જાણ થતા જ
 મદને ચિંતવેલી આકૃત આની પડે છે અપરાધિયોને ઓછામાં ઓછી શિક્ષા
 દેશનિકાલની આપતા રાજ કહે છે કે —

“ મોટું નવ દેખાડજો, જવ ગમે મન જ્યાય,
 “ રે’શો આ તમે રાખમા, મારી અવનિ માય
 ગળને તો ત્રણેના પ્રાણુ ક્ષેવા હતા પણ પ્રધાને કહ્યું —

x   x   x   કદાચ પડ્યો હોય વાક
 તોય વિપ્ર હણુવો નહિ, એ તો આડે આક.

સ્ત્રીને માટે પણ કહે છે કે —

“ સ્ત્રીના વાક સહજ, તોય તને નવ હણવી

વણિક પોતાના પુત્ર માટે કહે છે કે —

“ વાક તો મારા પુત્રનો, દો ગમે તે દડ,

“ ગળાએ દો કે રીશતણા, કરો કટક શતખ ડ

વળી એ વણિક ધર્મથી પણ ઉલટા ચાલ્યો છે, એમ કહીને વણિકના
 અવગુણ વર્ણવતા કહે છે —

“ વરને તેહ વણીક, જેહ અકારૂ ખોલે,

“ વરને તેહ વણીક, જેહ પેટપટાતગ ખોલે,

“ વરને તેહ વણીક, જેહ ઉતાવળો થાયે,

“ વરને તેહ વણીક, જેહ વનિતા વાહે

ગળએ આ નિરપૂર્ણ સલાહથી પ્રસન્ન થઇ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે
 શિક્ષા કરી શિક્ષા થતા જ ખાહણ તો ચાલી નીકળ્યો પ્રધાન પુને પણ
 પ્રયાણની તૈયારી કરી, પ તુ કુવરીએ તેની સાથે જવા હઠ લીધી ધણા વાદ
 વિવાદને અંતે એવું ક્યું કે સ્ત્રીએ “ ઘડા જેવકુ રતન ” હાનુ રાખવા માટે
 “ પુરૂષ પોશાક ” મા મદને મોહનાને સાથે રાખવી આ પછી વાર્તામાં આ
 એકને માયે આવેલા સકટોનુ વર્ણન છે અને જણુ પુરૂષ વેશમાં હતા તથા
 આધવ તરીકે દેશાટન કરતા તોપણ સ્ત્રીની તીક્ષ્ણ નજર આગળએઓ ગુપ્ત

રહી શકતા નહિ, અને એક મથળે એક ગુણકાને હાથ ચઢયા તેણે દુષ્ટ હેતુથી ખતેને વિખુટા પાછા આ ગુણકાના પંજામાંથી મોહના મહા મુરકેલીએ નાસી છૂટી આ રીતે છૂટા પડેલા દરેકને એકલા દેશાટન કરવું પડ્યું. જળતા દવ-માંથી એક નાગને મોહનાએ બહાર કાઢવાથી તેણે અતે તેને પાચ ગુણવાળો એક મણિ આપ્યો એવી ૧ સાપનું ઝેર ઉતરી જતું-૨ રગતપીત મટતો-૩ કોઠ નીકળી જતો-૪ આખના પડલ ખુલી જતા ને ૫ “મોટી વઝા” પણ ગર્ભ ધારણ કરી શકતી આ રામબાણ મણિ વડે એ જે જે નગરમાં ગઈ ત્યા ત્યા એણે દુ ખીઆના દુ ખ કાપ્યા સર્વથી વિલક્ષણ તો એ હતું કે જેના દુ ખ કાપવાનું બની આવ્યું તે સર્વ “મહીપત” જ હતા એ પુરૂષ વેળે હતી તેથી આ રાજાએ પોતાની “કન્યા” એ પણ એને પંચાવી એના લગ્ન પાચ-છએક કન્યા સાથે થયા પણ પોતાનો બેદ ગુપ્ત ગણવા એ લગ્ન થાય કે તરતજ યાત્રાન અથવા ખીજે કાઢ બહાને ‘પરે પન્વરતિ’ પણ છેલ્લા નગરમાંથી મોહના નાસી શકી નહી તેથી એણે એ ગજપુત્રીને કહ્યું કે —

‘ તમારૂં વિષ વાળવા, તત્ર કર્યો મે તર્ન,

“ ૭ મહિનામાં ખેલીએ, માયે આવે મર્ન

આ ૯ માસ દરમ્યાન એણે મદનની શોધ માટે વિવિધ પ્રયત્ન કર્યા જુદા જુદા ચિત્રપટ પર પોતાના અને મદનના જીવનના પ્રમગો આલેખી એ ચિત્રો એણે “ચારવાટ”ના “ચોટામાં” આવેલા “દે ૧” મા મૂક્યા અને પોતાની પ્રતિભાઉપ ચાર “પૂતલી” કરાવી તે દેનાના ચારે દારે મૂકી ત્યા જે કોઈ પથી જતો તેને સદાપ્રત મળતું આ સર્વ વાત રેશે દેશ-એક પથીને સુખેથી ખીજને એમ ફેલાઈ એનો હેતુ પણ એવો જ હતો કે કોઈપણ રમ્તે મદનને આ વાતની જાણ થાય એનાથી વિખુટા પડવા પછી મદન પણ વિલક્ષણ પ્રસંગમાં આવી પડ્યો રખડતા રખડતા એ રૂપાવતી નમરીમાં જઈ ચઢ્યો એ નગરના રાજાની પુત્રીએ એવું “પણ” લીધું હતું કે —

“ એક પૂછુ તેનો ઉત્તર દિયે,
“ તે મુજને વેચાતી લિયે

મદન તો પ્રત્નોત્તરમા એકોજ હતો કુવરી એના ઉત્તરથી પ્રસન્ન થઇ.
એને વગી-“સાત” દિવસ ત્યા ગાળી “વિશ્વનાથ”ની “જાત્રા”ના મિપથી
એ મોહનાની તપાસમા નીકળ્યો અને મોહના રાજ કરતી હતી તે નગરમા
જઈ પહોચ્યો “પુતળીઓ” જોતાજ “મૂર્ગા” ખાઈ હેડે પડ્યો મોહનાને
ખમર મળતા એ ત્યા ગઇ

“ મદને દીડી મોહના, મોહને દીડ મદન,

અતિ આનંદમા અને મહેલે ગયા અગસપરસની વાતો થતા એવું
કયું કે —

“ નરનારી ત્યારે થશુ, જ્યારે જશુ ગામ.

x x x x

“ કર્યા કોલ તે પાળવા, એમ કહ્યું એકાત

એકાદ માસ વિત્યા પછી “પ્રગણા”ની પેશકર્શીને બહાને સેન
લઇને મોહના-પોતાની નવવધૂ-એ રાજની પુત્રી સહિત, ત્યાથી નીકળી
જે જે રાજપુત્રીઓ સાથે એણે લગ્ન કર્યા હતા તે સર્વને માર્ગમાથી સાથે
લઇ લીધી આ રીતે પોતાને નગર પહોચતા અગાઉ એમનું લસ્કર લાખેણું
વધી ગયું મોહનાનો પિતા આ બધું લાવ લસ્કર જોઈ ગભરાયો, પણ
પ્રથમથી એતી મદને પોતાના પિતાને ‘છાનો કાસદ’ મોકલી સર્વ સમાચાર
આપેલા તેથી પ્રધાન જ ગળ તરફથી વિશ્તિ લઇને આવ્યો. અતે “સધજો
ભર્મ” ભાગ્યો, ને મોહના સાથે પરણેલી સર્વ સ્ત્રીઓએ એને પટરાણી થાપી
મદનનો પતિ તરીકે સ્વીકાર કર્યો રાજને પણ કહેવું પડ્યું કે —

“ પ્રધાન સુત તું પ્રાક્રમી, જોગ તું છે જમાત ”

આ પછી સર્વ ખુશી આનંદમાં રહ્યા મોહનાને પાત્ર પુત્ર થયા
સામળનો પોતાનો શુકદેવ પડિતને બોલાવીને તેને પણ “ ત્રાપાપત્રે
એ અથ માટે ત્રીશ ગામ ” લખી આપ્યા વાર્તાને અતે કવિ
અભિપ્રાય. પોતાનો અભિપ્રાય આપતા કહે છે કે —

“ મદન મોહનાની કથા, કડીએ કડી રસાળ,

“ પડિત હશે તે પ્રીછશે, પ્રીછશે જેમાં માલ

x x x x

“ સાદી ભાષા સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક,

“ સાદામાં શિક્ષા કથે, તેજ કવિજન એક

“ નરનારીની આતુરી, નરનારીના અગ્નિ,

“ શરપણુ ને શાણપત, પ્રાક્રમ પુણ્ય પવિત્ર

“ તે કાવ્યથી ડહાપણુ શિખે, જન મન રજન થાય,

“ અહલુત ને જનભાવનુ, વર્ણન બહુ વખણાય

વળી પ્રેમાનંદ પણ પ્રહાર પણ અહિંજ કરે છે

“ બપ્પો નથી કાઠ પરાણુ હ, બપ્પો નથી કાઠ વેદ,

“ રસાલકાર ન આવડે, મન ન પામે ખેદ.

“ ઘર ઘર રાગ તાણુ નહીં, પુત્ર ન મુજ ગુણુ ગાય,

“ ગજ દરબારે રઝળવુ, મેળવી નથી પસાય

“ ભાટ, બ્રાહ્મણુ ને બાડવા લાખી મૂકે પોક,

“ રીઝી બલા બલા કરે, તેથી થાયે શોક

સામળની કવિતામાં ડગલે ડગલે દેખાતો દોષ એ એની સમસ્યાઓ.
છે. ઘટતે કે અણુઘટતે રથાને એ સમસ્યાઓ હસાવી દે છે કેટલેક સ્થળે

સમસ્યા એ કાવ્યનું તો એવા નિર્માલ્ય પ્રશ્નો મૂકે છે કે જેનો ઉત્તર
લક્ષણ વિશેષ શોધતા જરા પણ મહેનત પડે નહીં કાવ્યનું લક્ષણ
શુ, કાવ્ય શાને કહેવું, એ વિષેના હાલના વિચારો
નુજામ તો આ સમસ્યાઓ એક જાતના માનસિક વ્યાયામ રૂપે છે. તેનું
અધ્યાન કાલમા ક્યાય પણ છે જ નહીં પરંતુ મુભાવે આ શૈલીના અનુ-
યાયી કોઈ નીકળ્યા નહીં ને સામળની સાથે જ એનો અત આપ્યો*

સ્ત્રી પુરુષના રૂપ લાવણ્ય ચિત્તવામાં પ્રેમાનંદથી સામળ ધણો ઉતરે
મદન અને મોહનાના સૌંદર્યના આલેખનમાં એ
મોહર્યના આલેખ ધણો ખીલ્યો છે પરંતુ કવિની દૃષ્ટિએ મનુષ્ય સૌંદ-
નમાં પ્રેમાનંદને ર્યના સ્વાભાવિક ચિત્રને સ્થાને સૌંદર્યના વિવિધપદ
મુકાબલે સામળની લખાયલા પ્રયોગમાં સૌંદર્યની વ્યાખ્યા આપી હોય, તેની
ન્યૂનતા યાદી હોય તેવા તે દેખાય છે એવી રીતે તો અશ્વ
વિદ્યાપરના પુસ્તકમાંથી અશ્વના લક્ષણતથા ૩૫ શોધી
કદાચ એ ચિત્રો તેથી નિસ્તેજ અને નિહવ લાગે છે સ્થળ સંકોચને લઇને
એ લાખા વર્ણન આપી શકાય એમ નથી, પરંતુ કિસ્મત વાચકની ઈચ્છા
હોય તો મહત્ કાવ્ય દોહનના પાચમા ભાગમાં ૩૭૧ મે પાને મોહનાનું
અને ૩૮૫ મે પાને મદનનું વર્ણન જોવું

એક “મનરજન” વાર્તા લખનાર સિવાય પણ ખીજા ગુણુ સામળનામાં
રા ત્રિપાઠીને દેખાય છે એઓ કહે છે કે “એણે
સામળ માટે સદ્ગત વાર્તા ૩૫૧ વણી કવિતા લખી છે તેમાં એણે શ્રોતા
રા ત્રિપાઠીને સમક્ષ પોતાના દેશીઓના વિનાશક અને સકુચિત
અભિપ્રાય મસારી રીવાજોનું ઉલ્લેખન કરતા ઉચ્ચ કોટિના

* આ શૈલીનું અના પછી -૧૯- ગ્રામ્ય અનુદરણુ થયલું ખરૂં રવ રવિ દલપત-
ગમે પણ આનું નાદિન લખ્યું છે, પરંતુ અન્ય કોઈ રવિ પર એની અસર થઈ નથી

મનુષ્યની એક નવીનજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે જે ઔદાર્ય અને સ્વતંત્રતા, આપણા મસારના દુગમ્મહ અને વહેવાર સહન ન કરી શકે, તેવા ઔદાર્ય અને સ્વતંત્રતાના નિયમો ખતાવતા પાત્રો-માત પિતા અને સત્તાન-સ્ત્રી તે પુરુષ-એણે પોતાના ત્રોતાઓ સમક્ષ દષ્ટાત રૂપે રજુ કર્યા છે “ સાનશ કે સામળતુ સસાર સુધાગતુ દષ્ટિમિદુ, એના સમયનો તો શુ, પરંતુ આપણા સમયનો વિચાર કરતા પણ વાણુજ ઉચ્ચ હતુ વૈતાળની સહાયથી દુષા વેશે-હારન-અલ-શીદ પેદે કરતો વિક્રમ એની સો એક વાર્તાઓનો નાયક તે એના સમાર સુધારાના દષ્ટિમિદુના દષ્ટાત રૂપે નથી, પરંતુ એના સ્ત્રી પાત્રો, રજપુત્રીઓ, સદ્ગત રા ત્રિપા-હીની કલ્પનામા ગમી ગ્લા છે “ એણે કટપેલા સ્ત્રી પુત્રો ન્યાત જતના ભેદ વગર લગ્ન સખધ બાધે છે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય (એમા ‘શદ્ર’ પણ ઉમેરવા જોઈએ, કારણ એક વાર્તાનો નાયક તેલીની પુત્રી સાથે પરણે છે) કવિએ સગ્ગવેલી સૃષ્ટિમા પગ્ગપગ લગ્ન મગધ બાધે છે અને તે પણ, માત પિતાની આરા લોપીને, ત ગને વશ થઇ સૌદર્યથી સખધ લુબ્ધ થઇ અથવા તો ખરા પ્રેમથી બાધે છે ” એક એવો પ્રસંગ પણ એ વર્ણવે છે કે જ્યાં વૈશ્ય પુત્રી, માતા પિતાએ પરદ કરેલા પુરુષ સાથે લગ્ન કરવાનું ના કહી, તેને વરવા કરતા આખું જીવન કામાર્થવ્રતમા ગાળવાનું “ પણ ” લે છે. આ વિચાર પણ હિંદુ સમાજના આચાર અને ધર્મનો વિચાર કરતા, નવીનજ છે પરંતુ હિંદુ સમાજમા આ સાહસિક નવો આચાર ચાલુ કરવા કવિએ ધાર્યું હોય તેના ક્રતા તો આ “પણ” તે માત્ર પુત્રી તરફની ખાલી ધમકીજ ગણવી એ વધારે સંભવિત લાગે છે વર્ણાતર લગ્નો અને તે પણ માત પિતાની ક્રન્ધા ઉપરાત, તો સામળ બેશક કરાવે છે પરંતુ લક્ષમા રાખવાનું એ છે કે આ સર્વનું સૂચન સરકૃત અયો અને તે સમયની પ્રચલિત દત્તકથાઓપરથી થયલું અને તેમા પણ આવા પ્રકારની ભેળભેળા જોવામા આવે છે માત પિતાની ક્રન્ધા વિરુદ્ધ ઓખાએ પોતાનો સ્વામી શોધી લીધેલો અને આવા જુદી જુદી વર્ણો વચ્ચેના લગ્ન

તે સમયે સામાન્ય હતા એણે નવીન આચાર પ્રચલિત કરવાને બદલે પ્રાચીન આચારનુજ રમરણુ કરાવ્યુ છે

સામળની વાર્તાઓમા શુભુકાઓ મોટો ભાગ બજવે છે જે દાળમા સ્ત્રી વર્ગ અશિક્ષિત હતો ત્યારે એ વર્ગ પ્રખ્યાત સામળની વાર્તામા એસપેશીઆની માફક, સુશિક્ષિત હતો પોતાની શુદ્ધિ શુભુકાઓ અને દળાથી, મટટમા આવી પડતા નાયક નાયિકા એને સહાય કરવાનુ કામ એ કરતી

“ઉદમ વહુ કે કર્મ” એ વિષયપગ સામળે મવાદ લખ્યો છે વિવિધ વાર્તાઓના દષ્ટાત આપને ખેમાથી એક ઉપરજ ઉદમ કર્મ મના આધાર રાખનાર દુનીઆમા નિષ્ફળ જતા એણે બતાવ્યા છે એનો નિર્ણય આપતા એ કહે છે કે—

“ સામળ એ સતવાદી જન ઉદમે કર્મે ઉદમ અળવત.

x x x x

“ જેવુ કર્મ લખાણુ તેહ, તેવો ઉદમ ઉદયજ એહ.

“ જેને જેવો ઉદમ મર્મ, તેને તેવુ વળગ્યુ કર્મ,

“ જેને જેવુ કર્મજ સાર, તેવો ઉદમ કરે વેપાર.

સારાશ કે—

“ કર્મ થકી ઉદમ ફળે, ઉદમથી કર્મ હેત્ય;

“ ઓણુ અદકુ એહને, કહી ન શકે કાય

સામળભદ્રનો સ્ત્રીવર્ગ, પુરુષવર્ગ કરતા વિશેષ જાળવલ્યમાન છે. એના ચિત્રપટનો મોટો ભાગ સ્ત્રીઓજ રોકે છે; અને તે સામળનાં સ્ત્રી પાત્ર પણ આજના સમયમા જોવામા આવતી આપણી ગતિહીન, અભણ, પોચી, વાકી વળીગયલી—(કમર

ભાગલી) સ્ત્રીઓ નહીં પરંતુ સાહસિક, બહેલી ગણેલી, શિષ્ટ, યુક્તિયાળ, સૌહાર્યવાન, લાવણ્યમયી, જોખમ ખેડવામા તત્પર અને શુણ્ણ વિશેષમા મોટે ભાગે શીલવતી. એ સ્ત્રીઓને ગાતા, વગાડતા, નાચતા અને ઘોડેઝવારી કરતા આવડે છે, અને તેથી કેટલીક વખતે આપણને ગ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉઠે છે કે “ આ પાત્રનો ચિત્રકાર કવિ અને એજ વર્ગને તદ્દન ખગાળ રંગમા ચિતરનાર કવિ એકજ હોઈ શકે ? ”

આવી સામળની કવિતા છે એ ધીટ અને મસ્કરી કવિ છે એના ક્ષેત્રમા તેા એ એડલોજ છે એણે કોઈનું અનુકંણુ ક્યું સામળ તે એકજ નથી, તેમ એને માગ જનાર કોઈ નાણી શક્યો નથી

પ્રેમાનંદ પેટે સામળ પણ હિંદીમા કીટ હતો અને એની કવિતામા કોઈ કોઈ મથળે હિંદી પકિતઓ દેખા ને છે એના સામળનું કારસી અને સમકાલીન કોઈ પણ કવિ કરતા કાંસી શબ્દોનો અને હિંદીનું જ્ઞાન ઉપયોગ એણે વધારે કર્યો છે

સત્તરમા શતકના વિદેઅનને એ તે ઉપમહાર હતો ના ત્રિપાઠી કાષ્ઠે છે કે — “ ગુજરાતી પદના અખો, પ્રેમાનંદ અને અખા-સામળ અને સામળ એ અઅગણ્ય તાગ છે અને હવે પછીના પ્રેમાનંદની કવિતા શતકોના અવલોકન પરથી માલમ પડશે કે ગુજરાતી ધર્મ વિષયથી સાહિત્યના કવિહાસમા આ ગણુજ એવા છે કે જે-સ્વતન્ત્ર મણે ધર્મને અગીજ્જત ર્યાં સિવાય શુદ્ધ કવિતા લખી છે, અને જેની ગણના દાવ્યમા થઈ શકે એવી કવિતા લખી છે ”

આ શતકમા ઠાણુ કવિઓની સખ્યા એટલી મોટી છે કે તેમના વિશે નોંધ ર્યાં સિવાય ચાલે તેમ નથી એાહા પ્રદાશવાળા એ સર્વ નાના

આ શતકના ઐશ્વ તારાઓ છે તેમા પ્રેમાનંદ સુત વલ્લભ જેવા ઉચ્ચ
કવિયો સ્થાન શોભાવનારા તેમજ દારકાદાસ જેવા કનિષ્ઠ
પ્રકારના કવિ પણ મળી આવે છે

નાકર અને મુકુદના નામ સાથે સાથેજ લેવાય છે નાકર વડોદરાનો
વાણીઓ હતો એણે ધણી કવિતા કરી છે, પણ
નાકર-મુકુદ તેના શક્ત સાતજ અથ અહાર પડ્યા છે ૧ હરિ-

શ્રદ્ધ આખ્યાન ૨ શિવ વિવાહ ૩ મુવાખ્યાન ૪
ચદ્રહાસ આખ્યાન ૫ લવકુશ આખ્યાન ૬ મૃગ મવાદ ૭ બીલડીના
આગ્ર માસ એણે આ સર્વ સાદી સળ ભાષામા લખ્યા છે અને તે રમીને
એવા હેતુએ જાણ્યોને આપી દાધા છે કે આ ગાર્ધ મહાળાવી તેઓ હરિ
નિર્વાહ કરે આમ કરવાથી પુણ્ય થાય છે એવી એની માન્યતા હતી *

મુકુદ દારકનો ગુગળી જાહણ હતો એ નાકરનો સમકાલીન ગણાય
છે, કારણ કે એનો 'ભક્તમાળ' નામે ઉત્તમ અથ મ ૧૭૦૮ મા લખાયો
હતો હિંદુ મુસલમાન એ બંનેથી પૂજાતા કપીરનુ અને ગોખનુ એમ બે
ચરિત્ર એણે લખ્યા છે તે બંને સારી રીતે લખાયલા છે, અને તેમના
જીવન વૃત્તાત વિષે એમા પુષ્ટજ માહિતી પણ છે. કપીરના અવસાન
સમયે કવિ કહે છે કે.-

* બૃહત્ વાંચ્ય દોહનના આઠના જાગમા "ગુજરાતી"ના સળ એડીટર
શ અબાલાલ જાનીએ નાજના અથ અને એના જીવન ઉપર એક ધણો અગત્યનો
લેખ લખ્યો છે એ જિના પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ અથોનો એમણે ખાસ અભ્યાસ
કર્યો છે, એમના જહેવા પ્રમાણે જિ સ ૧૫૫૦-૬૦ મા થઈ ગયો હરો, અને ઇ સ
૧૬૩૦ સુધી એ જીવતો હોવો જોઈએ પ્રેમાનંદના નવાખ્યાન જેવા કેટલાક ઉત્તમ
કાવ્યોનુ વસ્તુ નાકરની કવિતામાથી એણે લીધેલુ એમ એમનુ માનવુ છે સદ્ગત
શ તનમુખશામ ત્રિપાઠી જેમની પાસે નાકરના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ અથો હતા તે
એમણે જોયા છે અને એમના લેખમા તેમાથી જે કેટલાક ઉતારા આપવામા આવ્યા
છે તે પરથી જણાય છે કે નાકરે ઉચ્ચ કોમીની કવિતા પણ લખી છે

દેહ

“ બસ્તી બનસ્પતિ રાઈ, હુની ઝોર બનકી

“ હિંદુ હી મુસલમાન, લહે દોહ મીલ મીલ,
ઝુકુંદઈ કબીર ચરિત્ર. “ કબીર હે મેરા તેરા, ચિતા, ધોર કરેંગે

x x x x

“ મહા દયાલુ હે સત, સ્વધામસે પીછે આયે,

“ દોલુકો સમજ દીની, ભાઇ હમ જરંગે

“ મુસલમાનકું કહા, કાહકો દિસાદ કરો,

“ ભાઈ હમ બચ જુમી, માહી સોઇ પરંગે,

“ વેસા ઉચ્ચારન કરી, દેહ કે દો ભાગ કરી,

“ હિંદુ ચવન દો દીને, સંત દયાવાન બે. *

આ નાના નાના કવિયોની જન્મ અને મૃત્યુની સાલ નક્કી કરવાની

આ પુસ્તકને અંગે ખાસ જરૂર જણાતી નથી;

ગ્રાંથુ કવિનો સમય તેમજ એ બની શકે એવું પણ નથી પોતાના
નક્કી કરવાનો માર્ગ કાવ્યોની છેલ્લી કડીઓમાં એ સર્વ કવિયોએ ધણુ

ખડું તે રચ્યાની સાલ આપેલી હોય છે તે પરથી

તેમનો સમય વગર શકાએ નક્કી થઈ શકે છે. નીચેના કવિયો આજ
જીવંતમાં થઈ ગયા છે, તે ઉપરાંત સાધનવડે નક્કી થઈ શકે છે

દેવીદાસ પેટલાદના સોજીત્રા ગામનો ગદ્યક હોતો એણે “ રૂકિમણી

હરણુ ” સવત ૧૬૬૦ માં લખ્યું છે અગિયારમું પૂજન

દેવીદાસ.

કરવા જતી વખતે કૃષ્ણે રૂકિમણીનું હરણુ કરી તેની

સાથે લઈ કરેણુ તેનું એ વર્ણન છે રૂકિમણી વિદ્યર્થ

દેશના રાજા બીમકની પુત્રી હતી અને એના ભાઈ રૂકમેયાએ એને માટે

* મુકુદને હિંદીનો પણ અભ્યાસ સારો હતો એમ આ કબીર ચરિત્ર ઉપ-
રથી માલુમ પડે છે.

“શિશુપાલ વરને સહી કર્યો” હતો. એ શિશુપાલ પ્રતિ તે તિસ્કારની વૃત્તિથી જોતી, તેથી એણે કૃષ્ણને આવીને પોતાને તેડી જવા “છાનો પત્ર” લખેતો કૃષ્ણે આવીને એનું હરણ કર્યું. તે સમયમા એમ હરણ કરવું એ સામાન્ય હતું. રૂઢિચુસ્તો આ હરણની જાણ થતા એ મોટી સેના સાથે કૃષ્ણ રૂક્મણીની પાછળ પડ્યો પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે એની સેનાનો પરાજય કર્યો અને એને “જેટલે નાખે મારવા, રૂક્મણી લાગ્યા પાય.” અને —

“રૂક્મણી વિનતી વિનવે, યાદવજી જ;
 “તમે સાબજો શ્રી મહારાજ, કહું પ્રીતમજી જ.
 “એ ખોડ ખેસે અમને, યાદવજી જ;
 “એ મૂકે મારો વીર, કહું પ્રીતમજી જ.
 “મે માત તાત સહુ મૂઠીઆ, યાદવજી જ,
 “હું તો આવી તમારે સાથ, કહું પ્રીતમજી જ.
 “મે આત જીવન સહુ તાજ કીધા, યાદવજી જ,
 “મારે તન મન ધન તમે આપ, કહું પ્રીતમજી જ
 “મારો ભાઈ મારવો નવ ઘટે, યાદવજી જ,
 “હું ખ ધરી એમ ખોલ્યાં વાણ, કહું પ્રીતમજી જ

શ્રીકૃષ્ણે એમની વિનતી સ્વીકારી રૂઢિચુસ્તો જીવતો મૂક્યો. દારકા ગયા પછી વિધિપૂર્વક લગ્ન સમારંભ થયો. કવિએ વિવાહ વર્ણન કર્યું છે તે પરથી દેખાય છે કે છેલ્લા ત્રણસો વર્ષમા આપણી લગ્નવિધિમા સ્થેન પશુ ફરક પડ્યો નથી. લગ્ન સમયે ગવાતા ગીતો આજે પણ તેના તેજ છે:—

“બ્રહ્માએ દીધી દશ ગાંઠ, હબીલા દોરડો ક્યમ છૂટશે,
 “તારા વસુદેવ તાત તેડાવ, હબીલાં
 “વળી દેવકી માત ખોલાવ, હબીલાં

આદિ ગીતો વરના માતા પિતા વગેરેના નામમા ફેરફાર કરીને

આને પણ ગવાતા આપણે સાંભળીએ છીએ. કેટલાક ગીતો તો એટલાં પ્રચલિત છે કે સ્ત્રીઓ તે ઉમંગભેર ગાય છે.

શિવદાસ શુન્નરાત્રીમાં એક સમયે અગ્ર ગણ્યાતા ખંભાત શહેરનો નાગર બ્રાહ્મણ હતો એણે ‘દ્રૌપદી સ્વયંવર’-‘ડાંગવ આખ્યાન’

શિવદાસ ‘એકાદશી મહાત્મ્ય’ અને બીજી પરચુરણ કવિતા લખી છે દ્રૌપદી સ્વયંવરનું મૂળ મહાભારતમાંથી છે અને

બીજા બેનું વરતુ પુરાણમાંથી લીધું છે એના અંશમાં કાંઈ વિશેષતા નથી સ્વયંવર એણે સ. ૧૬૭૨ માં દક્ષિણ બીજાપુરમાં લખ્યો શુન્નરાત્રી અને દક્ષિણ વચ્ચે હમણાના સમયના આવજાવના સાધનોનો તે વખતે અભાવ છતાં પણ કેટલા બધા જૂના શુન્નરાત્રી કવિઓએ દક્ષિણમાં રહીને અથ રચ્યા છે, એ વાત રહેજ અમ્યબો ઉપજાવનારી છે. પ્રેમાનંદે કેટલા બધા કાવ્ય નદર-ખારમાં અને આ કવિએ એથી પણ વધારે દક્ષિણમાં બીજાપુરમાં, પ્રેમાનંદના શિષ્ય વીરજીએ બરહાનપુરમાં અને રતનજીએ બાગલાણમાં રહી રચ્યા છે

શિવદાસનો સહાધ્યાયી વિષ્ણુદાસ પણ ખંભાતનો નાગર બ્રાહ્મણ હતો એના જન્મ મળણની સાલ પકડાતી નથી.

વિષ્ણુદાસ પ્રેમાનંદનો પત્તુ એણે જે (૨૭) અથ ઈ. સ. ૧૫૭૮ થી પૂર્વગામી ૧૬૫૭ સુધીમાં રચ્યા છે તે ઉપરથી એ ધણી વર્ષ

જીવ્યો હશે એમ જણાય છે. એણે મહાભારતના

ધણી પર્વ અને રામાયણના તો લગભગ બધાજ કાંડ કવિતામાં ઉતાર્યા છે. એ ઉપરાંત એણે વળી કેટલાક આખ્યાન પણ લખ્યા છે આ કવિના “કુવરબાહનું મોસાળ”, “લક્ષ્મણહરણ”, અને “સુદામા ચરિત્ર” એ ત્રયોમાંથી પ્રેમાનંદે પોતાના એ જ નામના કાવ્યોનું વરતુ લીધું છે. “મોસાળા”માં વિષ્ણુદાસે નરસિંહ મહેતાની એ જ વિષયપરની કેટલીક પંક્તિઓ દાખલ કરી છે તેપરથી નરસિંહ મહેતાએ પોતાના જીવનના આ અનુકારિક પ્રસંગ વિશે કવિતા લખી હતી તે વાત સિદ્ધ થાય છે, અને મહેતાની પાછળ થયેલા વિષ્ણુદાસ-પ્રેમાનંદ આદિએ તો એણે નાખેલા પાયા

પર ઇમારત જ ચણી છે લક્ષમણાહરણમા પ્રેમાનંદે વિષ્ણુદાસ વિશે દર્શાવે
કરીને સ્પષ્ટ કર્યું છે કે એણે પણ વિષ્ણુદાસનો લાભ લીધેલો ખરો. વિષ્ણુ
દાસની કવિતા ધણી સાદી ને સળ છે, તોપણ પ્રસંગવશાત્ ભાવ અને ગમક
બંને પોતાની કૃતિમા એ ઉતારી શકતો એમ દેખાય છે હરિદાસના નામથી
એણે કૃવાખ્યાન લખ્યું છે *

પાટણના વિશ્વનાથ જાનીએ સને ૧૬૫૨મા નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર
લખ્યું છે. તેમા એના જીવનના પ્રસિદ્ધ પ્રસંગો જેમા
જેની કૃતિમાંથી શ્રીકૃષ્ણ એને સહાય કરેલી તે સર્વે આવી જાય છે.
પ્રેમાનંદે ઉતારાકથા આ ચરિત્રમાંથી ચોકું ચોકું પ્રેમાનંદે પોતાના બે
છે તે વિશ્વનાથ જાની. લોકપ્રિય કાવ્યો-મામેર અને હુંડી-મા લીધું છે અને
કેટલેક સ્થળે તો એમા એટલું બધું સામ્ય છે કે વધારે
પ્રસિદ્ધ પણ પાછળથી થયેલા કવિએ પોતાના સમકાલીન કવિની કૃતિમાંથી-
જાણી સ્વીકાર્યા વિના, જાણે પક્તિઓ ઉચ્ચકી જ ન લીધી હોય એમ લાગે
છે હારચરિત્ર અથવા જેને હારમાળા કહે છે તે પણ એની જ કૃતિ છે અને
એમ શકા રહે છે કે એ નામનો ગ્રંથ જે પ્રેમાનંદને નામે પ્રચલિત છે તે
ચોડો ધણો એણે જ લખેલો “ગનીમની લહાર્” એ નામનું ઐતિહાસિક
કાવ્ય પણ એણે રચ્યું કહેવાય છે †

* આ સિવાય એ જ નામનો બીજો કવિ થઈ ગયો છે, તે ભાલણના બે દીકરા
ઉદ્ધવ અને વિષ્ણુદાસમાનો વિષ્ણુદાસ આ બંને જાણે રામાયણ રચ્યું છે, તેના
એક અધ્યાયને છેડે ઇ સ ૧૫૧૬ ની સાલ આવે છે જુદત્ કાવ્ય દોહનના
આઠમા ભાગમા વિષ્ણુદાસનું દ્રકું પણ માહિતીપૂર્ણ અને વિવેચનવાળું જીવન
વૃત્તાંત આપ્યું છે, તેમાંથી આ સાર લીરો છે રા નરવરલાલ ઈ દેસાઈ બી એ.
જેમણે પોતાના પિતા રા ઈ સ્. દેસાઈના હાથ નીચે સાહિત્યના આ ક્ષેત્રમાં
કામ કર્યું છે, તેમણે એ જીવન વૃત્તાંત લખ્યું છે

† જુદત્ કાવ્ય દોહનના આઠમા ભાગમા આ સળે ધણી જાણવા જેવી
હકીકત આપેલી છે.

સુરારી વિશે એના યથો સિવાય બીજો કાર્ષ્ણિક વૃત્તાત મળતો નથી.
 એના ‘શ્વિર વિવાહ’મા હિમાલય અને મેનાની પુત્રીને
 સુરારી. મેળવતા શિવને વેઠવી પડેલી મુસ્કેલી-હાસ્યજનક
 રીતે-વર્ણવી છે સસરાને આગણે શિવ દ્વિગ્નર વેશે
 આવે છે તેનું વર્ણન આપતાં એ લખે છે કે —

“ હુકે તીક્ષ્ણ જોગણી, તેના વદન અતિ વિકરાળ,

“ ભૂતાવળ છે પાચસે, સાથે હાકે હમરે કાળ

×

×

×

“ ગોધ ઉપર તે ચઢ્યો, સાથે ભૂત જોગણોનો સાથ ”

આવા જમાધને જોઈને મેના નિરાશ થઈ કલ્પક્રિયા નારદને શાપ
 દેવા લાગી, કારણ વરના સુંદર સ્વરૂપના નારદે વખાણ કર્યો હતો, તે વર
 પાસે આવતા તો બધું જૂઠું હતું. પાછળથી ખરી હકીકત સમજાય છે અને
 મેનાને જમાધના પ્રભાવની પ્રતીતિ થવાથી લગ્ન થાય છે.

શ્વિરસ્વામીએ “ગૌરીચરિત્ર” લખ્યું છે. તેમા શિવના ચરિત્રનો એક
 પ્રસિદ્ધ પ્રસંગ આવ્યો છે. શિવ બ્યારે “કૈલાસ” પર
 શ્વિર સ્વામી. તપ “સાધવા” ગયા ત્યારે પાર્વતીએ તપ ભગ કર-
 વવા મનસૂએ કર્યો, અને બીલડીને વેષે શિવની પાસે
 નૃત્ય કર્યું એનાં સૌંદર્ય અને નૃત્યથી શિવ ધ્યાનભગ થયા. “ મહાદેવને મન
 મોહ લાગ્યો ” અને બીલડીને કહ્યું “ તું આવનીરે

ગૌરી ચરિત્ર જમારિ ધરિ.” શિવ સરખા દેવ પોતાના ઉચ્ચ પદ
 પરથી ઉતરી શૂદ્ર સ્ત્રીને ઘેર તેડી જવા તૈયાર થાય
 એ કાંઈ સામાન્ય બાત નહોતી, પરંતુ એ બીલડીથી એવા મોહાહત થઈ
 ગયા કે એમણે આ અપકીર્તિ ગણી નહિ. અંતે સર્વ ભેદ ખુલ્લો થયો ને
 શુભ અંત આવ્યો.

નરહરીએ સ ૧૬૭૭ મા ગીતા લખી છે. તે સિવાય એને વિષે
 બીજી કાંઈ જાણવામાં નથી. જાણ્યા પ્રમાણે આખી
 નરહરી. ભગવદ્ગીતાનું કાવ્ય રૂપે ભાષાતર આ પ્રથમ જ છે.
 કાવ્ય વાચી જોતા કવિ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સારો વિદ્વાન
 હોય એમ લાગે છે, કારણ કે ભગવદ્ગીતાના ગૂઢ શ્લોકોને સરળ વહી
 જતી સાદી ભાષામાં એણે ઉતાર્યા છે તે વાચતા કોઈને
 ગીતા એમ નથી લાગતું કે હું કોઈ તરવચ્ચાનના સંસ્કૃત
 ગ્રંથનું ભાષાતર વાંચું છું ભાવ, સ્વચ્છ અને વિચાર
 સરળી એટલા સ્પષ્ટ અને સહજ છે કે આખું કાવ્ય નૈસર્ગિક જ લાગે છે.
 પ્રેમાનંદના શિષ્ય રત્નેશ્વરે પણ ગીતાનું ભાષાતર આજ સમયે કર્યું છે.

પ્રેમાનંદના શિષ્યોમાં મુખ્ય એનો પુત્ર વલ્લભ છે પોતાના દરેક શિષ્યને
 જુદી જુદી ધાર્ટીએ કાવ્યો લખવાનું પ્રેમાનંદે સોંપેલું
 વલ્લભ તેમાં વલ્લભને કોઈ પણ રાજ અથવા આશ્રમદાતાની
 સ્તુતિ ન હોય એવી કવિતા કરવાનું સોંપેલું આ
 નવીન પદ્ધતિનું કાર્ય કરવામાં હિમ્મત જોઈતી હતી, કારણ કે તે સમયે જેના
 તરફથી આશ્રય મળે, તેના ગુણ ગાવાની પૃથા હતી વલ્લભે પોતાનું કાર્ય
 પાર ઉતાર્યું અને તે પણ એવા કૌશલ્યથી કે એના કાવ્યમાં એના પિતા
 સિવાય અન્ય કોઈની સ્તુતિ નથી, પરંતુ પિતાની
 પિતાપર પક્ષપાત. સ્તુતિમાં એ હદ ઓળંગી ગયો છે, હિંદી કવિ
 ચદ-બરદાસી-ની પ્રેમાનંદ સાથે તુલના કરી તેને પણ
 એણે એવો ઉતારી પાડ્યો છે કે આપણને પણ અણુગમો છૂટે. પિતાના
 ગુણ ગાવાના તાનમાં એને બીજા કોઈનામાં કાંઈ પણ ગુણ છે, એમ
 દેખાયું જ નહિ. ચદની ખ્યાતિ તો મુલક મશહૂર હતી અને પ્રેમાનંદ તો ફક્ત
 ગુજરાતમાં જ પ્રસિદ્ધ હતો, એ વાત પણ એના લક્ષ
 ઉદ્દત સ્વભાવ. બહાગ જતી રહી સ્વભાવપર અકુશ નહીં રાખ્યાના

છૂટા છવાયા પ્રસંગ, રીતભાત ને બોલીચાલીમા જાડાપણુ, જે કોઈક વખતે માલિપ્રદાન સુધી પહોંચતું તે જો લક્ષમા ન લખ્યો તો પછી એના જીવન સમયે કાંઈ વિશેષ જાણવાનું રહેતું નથી સદરહુ લક્ષણ એના ગ્રંથોમા એવા તો તરી આવે છે કે એ વિષે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ ન કરીએ તોપણ એ સર્વ આપોઆપ દેખાઈ આવે. કોઈપણ જીવત વ્યક્તિની સ્તુતિ ન જાવાની એના પિતાની આગાને લીધે તો એણે પ્રેમાનંદના મિત્ર માધવશેઠની સ્તુતિમા રચેલા “માધવ કાવ્ય”નો નાશ કર્યો કહેવાય છે, અને એજ કારણસર એને રાજ કવિ થવાની

સામળને ધટ્ટા છોડી દેવી પડેલી એના પિતાના સમકાલિન
માલિપ્રદાન સામળને ઉતારી પાડવામા વલ્લભે જે ભાગ લીધો છે
તેનો ઉલ્લેખ અગાડી કરવામા આવ્યો છે. તકરારનો

વિષય એ હતો કે સામળની માફક વાર્તાઓ, કલ્પિત વિષયપર વાર્તાઓ રચવી તેનું નામ કવિતા કે પુગણુમાથી વિષય લખ તેને રસ, અલકાર, ભાવાદિ ધારણ કરાવવા તે કવિતા વલ્લભ તો પોતાના પિતાનો પક્ષપાત કરે એ સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ એમ કરવામા એણે સામળ અને એના પુત્રને હીણુવામા કાંઈ બાકી રાખી નથી એના “વલ્લભ ગ્રંથકામા”* કામ કામ અગત આલેખ, અને તે પણ નિર્દયતાથી, કરવામા આવ્યા છે. સામળનો પુત્ર બાડો હતો તે વાત આગળ ધરીને એનો તિરસ્કાર કર્યો છે. આમ લખવામા એનો ઉદ્દેશ એ હતો કે જોના બચાવ કરવાને વલ્લભ અને જીવણરામ જેવા સુપુત્રો બેઠા છે તેની સામે સામળનો બાડો પુત્ર શું કરી શકનાર છે.

પ્રેમાનંદના શિષ્ય વીરજીને સામળ જેવી વાર્તાઓ રચવાનું કામ સોંપાયું હતું એણે “સુરેખા હરણ” લખ્યું પણ વીરજીએ સુરેખાહરણ “સામળની પત્નાવતી” થી પણ એ ધણુંજ ઉતરે;

* કેટલાક કહે છે કે એ પ્રેમાનંદે લખ્યો હતો.

આથી વીરજીને બનાવવાનું હથીઆર વક્ષબના હાથમા આવ્યું એના નામનો હેતુએ અક્ષર “જી” (માતા) લખી, એ મસ્કરી કરતો અને તેને આગલો, અથવા સ્ત્રી, એવે નામે સંબોધતો.

સામળની “અગદવિદિ” ના હરીફરૂપે વક્ષબે “કૃષ્ણવિદિ” લખી છે તેમા વ્યવહાર કુશળ કૃષ્ણને પાડવો તરફથી કૃષ્ણ વિદિ. વિદિકાર તરીકે કૌરવો પાસે મોકલ્યા છે ને “અંગદ”

જેવા વાનરને વિદિકાર યોજનાર કવિની કલ્પનાને હસી કાઢી છે વળી વક્ષબને તો “કૃષ્ણવિદિ” નો અથ મહાન વિજય રૂપે નીવડ્યો. જુદા જુદા શિષ્યોને જે જે જુદી જુદી ધાટીએ કવિતા કરવાનું પ્રેમાનંદે સોપેલું તેમાનો કોઈપણ શિષ્ય એને પ્રસન્ન કરી શક્યો નહોતો. વીરજીની વાત ઉપર જણાવી છે રત્નેશ્વર, જેને મરાઠી કવિ મોરોપત કે વામન જેવી કવિતા કરવાનું સોપેલું તેનાથી પણ તે કામ થયું નહીં.

વક્ષબને હિંદી જેવી ઝમકવાળી કવિતા રચવાનું સોપેલું અને “કૃષ્ણ વિદિમા” એ કામ એણે એવી ઉત્તમ રીતે કર્યું કે પ્રેમાનંદે એનાથી પ્રસન્ન થઈ જે માગે તે આપવા એને કહ્યું વક્ષબે તેમને કહ્યું ‘ તમે જે કાર્યને માટે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે કાર્ય મેં સિદ્ધ કર્યું છે, એમ તમે પોતેજ સ્વીકારો છો તો લ્યો આ પાધડી પહેરો. ” આ ઉપરથી પ્રેમાનંદે પાધડી પહેરી તો ખરી પરંતુ તેટલાજ સમય માટે, કારણ એને એમ લાગેલું કે મારી સધળી પ્રતિજ્ઞા હજી સંપૂર્ણ રીતે પૂરી થઈ નથી

વક્ષબનું ઉપનામ પ્રેમાનંદ વક્ષબને “ ગાડો ” કહેતો; કારણ કે એ ગાડો. ગાડાની માફક જ્યારે ત્યારે જેની તેની સાથે આથ-ડીજ પડતો હતો.

પ્રેમાનંદના અવસાન પછી વક્ષબે એના ભાઈ જીવજીરામ પાસે વારસામા પોતાના પિતાના બધા અથો સિવાય બીજી કાંઈ પણ મીલકત

પ્રેમાનન્દની સ્થિતિ લેવા ના કહી એ બાબત એણે રત્નેશ્વરની હકીકત સેવાનો વાદ્યો કહી બતાવી કે રત્નેશ્વરના મૃત્યુ પછી તેના પુત્રોએ એનાં પુસ્તકો વહેચી લીધા તેથી જગતને નુકસાન ગણ્યું, કારણ કે અચની વહેચણી કરતા એક અચના ભાગ છૂટા છવાયા વહેચાઈને રવડી ગયા જીવણુરામે એની વાત માન્ય કરી, પરંતુ આ વહેચણીથી વક્ષભને પાછલી અવસ્થામાં પૈસાની તંગી પડી હતી, કારણ પુસ્તકમાથી એને કાંઈ ધન પ્રાપ્તિ થઈ નહોતી.

એણે “પ્રેમાનન્દ કથા” નામે છેલ્લું પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં પિતાને પ્રસન્ન કરવા શુદ્ધ ચુજરાતી શબ્દોજ વાપર્યા છે. એની પ્રેમાનન્દ કથા પ્રસિદ્ધ થઈ નથી પરંતુ આ પુસ્તક હજી સુધી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું નથી

એની આકાંક્ષા વક્ષભની આકાંક્ષા નવે રસ આવે એવા જુદા જુદા કાવ્યો લખવાની હતી.*

વક્ષભના અર્થો—૧ દુઃશાસન રૂઢિ પાનાખ્યાન (૧૭૨૪) ૨ કુતિ પ્રસન્નાખ્યાન (૧૭૨૧) ૩ યક્ષ પ્રભોતર (૧૭૨૫)
એના અર્થો ૪ કૃષ્ણવિદિ ૫ વક્ષભ ઝંખડો ૬ પ્રેમાનન્દ કથા ૭ મિત્ર ધર્માખ્યાન (૧૭૫૪) ૮ યુધિષ્ઠિર ટોકાદર-ખ્યાન વિગેરે.

દુઃશાસને દ્રૌપદીનું માન ભંગ કરેલું તે પ્રસંગને મહાભારતમાંથી લઈને ‘દુઃશાસન રૂઢિરપાન’ આખ્યાન લખાયું છે યુધિ-
દુઃશાસન રૂઢિરપાન ધિરે દુલ્લ રમતી વખતે હોડમાં છેલ્લે દ્રૌપદીને મૂકી આખ્યાન ત્યારે એ ઝગમગતી હતી, તેથી હિંદુ સમાજના

* પ્રાચીન કાવ્ય માળાના નૂદા નૂદા ગ્રંથોપરથી આ હકીકત લીધી છે
૧ આ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા નથી તેથી એની સાહ આપી નથી

આચાર મુજબ એ એકાત રહી કોઇને મુખ દેખાડતી નહિ રાજસભામાં આવવાનો બ્યારે એને સંદેશો મોકલવામાં આવ્યો ત્યારે એણે આવવા ના કહી તેપરથી દુઃશાસને એના એકાતવાસમાં પ્રવેશ કરી, એણે બરાબર લુગડા નહિ પહેરેલા છતાં, એના પોકારને અવગણી, વૃદ્ધો સમક્ષ રાજસભામાં ખેચી આણી આ માનભંગ બીમથી મુગે મ્હોડે સહન થયું નહિ તેથી એણે વેર લેવાના ક્ષપથ લઈ કહ્યું —

x   x   x

“ કે સતી દ્રૌપદી અગ અનેરે,
 “ જે કર દુષ્ટ દુ શાસનનો અડ—
 “ ક્યો લવિયો કર વ્યર્થજ ફેરે,
 “ લોહોં ઉતું વદને, કરોંને પીઈ,
 “ બીઈ નહોં બકરોજ વધારે,
 “ તે રૂધિરે ખરડાઈ મળુ સતી

x   x   +

તો જ હું તમ ચમચ આખું કાવ્ય વીરરસથી ભરપૂર છે. એમાં બીમને નાયક, કૃષ્ણને સહાયક તથા દુ શાસનને પ્રતિનાયકરૂપે વર્ણવ્યા છે ક્ષત્રિયનું સૌર્ય તે શુ અને કેવું હોય છે તેનું વર્ણન કર્યુંના પરાક્રમોનું સ્વરૂપ ચિતરતા કવિએ આબેહૂબ કરી બતાવ્યું છે કાવ્યની કદમના અને તેના નિર્વાહ બંને પ્રશસનીય છે.

કરણુ રસના દક્ષાત રૂપે “યક્ષ પ્રશ્નોત્તર” નો ગ્રંથ લખાયો છે એક સરોવરમાં પાણી પીવા જતા તેને તટે આવેલા વૃક્ષ યક્ષ પ્રશ્નોત્તર ઉપરથી એક યક્ષ દરેક પાડવને પ્રશ્ન કરે છે તેના ઉત્તર આખા સિવાય દરેક જણ પાણી પીયે છે ને મૃત્યુ પામે છે ફક્ત યુધિષ્ઠિર જ પાણી પીધા બગાડે તેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે, તેથી તેના મૃત્યુ પામેલા બંધુઓ પણ સજીવન થાય છે

‘કુતી પ્રસન્નાપ્પ્યાન’ અદ્વિત રસનું દર્શાવે છે પાડવો માટે મય દાનવે
 યોગેશ્વો સભા મડપ રમણીયતા અને અલૌકિકતાને।
 કુતીપ્રસન્નાપ્પ્યાન. નમુનોજ હતો મહાભારતમા આપેલું એનું વર્ણન અનુ-
 પમ છે, વાચવા યોગ્ય છે કાચને પાણીનું ને પાણીને
 કાચનું રૂપ મયે આપ્યું હતું, તેથી ઉત્પન્ન થતી બ્રાતિ એવી તો અપૂર્વ હતી
 કે લોકો પાણીને કાચ સમજી તેના પર ચાલવા જતા ને કાચ આવતો
 ભારે બ્રાતિમા પડી કપડા ઉંચા લઈ લેતા આ સભામડપમા પાડવોની માતા
 કુતીએ ઈંદ્રના સાત સૂદવાળા ઐરાવતની પ્રતિમા જોઈ. પ્રતિમા એવી
 સુદર અને તાદૃશ્ય હતી કે તેમા જીવ મૂકવોજ બાકી હતો કુતીએ પુત્રોને
 સ્વર્ગમાથી આ હાથી લાવી આપવા કહ્યું તે લેવાને “બાણુનો સેતુ” બના-
 વીને બીમ અને અન્નુન સ્વર્ગમા ગયા ને ઐરાવતના દંવી રક્ષકો સાથે યુદ્ધ
 કરી તેને પૃથ્વી પર લાવી માતા સમક્ષ રજી કર્યો.
 અદ ઉપર આક્ષેપ. આ આપ્યાનના આરભમા જ કવિએ ચદ ઉપર
 પ્રખર શબ્દબાણ ચલાવ્યા છે —

“ ભારત સમુ પ્રમાણુ, રાસાના તમાસા ભાગો,
 “ કર્યો ભારત બે તણુ, આરત ઉવેખીએ,
 “ પૃથ્વીશ્વ પ્રશસા કર્યો, માન શેતુ મોઢુ તેમા,
 “ પ્રેમાનંદની કવિતા, સવિતાશી પેખીએ
 “ બ્રાહ્મણથી ભાટ થયા, વશજ વિધિના આ તો,
 “ કવીશ્વરના પિતાથી, ચદ મદ દેખીએ

સામળપર આક્ષેપ આપ્યાનના અતમા સામળપર ઉઘાડા માર્મિક
 શબ્દોમા પ્રહાર કર્યો છે.—

“ એવો જોગ જોઈ એક, બ્રાહ્મણ કે ભાટ આવ્યો,
 “ ગુણુ માવા લાગ્યો ઝટ, કવિતા નાખી કરી;

“ શિખીસમ દાનેશરી, વૃષ અમે ટેક રખી—

“ હા કનેથી દાન સેવુ, ખગુ સેઉ ના જરી

આ કવિતામાં વક્ષભ પોતાના કુલનુ અભિમાન રાખતો ને પ્રતિસ્પર્ધી તરફ ઇર્ષ્યાની નજરે જોતો દેખાય છે

ઈંદુભિંદુ નામે જે મિત્રની વક્તા ‘મિત્ર ધર્માખ્યાન’માં આપી છે. મિંદુએ
ઇંદુનો ધાટ કરવાની કૃતક્ષતા દાખવ્યા છતાં, ઇંદુ તેનું
મિત્ર ધર્માખ્યાન ધણા વિદ્વાનથી રક્ષણ કરે છે આમાં પણ વક્ષભે
સામળની નિંદા સામળને છોડ્યો નથી.—

“ દિજ ધર્મ જૂલનારા, વાસ વસ્ત્રા તેણે કરી,

“ શુજરાતને કલક, રેણુ વિના રેવતા

બીમ અને યુધિષ્ઠિર વચ્ચેના સવાદ રૂપે લખાયેલા આખ્યાનમાં વક્ષભે
“ક્રોધ”નું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ ખડું કર્યું છે. આ કાવ્યમાં
ક્રૌપદીનો ક્રોધ ને બીમ અને ક્રૌપદી ઉત્કૃષ્ટરૂપે ચીતરાયા છે પોતાના
યુધિષ્ઠિરને ઉપાલંબ. બહા, છેકજ બહા પતિને હાથે દેતા ક્રૌપદીના મુખમાં
નીચેના વચન કવિએ મૂક્યા છે:—

“ દયાળુ થવું હતું જો, તો થયા શે ભુપ મોટા ?

x x x

“ ધર્મ જ્યારે ધારવો તો, તો તજ્યું કૌશિકે રાજ,

x x x

“ જો સ્વભાવ જ્ઞાત હતો, તો તો ઈંદ્રપ્રસ્થ જોકે,

“ જો મળ્યું હતું તે સ્વામી, સેઈ મુખી થાવું.

x x x

“ ગજસ્ય આર જીને, પાપમાં શે જાવું

“ ક્ષત્રીકૂલ ધર્મ ધર્યો, માટે કર્યો કૂદા કદ,
 “ થયા હોત તપસી જો, કૂડ કર્યા ત્યા ગાવુનું
 આ વચનો પણ દ્રૌપદીએ કેવી રીતે કહ્યા—

“ અક્ષને ચઢાવી દરી, કરાંશુલીને હલાવી,
 “ શીર્ષને ધુણાવી આતિ, વામા વદી વેણ ત્યા

વલ્લભ અને એના પિતાને બંનેને ગુજરાતી માટે ધણુ અભિમાન હતું
 અને તેઓ ગુજરાતીને ફક્ત સંસ્કૃતથી જ ઉતરતી
 ગુજરાતીની એકતા ગણતા સંસ્કૃતની પછીનું સ્થાન હિંદીનું છે એ વાત
 વિશે વલ્લભ અને એઓ સાખી શકતા નહીં અને આ પુસ્તકના આર-
 ઐમાન'દ. ભમા એ પિતા પુત્રે એક હિંદી સાથે સવાદમા ઉતરી
 કડિન ચળેદાના તેના પર પ્રહાર કરી, ગુજરાતીની
 ઉત્કૃષ્ટતા વિશે તેની કેવી રીતે પ્રતીતિ કરી તેનું વર્ણન વલ્લભ આપે છે. એ
 પિતા પુત્રને અભિપ્રાયે ગુજરાતીની શ્રેષ્ઠતાના લક્ષણ ગણાવતા વલ્લભ કહેછે કે:-

“ ક્રોમળતા ક્રમળથી અધિક દેખાય જેમા,
 “ મધુ-મુધા મિષ્ટપણે હારી હારી જાય છે.
 “ અમલતા એના જેવી નથી કોઇ ભાષા મધ્ય,
 ‘ પ્રાચીનપણું તો જેનું, મોટેરૂ મનાય છે
 “ નવરસની નાયકા, સુખદાયિકા છે સિદ્ધ,
 “ જણે નહીં તેહ, એના ખોટા ગુણ ગાય છે,
 “ કર્ડકપણું કહે છે, નથી એના માહી રજ,
 “ વીર ગ્રહ ભાભ્યા નહીં ખત્તા તેણે ખાય છે

અંતમા વલ્લભ પ્રતિજ્ઞા લે છે કે—

“ પિતા જેટલું આયુષ્ય,
 “ સુત જો સપૂત પામ્યો,

“ તો ગીવાર્ણુ ગભરાશે,
“ શુ હિંદી સ્વરૂપમા ”

વીરજી તાપીતટે આવેલા બરાનપુરનો રહીશ હતો વડોદરે ગયો ત્યારે
પ્રેમાનંદે એનો સત્કાર કરીને સામળ જેવી વાર્તાઓ
વીરજી. ગચવાનુ કામ એને સોંપ્યું વીરજીએ પ્રયત્ન તો કર્યો
પણ તે સફળ થયો નહીં અને એ વલ્લભના મર્મ-
બાણનુ પાત્ર બન્યો એનો કંઠ મધુર હતો તેથી પ્રેમાનંદ એને પ્રસંગોપાત્
પોતાની સહાયે બોલાવતો અને વીરજી પ્રેમાનંદની કૃતિઓ મધુર કંઠે ગાતો

એના ગ્રંથો ૧ કામાવતીની કથા (૧૬૬૯) ૨ બલિરાજનુ આખ્યાન,
(૧૬૭૫), ૩ કાકુરાજ કથા, ૪ સુરેખાહરણ, ૫
અથ દશાવતાર (૧૬૮૬), ૬ વ્યાસ કથા.

વીરજી પતરાજી અને હાલકો હતો એ બહુ ભણેલો નહતો એ
બકાઈ બહુ હાકતો ૫ તુ દરી શકતો કાઈ નહીં. એ
એની વિદ્વત્તા એવુ શુમાન કરતો કે માગ જેવી કવિતા તો પુરાણુમા
પણ નથી ને બલિરાજનુ આખ્યાન લખવા માટે તો
મે ભાગવત-ભારત અને પુરાણોનો ઉડો અભ્યાસ કર્યો છે. પ્રેમાનંદે એને
કારસી અને ઉર્ફ શાયરો જેવી કવિતા રચવાનુ સોંપ્યું હતુ

હોમોદનો મેવાડો બ્રાહ્મણ રત્નેશ્વર પ્રેમાનંદનો સમકાલીન હતો એણે
કાશીમા રહી અભ્યાસ કર્યો હતો ને પછી કવિતા
રત્નેશ્વર રચવાનો આરંભ કરેલો તે સમયના ખીજ ભણેલા
મનુષ્યો પેટે એને પણ આજીવિકા માટે પુરાણની
કથા કરવાનો માર્ગ બ્રહ્મણ કરવો પડેલો, તેથી વજ્રપરપરાથી કથા
કરવાવાળા પુરાણીઓ સાથે એને ઝઘડા થતા રત્નેશ્વરે કાશીમા અભ્યાસ
કરેલો હોવાથી એ શ્રેષ્ઠ ગણાતો અને તેથી એ એમના બાપદાદાથી

ઉતરી આવેલા ધધામાં હાથ નાખે તે પુરાણીઓ સહન દરી શમ્યા નહીં એમણે રત્નેશ્વરનું માન ખડન કર્યું અને એને ધણો હેગન કર્યો કોઇ કોઇ વખત તો એને કથા કરતો ઉઠાડી મૂકવા પુરાણીઓ તરફનો એનાપર બળ પણ વાપરતા. ન્યાત જાતના પણ એનું ન્હામ. અપમાન થતું પરંતુ આ સર્વને રત્નેશ્વરે પત કર્યું નહીં અને અતે પુરાણીઓપર જ્ય મેળવ્યો પ્રેમા-

નદે એની કૃતિ જોઇ તેની પ્રશંસા કરી. પ્રેમાનંદને પોતાને પણ પુરાણીઓ તરફ માન નહતું. રત્નેશ્વરને તો એના ધધાના દરીક આ પુરાણીઓ તરફથી જન જોખમના આવી પડે એમ લાગવાથી ઉભોઈ છોડવું પડેલું પણ પોતાનું વતન છોડતી વખતે એણે હાથમાં જળ લઈ પ્રતિજ્ઞા કરી કે “હું પણ એક એવું કાવ્ય બનાવું કે તે ઘેરે ઘેર વચાવ ને ડોસી રેડીઓ કાતતા કાતતા પણ ગાય, અને આ પુરાણીઓનો ધધો તૂટી પડે ”

ઉભોઈના ગોસાઇજી મહારાજ એના ઉપર ધણા પ્રસન્ન હતા અને એને “કલૌકા વ્યાસ” કહીને સંબોધતા આ બહુ મોટું માન દહેવાય અને તેથી પણ એના પ્રતિસ્પર્ધીઓની ઇર્ષ્યા એનાપર વધી ઉભોઈથી એ નર્મદા દિનારે આવેલા ડુંગ્રેટમાં ગયો અને ત્યાં દ્વાદશસ્કંધ ભાગવત લખ્યું. પ્રેમાનંદે આ પુસ્તકની ધણી પ્રશંસા કરી રત્નેશ્વર આ ગ્રંથ લખને ઉભોઈ પાછો આવ્યો અને ત્યાં એમણીજ દશ કરવા માઠી અને તે દશ એટલી તો વખણાઈ કે ગામના એક ગૃહસ્થે એના ઉપર પ્રસન્ન થઈ એને એક ધર કૃષ્ણાર્પણ કર્યું એ ધર હજી પણ “રત્નેશ્વરના ઝોગડા” ને નામે પ્રસિદ્ધ છે

એના અવસાન પછી એના પુત્રોએ એના ગ્રંથો વહેંચી લીધાની વાત અગાઉ જણાવી છે પિતાનો ગ્રંથ કેટલો અમૂલ્ય છે, તેનો એમને ખ્યાલ સરખો પણ ન હોવાથી તે અખડ રાખવાને બદલે એમણે વહેંચી લેવાની ભૂલ દરી ભાગવત દદમા મોટું હતું, તેની વહેંચણીમાં વાંધો પડ્યો. એના ભાગ એવી રીતે પડ્યા કે એક પુત્રને ભાગે પહેલા ત્રણ (૧-૨-૩) છેલ્લા

ત્રણ (૧૦-૧૧-૧૨) અધ્યાય આવ્યા અને ખીજને ભાગે વાહીના (૪ થી ૯) આવ્યા. જે પુત્રને ભાગે પહેલા ત્રણ ને છેલ્લા ત્રણ અધ્યાય આવ્યા તે અક્ષરશૂન્ય હતો અને રત્નેશ્વરની કીર્તિની હાડ્યા કરનાર પુરાણીઓએ એના મૃત્યુ પછી પણ એના ઉપરની શત્રુવટ કેળવવાનો આ લાભ જવા દીધો નહીં તેઓએ એને સમજાવ્યું કે તારા પિતાને આ અથ ધણે પ્રિય હતો તેથી તેની ચિંતામાં એને બાળવાથી એ અથ પણ તેની સાથે સ્વર્ગે પહોંચશે આ વાત માનીને એ પુસ્તકને ચિંતામાં મૂકવા જતો હતો એવામાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે એને દંભુ કે આ અશ્વની અજલી પાણીમાં આવે તો ઠીક (અર્થાત્ પાણીમાં નાખી દે), અથવા એને પાણીમાં ભોળી કાઢે તો પણ ચાલે, એણે તે પ્રમાણે કર્યું પુરાણીઓએ આ રીતે વેર થોડું ધણું તમ તો કર્યું પણ અથ તો ગયો તે ગયોજ એમ કહેવાય છે કે કલ્યાણદાસ

નામે સાધુએ એ અધ્યાય ફરી લખ્યા છે રત્નેશ્વર

એનો સ્વભાવ સહનશીલ-ધૈર્યવાન અને સકટ આવી પડે તોપણ હઠ લે તે મૂકે નહીં એવો હતો એ વૈષ્ણવ હતો ને રાધા-કૃષ્ણનો ભક્ત હતો એનું સસ્કૃતનું જ્ઞાન ઉચ્ચ કોટિનું હોવાથી પ્રેમાનંદે એને સસ્કૃત અથોનું શુજરાતીમાં ભાષાતર કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું સસ્કૃત અથોના ભાષાતર કરીને શુજરાતી ભાષાને જ્ઞાણગારે એવો પ્રેમાનંદ પછી એ હતો

એના અથો ૧ ભગવદ્ગીતા ૨ મૂર્ખલક્ષણાવલિ (સને ૧૭૧૪).

૩ મહિમ્ન સ્તોત્ર. ૪ શિશુપાલ વધ. ૫. ગંગાહરી

અથો ૬ ભાગવત ૭ કામ વિલાસ. ૮ રાધાકૃષ્ણના મહીના

૯ વૈરાગ્યલતા અને એના પોતાના બનાવેલા કેટલાંક

પદ. ૧૦ અશ્વમેધ. ૧૧ લકાકાંડ (રામાયણ) ૧૨ આત્મ વિચાર ચક્રોદય.

એના પદમાં ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ છે. મનુષ્ય માત્રને ભક્તિ સિવાય

મુક્તિનું બીજું સાધન નથી જુદા જુદા દેસમાં જુદે

ભક્તિ માર્ગ જુદે સમયે અને જુદે જુદે રૂપે જેમ જેમ જનસમૂહ

ફેળવાતો મયો તેમ તેમ મનુષ્ય સ્વભાવનુ વલણ બક્તિ પ્રત્યે પ્રગટ થતું
મથુ, એ સૂત્ર પ્રતિપાદન કરતા એ કહે છે કે —

“ ચંદ્રના સૂર્યના સેવકો કેા થય ,
“ ભૂમી નવ ગ્રહ તણા ભક્ત બાણો.
“ મૃતકના, માટીના, ધાટીના, ભાથીના,
“ હાથીના, વ્યાધના મન આણો
“ શેખના, ભેખના, મરદના, મેરીના,
“ ભક્ત લાખો, દર્શિ શા પ્રમાણો
“ રત્ન કહે ચતુર્થી ભક્તિને દાખવે,
“ ભાખવે ભિન્ન સુકિતની માણો.

મૂર્ખ લક્ષણાવલિમા મૂર્ખના લક્ષણો અને કૃત્યો
મૂર્ખ લક્ષણાવલિ આપવામા આવ્યા છે અને ત્યાર પછી એજ કાવ્યમા
સુગુના લક્ષણ પશુ ગણાવ્યા છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના અથ આત્મ વિચાર ચંદ્રોદય અને વૈરાગ્ય લતા એ તત્ત્વ-
જ્ઞાન ને આત્મજ્ઞાનથીજ ભરેલા છે

હરીદાસ વડોદરાનો વિસાલાડ વાણીઓ હતો અને પ્રેમાનંદના કુટુમ્બમા
મહેતાગીરી કરતો એને કવિની સગતથી ફેળવણી ને
હરીદાસ કવિતાનો નાદ લાગ્યો અને જ્ઞાનનો કષ્ટક અશ મેળવી
શક્યો એણે તેર કાવ્ય ગ્રંથો લખ્યા છે. પ્રેમાનંદની
હયાતિમાંજ એનું મૃત્યુ થયું મહેતાએ પોતાના શેઠનેજ-પ્રેમાનંદનેજ-પોતાની
મીલકત વહીવટ માટે સોંપી હતી પ્રેમાનંદે એની પાછળ સારી રીતે ન્યાત્ત
વરા કરીને એના ન્યાતીલાને સતોષ મળે એવી રીતે વહીવટ કર્યો.

હરીદાસના ગ્રંથો સીતાવિગ્રહ (સને ૧૬૬૬), નરસીંહ મહેતાના

જોડરનો વિવાહ (સને ૧૬૬૯), નરસીંહ મહેતાના
 ઋણી આપનું આદ્ય (સને ૧૬૭૧), અને ભારત સાર
 (સને ૧૬૮૧). પ્રેમાનંદના શિરોમણી કાવ્યોની સાથે
 તુલના કરતા તો એની કવિતા ઘણી સામાન્ય પદ્ધતિની હોય એમ તો શું
 કહેવું છતાં તેમાં સારાં વર્ણનાત્મક કાવ્યો પણ ઘણાં છે

“ સામળદાસનો વિવાહ ” જે હરીદાસે લખ્યો છે તે આધાર ભટ્ટ
 નામે ભર્યના ખેડવાળા બ્રાહ્મણનો લખેલો હોય એમ
 હરીદાસની આધાર લાગે છે અનુમાન એવું થાય છે કે હરીદાસે આ
 ભટ્ટને બહોળા બ્રાહ્મણને એ અથ રચીને એવા હેતુથી આપી દીધેલો
 કે તે ગાર્હ સભળાવી પોતાની આજીવિકા મેળવે આ
 પ્રમાણે કાવ્યનું દાન કરવું એ પુણ્યનું કામ ગણાય છે. *

દારકાદાસ હરીદાસની ન્યાતનો ને પ્રેમાનંદનો પડોશી હતો. ઘણા
 ભજનો એણે મોઢે કર્યાં હતાં. પ્રેમાનંદ એક સમયે
 દારકાદાસ. એને કવિતા બનાવવાનું કહ્યું વલ્લભ તે વખતે હાજર
 હતો. તેણે ટકાર કરી કે હવે તો ડોસીઓ ને અમણ
 ગામડીઆ પણ કવિતા લખશે. પ્રેમાનંદને આ ખોલથી ધણું માઠું લાગ્યું
 અને તેણે દારકાદાસને કવિતા કેમ રચવી તે એક અઠવાડીઆમાં શીખવવા
 નિશ્ચય કર્યો. આગ્રહથી મળ્યા રહી થોડા સમયમાં, પ્રસિદ્ધિમાં મુકાય એવી
 કવિતા અને પદો રચતો એને કરી દીધો એણે ૨૫ અથ અને કેટલાક
 પદ રચ્યા કહેવાય છે, જેમાં કૃષ્ણલીલા પણ આવી જાય છે

ગોપાળદાસ સુરતનો વતની હતો. એણે બ્રહ્મગાન પર ગોપાળગીતા
 લખી છે આ વેદાંતપરનું કાવ્ય એણે અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૬૫૦ માં

ગોપાળદાસ રચ્ય છે આજ વિષય પર એણે પરચુરણ પદ પણ રચ્યા છે *

ધનદાસ ધધુકાનો હતો, અને એણે “ભક્ત ગીતા”
ધનદાસ. ને “અનુનિ ગીતા” નામે બે નાના કાવ્ય રચ્યા
છે અનુનિગીતા બહુ પ્રસિદ્ધ છે

હરીદાસનો પુત્ર રતનજી નાશક જીજ્ઞાના બાગલાણુમા રહેતો હતો
એણે મહાભારતમાથી “વિભ્રશીરાગનુ આખ્યાન”
રતનજી. એ નામે મોટું કાવ્ય લખ્યું છે. વડીલોની સમક્ષ
દ્રૌપદીના ચિર હરાયા તે ઉપર પણ એણે કવિતા
રચી છે. વિભ્રશીરાગનુ આખ્યાન ઇ સ ૧૭૧૩ માં લખાયું છે અને જો
કે લાખ્યું છે તોપણ રસ પડે તેવું છે.

રા રા. મનસુખલાલ કિરતચંદે ખીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં
વાચેલા નિબંધમાં તો આ સમયમાં ચૌદ જૈન કવિઓ
જૈન ગ્રંથકરો થઈ ગયાનું જણાવ્યું છે, પણ જુને તો તેમાંના બે
ઉપરજ વિવેચન કર્યું છે એક આનંદધન હર્દે લાભ-
વિજયજી (સ. ૧૬૮૭) અને ખીજા નેમી વિજય (સ ૧૭૦૦) “આનંદધન

* આ નામનો ખીજો કવિ ઈ સ ૧૫૭૦-૭૫ માં થઈ ગયો છે તેણે
“વલ્લભાખ્યાન” અને “ભક્તિપીયૂષ” લખ્યા છે એ કડી પાસે રૂપાલ ગામનો
હતો અને જન્મથી મુગો હતો વલ્લભાચાર્યના પુત્ર ગોસાદજી વિઠ્ઠલનાથજીએ
પોતાના ભક્તને ત્યાં અને જોયો એ તે ભક્તનો જન્માઈ થતો હતો ગોસાદજી
પૂછ્યું “આ કોણ છે ?” ત્યારે પેલા ભક્તે પુત્રી જન્માઈના દુઃખની વાત રહી
ગોસાદજીએ પોતાનું ચાવેલું પાન ગોપાળદાસના મુખમાં મૂક્યું એટલે એ ખોલતો
થયો એમ કહેવાય છે મહારાજની આજ્ઞાથી અને તેમના પ્રસાદથી રચાયેલી એની
કવિતા વૈષ્ણવોમાં બહુ પ્રિય છે અને માદરોમાં સાજ અને તાલ સૂર સાથે
ગાવામાં આવે છે

ચોવીશી ” એ તત્ત્વતાનનુ પુસ્તક છે પણ નેમીવિનયનો અથ વધારે લોક પ્રિય ને રસ પડે તેવો છે. એનો “ શીલવતી રાસો ” એક ઉત્તમ રીતે લખાયેલી વાર્તા છે પરંતુ તે સિવાય પણ એ અથનું લક્ષણ વિશેષ તો એ છે કે એ અપભ્રંશ-ભાગધી મારવાડી-શૌરસેની-શબ્દો ને પ્રત્યયોવાળા ગુજરાતી ભાષામાં લખાયો છે તેથી ભાષાશાસ્ત્રીઓને તો એ શોધખોળ માટે ખાણ રૂપ થઈ પડ્યો છે. સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ત્યારથી તે હાલના સ્વરૂપમાં ગુજરાતી ભાષા આવી તે દરમિયાન એમાં શા શા રૂપાંતરો થયા તે શોધી કાઢવાને આ કાવ્ય સાધનરૂપ છે

રાસા એટલે વાર્તા અને રાસા મોટે ભાગે અથવા તો બધાજ નૈનોએ લખ્યા છે રાસા રસ પડે એવા અને બોધક રાસાનો અર્થ. છે એટલુંજ નહિ પણ એમાંના અદ્ભુત રસના વર્ણનોથી આપણે છક થઈ જઈએ છીએ મત્રક્રિયાથી થતી કાર્ય સિદ્ધિ-ક્રિમિયાથી થતું સોનું-રત્ન અને અવેરાતના અદ્ભુત ગુણો-ભૂત પિશાચના મનુષ્યોથી ન થઈ શકે તેવા કાર્યો, હવામાં ઉડતું એ આદિ અદ્ભુત વાતો એનું મુખ્ય અંગ છે રાસાનો હેતુ ધર્મ અને નીતિના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરવાનો છે. આ રાસામાંનો પ્રથમ દુહોજ “ શીલ ” ઉપર છે —

“ શીલ સમે મસારમાં, શિખર ન કોમ થોક,

“ શીલનત સતિયોતણા, સુદર કથા શક્ષોક

આ રાસાની નાયિકા શીલવતી અને નાયક ચંદ્રગુપ્ત છે લગ્ન પહેલાં શીલવતીએ કરેલી ટીકાથી ચંદ્રગુપ્તને માહું લાગેલું શીલવતી રાસાનો તેથી લગ્ન પછી તરત જ એણે શીલવતીનો ત્યાગ સાર. કર્યો લાખા કાળ સુધી એ અનેનો વિયોગ રહ્યો એ સમયમાં ચંદ્રગુપ્તે અનેક સાહસ ખેડ્યા તેથી વાણ વિગેરે તત્ત્વો એને આધીન થયાં, ભૂત પિશાચને એણે વશ કર્યાં, અને એ

સિવાય પણ મનુષ્યથી ન થઇ શકે એવા બીજા કાર્યો કરવાની એનામાં શક્તિ આવી આ સ્વેચ્છાપૂર્વક લીધેલા દેશ ત્યાગમાં એને એક સ્ત્રીને મેળાપ થયેલ એણે પોતાની પત્નીની પરીક્ષા કરવામાં જૂલ ખાધી હતી, તેની હકીકત અવળું કર્યા સિવાય તેને પગહરી હતી, આ સ્ત્રીએ એ વિશે ચ દ્રુપદની આંખો ઉઘાડી આ વાત એને યોગ્ય લાગવાથી પોતાની સ્ત્રીને મળવાની એને ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ દૈવયોગે એક દિવ્ય પ્રાણીએ ગરૂડની પાખ ઉપર એસાડી પોતાની સ્ત્રીને ઇકત એક ગત્રી માટે મળી આવવાનો યોગ એને પ્રાપ્ત કરાવ્યો અને ગ્રહોના કાષ ખાસ મંયોગથી આ સ્ત્રી પુરૂષના મેળાપમાંથી એક એવો પુત્ર ઉત્પન્ન થવાનો યોગ હતો કે જે નિત્ય મોટું ઉઘાડે કે અદરથી એક રત્ન ખરી પડે એને હજી વધુ સાહસ ખેડવાના દૈવે નિર્માણ કર્યા હતા તેથી તે જ પ્રાણી એને પાછું ઉપાડી ગયું. એ હમેશા વિજયવત્ થતો અને અનેક મનુષ્યોના સકંટો કાપી કેટલીક રાજકન્યાઓ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો આણી તરફ શીલવતીએ ગર્ભ ધારણ કરવાથી સગા સખધીઓએ એને વ્યભિચારી ગણી એનો તિરસ્કાર કર્યો અને એના પ્રાણુ લેવાને વિધ-સર્પદંશ અને અતે જ ગલી પ્રાણીઓના આહાર રૂપે એને છોડી દેવાના સાધનો યોજ્યા પરંતુ એનું મૃત્યુ થયું નહીં ને એ એક ગુણકાના હાથમાં પડી. તેને ઘેર એને પુત્ર જન્મ થયો. વેશ્યાએ શીલવતીને પોતાના ધધામાં નાખવા વિચાર કર્યો હતો અને જો આ પુત્ર જીવતો રહે તો વખતે આડખીલી થાય એમ ધારીને વેશ્યાએ તેનો નાશ કરવા તેને એક દાસીને સોંપ્યો. આવા સુદર બાળકનો નાશ કરવાનો દાસીનો જીવ આલ્યો નહીં તેથી તેને એક દેવળમાં મૂકીને ચાલી ગઈ ત્યાંથી એક શ્રીમત સ્ત્રીએ બાળકને પોતાને ત્યાં લઈ ગઈ ને ધર્મપુત્ર તરીકે ઉછેર્યો. એ મોટો થયો ત્યારે તે નગરના રાજા ઉપર ચઢી આવેલા બીલ લોકોને એણે હરાવ્યા રાજાએ આથી પ્રસન્ન થઈ એને કેટલાક ગામ મક્ષીસ આપ્યા

હવે શીલવતીને વેશ્યાએ સમજાવ્યું કે તારા પુત્રને તો બિલાડીએ એ

મારી નાખ્યો આ આકૃતથી એને ત્રાસ ઉપજ્યો અને વેશ્યાના ઘરમાથી નાશી જઈ એણે એક વણિકના ઘરમા આશ્રય લીધો

ઘેર પાછા ફરતા ચંદ્રશુભને પોતાની પત્નીની હુદશાની ખબર પડી એટલે એ તેની શોધમા નીદળ્યો એના છોકરાના નગરમા પહોંચતાજ એણે પોતાના પુત્રને જોળખી કાઢ્યો, કારણ કે તેના મોઢામાથી રોજ રત્ન ખરતું વધારે શોધ કરવાથી શીલવતીનો પણ મેળાપ થયો શીલવતીએ વેશ્યાની હકીકત એને દહી તે ઉપ-થી તેને યોગ્ય શિક્ષા થઇ આ રીતે આ બંનેનો મેળાપ થયો અને અતે પૂજ્ય મુનિગજ ગજધરમુનિના ઉપ-દેશથી બંનેએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી

આ વાર્તાનો સાર આપતા આ પતિ-પત્નિને પોતાના સાહસોમા
 જૂત-પ્રેત-પિશાચ-હિંસક પ્રાણીઓ સાથે કેવા કેવા
 નેમીવિજયના કામ પડેલા તેમજ શીલવતીના શીલથી એનું કેવી
 અથની તુલના રીતે ગ્રહણ થયેલ એ આદિ અદ્ભુત વૃત્તાંતો આપ્યા
 નથી વ્યભિચાર, દુર્વાસના, ક્ષેભ, છળ વિગેરે જે જે
 નેમીવિજયે પોતાના પાત્રોમા ચીતર્યા છે તેનું વર્ણન વિસ્તારથી અત્રે આપ્યું
 નથી, પણ મૂળમા જોવાથી એની મનરંજન શૈલી માલમ પડી આવશે
 વનવર્ણન પણ એણે ઘણા સુદર આલેખ્યા છે રચણ મકેત્રને લીધે જુલહયા,
 સલ-સયમ-ચારિત્ર્યશુદ્ધિ આદિ નીતિના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરવાની તથા
 તે સમાજના મનમા ઠસાવવાની તીવ્ર આકાંક્ષાના દર્શનો અત્રે આપી
 શકાયા નથી પ્રેમાનંદની સાથે તુલના કરતા નેમીવિજય એક સાધારણ કવિ
 માલુમ પડે, પરંતુ એનાથી ઉતરતી કોટીના કવિયોમા શ્રેષ્ઠ નહીં તોપણ
 વલ્લભ જેવાની કોટીમા એ આવી શકે એક વાર્તા રચનાર તરીકે સામળની
 હરીકાંધમા એ એની જોડાજોડ ઉભો રહે તો અયોગ્ય ન કહેવાય

શુજગતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવામા પારસીઓએ જે ભાગ લીધો છે

તે વિષે અગાઉ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે * ચૌદમા શતકમાં
પારસી કવિ આરભાયક્ષો આ પ્રયત્ન વૃદ્ધિ પામતો ચાલ્યો અને
સત્તરમા શતકમાં એક એવો કવિ નીકળી આવ્યો.

કે જેણે પેહેલવી અથવા ઝદમાના ધાર્મિક ગ્રંથોનું સંસ્કૃતમાં અને તેમાંથી
પ્રાતિક ભાષામાં ભાષાંતર કરવાને બદલે પોતે સ્વતંત્ર વિષયપરજ લખવાનું
પરંપરા કર્યું આ કવિ પારસી અધ્યાર-સુરતનો વતની-એરવદ રૂસ્તમ પેશોતન
હતો. એના વડવા મેબેદ અથવા એરવદ હતા. એણે જે ચાર ગ્રંથો લખ્યા
છે તેમાંથી તદ્દન ધર્મ સંબંધી તો ભાગ્યેજ એક પણ કહી શકાય એ સર્વેનું
નામ “નામેહ” (તવારિખ અથવા ચરિત્ર) છે. ઝરથોસ્ત નામેહ (ઈ સ.
૧૬૭૬), સિયાવક્ષ નામેહ (ઈ સ ૧૬૮૦), વિરાફ નામેહ અને અસ્પ-
દીઆર નામેહ-આ ચાર નામ ધરાવતી વ્યક્તિઓના કવિતામાં ચરિત્રો છે.
એમાંનું બીજું એરવદ તેમુરસ દીનશા અકલેસરીઆ જેઓ સાહિત્ય સેવા માટે
જાણીતા છે, તથા કવિના જ ધર્મના છે, તેમણે સંશોધન કરી પ્રગટ કર્યું છે.

ફારસી કવિ મહાન શીરુસી તુસીના શાહનામાના જે ભાગમાં
કેઠાવણના પુત્ર શાહજહા શિયાવક્ષના પરાક્રમેનું વર્ણન

અથ વર્ણન છે તે વિભાગની હકીકતપરથી આ પુસ્તક એણે રચ્યું

છે શાહનામાની માફક આ ગુજરાતી કાવ્યમાં પણ
બનેલા અને કલ્પિત બનાવોનું મિશ્રણ છે ખરૂં જોતા તો આ કાવ્યની
ખૂબી અદ્ભુત ચમત્કારો-અને અસાધારણ પ્રસંગોના વર્ણનમાં-છે આ

* સ ૧૬૭૦ના કાર્તિકના ‘વસંત’માં શા દીવેદીઆએ ચૌદમા શતકમાં
પારસીઓ કેવું ગદ્ય લખતા તેના દૃષ્ટાંત આપ્યા છે ઈ સ ૧૪૧૫ની સાલના
ગ્રંથોમાંથી એમણે ઉતારા ટાંક્યા છે ઈ સ ૧૫૦૬માં બેહરામ લખરીધરે કરેલી
“અર્ધે વિરાફનામેહ” ની નકલમાંથી એક ઉતારો છે તે સમયના ગદ્યના નમુના
તરીકે શા દીવેદીઆના લેખમાંની નીચેની બે લીટી ટાંકી છે --

૧૦૦૦ જોત સમસાહણી. તેવત એક સ્ફુસ જોતની સમસ્યાણી વચત
સમસ્યાણુ બલત્તુ હુઈ ૩ ત્રન વેહેત ભૂમછાડીઈ. તાહ આતસાહઈની જાત કીજઈ.

વિષયે સામળની કવિતાની સાથે આ કવિની કવિતા ઘૂંટી શકાય પણ આ અથમા કંઈક ખાસ લક્ષણ છે, જે બીજાના અથમા નથી આને પણ પારસીઓ ગુજરાતી લખે છે ને બોલે છે પણ તેમા એ કોમની ભાષાનું લક્ષણ વિશેષ દાખલ થયેલું જોવામા આવે છે. કેટલાક વિચારો અને વાક્યો, ભાષાના અને વિચારના મરોડ આદિથી એ કોમે પોતાની જુદીજ ભાષા બનાવી છે ને તે “ પારસી ગુજરાતી ” ને નામે ઓળખાય છે. “ શિયાવક્ષ નામેહ ” મા પણ તેમજ છે કવિના હૃદયમા પોતાની કોમના ધાર્મિક અને સાસારિક વિચારો ધૂમે છે એ વિચારો દર્શાવવા જે કે તેણે ભાષા તો ગુજરાતી જ વાપરી છે પણ તેને અપરિચિત વેપ પહેરાવ્યો છે સસ્કૃત અને ગુજરાતી શબ્દો વડે એણે પોતાના કાવ્યનો પાયો રચ્યો છે પરંતુ ઉપરનો ઇમલો-ધાટ-અવરતા, પહેલવી અને ફારસી શબ્દો અને વાક્યોથી ઉભો કર્યો છે, તેથી એ કાવ્યનો અર્થ અને ખૂબી સાધારણ ગુજરાતી જાણનારને સમજવા મુશ્કેલ પડે છે જે પ્રસિદ્ધકારે સવિગ્તર ટિપ્પણ આપ્યું ન હોત તો એ અથ બરાબર સમજવો મુશ્કેલ થઈ પડત.

કવિ ફારસી, અવરતા, પહેલવી, સસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષાથી માહિતગાર હોતા તેને પોતાના ધર્મ અને સાહિત્યનું સાદું વિવિધ ભાષાઓનું જ્ઞાન હતું, તેમા તો કાંઈ કહેવાનું જ નથી, પરંતુ એનું જ્ઞાન એણે સસ્કૃત સાહિત્યનો તેમજ પોતાના પડોશી હિંદુઓની રહેણીકરણીનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો અસલી ઇરાનની સ્ત્રીઓના સાદર્ય અને આભૂષણોનું એનું વર્ણન જાણે કોઈ સસ્કૃત અથમાથી જ લીધું હોય એવું લાગે છે —

“ તમ સીશ કુલ પુનમ ચદ ને અમાશી સૂર ।

“ એ વેરાન રાણુમા એથી ઘણું વરશે છે નૂર ॥

“ તમ નીડાળ ટીક કુધ વહરેસ્પત શુકર જડી ।

“ તમ નારાક નથ તે સખચેરાગ કાણે ધડી ॥

“ તમ કાન કુંડલ જડેઆ જાણે માણેક ને મોતે ।
 “ કોટ અમરણ પહેરાવેઆ, આપ ધણીએ પોતે ॥
 “ ઠર ચૂડ પોહોચી જાણે વીજ ચમક ચમકાને જાએ ।
 “ પાએ પેજણુ તેને વરનેા જલકારજ થાએ ॥

ધરાની જ્યાદતનુ વર્ણન પણ પુરાતન ધરાનના જ યોસ્તીની જ્યાદત
 દનતા ગુજરાતી હિંદુની જમણવારને વધારે મળતુ આવે છે—

“ ખાળ લાહુ જલેખી ઘેવરજ છે સાર ।
 “ મેવા મીઠાઈ ખુઆન ભરી ભરી મેલેઆ તેઆર ॥
 “ એકશેટ સારણુ તાહા ખાસેટ હુઆ પલેવ ।
 “ માખણુ ધીહી તાવેઆ તાહા ખાણુમા ઝોશાઈ જણી શેવ ॥
 “ શાલ દાલ પરીશી તાહા ઉપર ધીહીની નાલજ દીધી ।
 “ જનશાજનશી અચાર તેહેની એમ વેવખજ કીધી ॥

આ સિવાય પણ એના નાયક નાયિકા અને ખીજા પાત્રોમા હિંદુ રીત-
 રિવાજોનુ મળતાપણુ આવે એવા ધણા કદરા એ કાવ્યમા જોવામા આવે છે.

ઉડા અબ્યાસથી ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ જોતા-આ પુસ્તક ધણુ રસિક
 લાગશે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોતા એટલા માટે કે
 સમકાલીન હિંદુ- આટલા વર્ષો અગાઉ ફારસી દતિહાસકારોની રીત
 ઝોના રીતરિવાજો ગુજરાતીમા દાખલ કરીને આપણી ભાષાના ઇતિ-
 હાસમા એક નવો સફા આ દૃષ્ટિએ ઉધાડ્યો શબ્દ
 જાતની દૃષ્ટિએ જોતા એટલા માટે ૩ પ્રાચીન ગુજરાતી શબ્દોના વિચિત્ર
 રૂપ એમા ધણુ જોવામા આવે છે અને સાસારિક દૃષ્ટિએ જોતા એટલા
 માટે કે પોતાની સાથે વસતા હિંદુઓના રીતરિવાજો, વહેમ, આચાર,
 વિચાર, આદિ પારસી કામે કેટલે બધે દે-જોને મહણુ કરી લીધા છે તે
 આ ગ્રંથ બતાવે છે આવા આવા સમજાવે લીધે આ પુસ્તક ધણુંજ ઉપ-
 યોગી વાચન પૂરું પાડે છે

પ્રકરણ ૧ કું.

અઢારમા શતકના કવિયો.

અઢારમા શતકમા કાઠક મુગલોની સત્તાની અવનતિને લીધે તથા કાઠક દક્ષિણમાથી વાર વાર ચઢી આવતા હુટારોના અઢારમા શતક ત્રાસને લીધે શુજરાતના નશીબમા શાંતિ રહેશે એવી ખાતરી નહોતી ખરૂં જોતા તો દેશમા સર્વત્ર શાંતિ સ્થાપી શકે એવી કોઈ સર્વોપરિ સત્તાજ નહોતી, અને સમય પર તો એકી વેળાએ મુગલ શહેનશાહ, સ્થાનિક નવાબ કે હાકોર, ગાયકવાડ અને પેશ્વા એમ ત્રણ ત્રણ ચમ્પાર સત્તાધારીઓના માણસો ક' ઉધરાવવા એકી રથને ભેગા થઈ બિચારા ગામડીઆઓને કનડી તેમની પામે કરના નાણા કઢાવતા, તેથી કરીને પાછલા શતકના ત્રણ મુખ્ય કવિયોના સમયમા સાહિત્યનેા જે ઝગઝગાટ હતો તે આ સમયમા મળી આવતો આ શતકનું સ્પષ્ટિત્ય નથી એ સમયની કાવ્ય કૃતિ દરિદ્ર છે રા ત્રિપાઠી એને કનિષ્ઠ પ્રકારનું છે “નિર્માસ્ય” કહે છે * છતાં આ સાહિત્ય સાપ્રદાયિક તો કહી શકાય, કારણ વિષ્ણુ, કૃષ્ણ, શિવ અને અખાના બ્રહ્મોએ એ શતકમા પોતપોતાના દર્શનની સ્તુતિને અમે કવિતા કરી છે

અખા-માતા એ પરમાત્માનું સ્તીતત્વ અથવા ઇશ્વરની દેહધારી

---

* “વલ્લભાચાર્યના નવા પંથને સીધી રીતે અનુસરનારા બારેક કવિયો આ શતકમા થઈ ગયા છે તેમની કવિતા માલ વિનાની છે નથી તેમા નરસિંહ મહેતાનો વેગ કે તત્ત્વજ્ઞાન કે નથી મીરાબાઈની કોમળ વિશુદ્ધિ”

સત્તાનું એક રૂપ છે કુદરતમા માતાની ભાવનાવાળો
 દેવી-સૃષ્ટિનું સ્ત્રી અથ એ પૂરો પાર છે એ જો કે જુદે જુદે નામે
 તત્ત્વ.

એનું આદ્ય સ્વરૂપ તો તેમા કાચમ ગ્હે છે બચાનક
 વેર લેનાર-અસુરને હણનાર-રક્ત અને સહારમા આનંદ લેનાર, હોમ-હવનથી
 જ સતુષ્ટ થનાર “ રાતા રકતે ગ્હેલા દાત અને નખ ” વાળી શક્તિનું રૂપ
 ધારણ કરનાર, આ સર્વ સ્વરૂપોનું એને આરોપણ થયા છતાં એનો
 નૈસર્ગિક માતૃભાવ એનામા કાચમ રહે છે, અને તેથી બાળક પ્રત્યેની માતાની
 ક્રોમળ અને વત્સલ લાગણીઓનો વિચાર આવતા એના સઘળા વિકાગળ
 સ્વરૂપ ભૂલી જવાય છે અને એના માયાળુ-વત્સલ સ્વભાવને પ્રાધાન્ય
 આપી સ્તુતિ કરવામા આવે છે

વલ્લભભટ્ટના ગરબા-એના બનાવેલા માતાની સ્તુતિના ગરબા-અઘાપિ
 લોકપ્રિય છે એ માતાનો “ અતરનો ભગત ’ હોતો
 વલ્લભભટ્ટ અને હજુ પણ માતાના દહેરામાં દેવી ભક્તો અગ્સ-
 પરસ મેળાપ સમયે “ વલ્લભ ધોળાની જે ” બોલાવે
 છે. ધોળો પણ માતાજીનો ભક્ત હોતો. કેટલાક કહે છે કે એ વલ્લભનો ભાઈ
 હોતો. બેચરાજીના સ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા યુવાળમા એ રહેતો હોતો
 એ અમદાવાદથી આવેલો ને ભટ્ટ મેવાડા ન્યાતનો

દેવીનાં સ્થાન હોવાથી એને વલ્લભભટ્ટ કહેતા શુજરાતમા એ ત્રણ
 જગ્યાએ દેવીના પ્રસિદ્ધ સ્થાનકો છે, તેમા આરાસર તે
 સૌથી જાણીતું છે બીજું યુવાળમા અને ત્રીજું ચાપાનેર પાસે પાવાગઢના
 કુંગરપર છે આ ત્રણે સ્થાનની જુદી જુદી દત્તકથાઓ છે અને ત્રણેના
 ખાસ ભક્તો, સ્ત્રી તેમજ પુરૂષો છે મધ્યમ વર્ગમા અને નીચ વર્ગમા, બીલ
 કાળી આદિમા આ સ્થાનકોની ધણી માન્યતાઓ ચાલે છે વલ્લભભટ્ટના
 ગરબાઓમા આ ત્રણે સ્થાનનો વાર્તારૂપે ઇતિહાસ છે

એ ગરબા ગાનાર દેવીની શક્તિ, સૌ દર્શ્ય, વસ્ત્ર, આભૂષણની સ્તુતિ કરીને અતમા એની કૃપા માગે છે. આ ગરબાઓ ગરબાના સાહિત્યનું ને બરાબર મળતું આવતું સાહિત્ય બગાળીમાં પણ છે.

સ્વરૂપ તેમા પણ પ્રાચીન અને મધ્ય યુગના બગાળી સાહિત્યમાં એક પછી એક કવિયોની પરપરા, કાલિની માતા અને રક્ષક રૂપે લગભગ સર્વ રચે જ સ્તુતિ ગાય છે સંહારક રૂપે તો કવચિત જ. આશો માસના પ્રથમ નવ દિવસ-નવરાત્રિ-દેવીની ભક્તિ માટે ખાસ યોજના છે. આ સમયે જ કઠીઆવાડમા પુરૂષો અને ગુજરાતમા સ્ત્રીઓ ગરબા ગાય છે સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, મુખાઈમા મોડી રાત સુધી તાલ પ્રમાણે તાળી પાડીને અને વાકા વળીને કુડાળામા ફરતી, ક્રોધલ કંઠે ગરબા ગાતી સ્ત્રીઓનું ચિત્ર ધણુ મનહર લાગે છે પુરૂષના ગરબા કરતા આ ગરબા વધારે સ્વાભાવિક લાગે છે પુરૂષો તો ગરબા માત્રી વેળાએ ઠેકડા મારી મોટા મોટા હોડાગ પાડી તાળીઓ પાડતા, કુડાળામા ફરતા ફરે છે.

વસ્ત્રભે શ્રીકૃષ્ણ વિષયે પણ કવિતા લખી છે અને કલિકાળ વિષે પણ ગરબો રચ્યો છે તેમા આ દુષ્ટ કાળનાં ચિહ્નોની વર્ણનનું વર્તમાન જાખી થવાથી એના અતરમા વેદના થાય છે અને યુગનું વર્ણન તેથી પોતે મસાગનો ઉદ્ધાર કરવા “માની” સહાય માગે છે અને “વય વિના વનિતા વેપમાં, હો બહુચરી, ગર્ભ જ ધરે અનેક” આદિ પંક્તિઓથી કલિના ચિહ્નનું દર્શન કરાવે છે.

સવત ૧૭૮૭-૮૮ ઈ સ. (૧૭૩૧) ના દુષ્કાળનું દુષ્કાળનું કુ ખ વર્ણન કરતા “અમિ છાટો” નાખવા માજીને સ્તુતિ કરે છે —

“અન્ન અતિ મોઘા હુવે, હો બહુચરી,
અધર્મ વ્યાપ્યો અસાધ્ય,

“ ઠા ઠાની કરણી જુને, હો બહુચરી,
એક થકી એક અગાધ

“ ઉદર થકી ઉપજવીયા, હો બહુચરી,
ઉભય તણો જે અશ

“ તે તન પેટ તળવીઆ, હો બહુચરી,
વિક્રય કીધો વશ

x x x

“ મહો માગ્યા મેઘ મોકલો, હો બહુચરી,
ખટરસ નાવે ખોટ,

“ આર્ધ અમિ છાંટો નાખીએ, હો બહુચરી,
છોર, ઢોર ને ગામ

એનો કળેડાનો ગરબો બહુ રમુજી દબે લખાયો છે ગુજરાતી પ્રાચીન
સાહિત્યમાં આ વિષયમાં દાહજ લખાયું નથી
એનો કળેડાનો ગરબો. એમાંની એકે એક પંક્તિ હૃદયમાં સોસરી ઉતરી
જાય છે ને “ ધરડા ” સાથે બાધવામાં આવતી
“ બાળકી ” નાં દુ.ખોનો ચિતાર એવો તાદૃશ્ય છે કે આજથી ત્રણસે
વર્ષ ઉપર પણ શાણા માણસો કળેડાના દુ.ખથી અચૂત નહોતા, તેના
દૃષ્ટાંત રૂપે આ ગરબો ટાકી શકાય આમાં “ બાળકી ” આ કળેડાનો દોષ
ગોરમાં ઉપર ચૂકીને ભવિષ્યમાં આવી જૂલ ન કરવા ગોરમાંને વિનવે છે—

“ ગોરમાં, ધરડો કે ભરથાર, કે, આપ્યો મુજને રે, લોલ,

“ ગોરમાં, ધિક્ક કીધો અવતાર, કે, શુ કહું દુઝને રે, લોલ.

“ ગોરમાં, હું તો નહાતુ બાળ, કે, એ મોટો છઠ્ઠીઓ રે, લોલ,

“ ગોરમાં, દીઠેથી પડે દાળ, કે, મૂરખ મુઠીઓ રે, લોલ.

“ ગોરમાં, માઈ થયું જોખન, કે, પિયુ વરવો થયો રે, લોલ,

“ ગોરમાં, લેલો કદૂપવાન, કે, જાતે વહી ગયો રે, લોલ

આ ગરબાની પ્રથમ પંક્તિપરથી જણાય છે કે જે દમનશીલ બાળક પત્નીને ઉદ્દેશી આ ગરબો લખાયો છે તે ગુજરાત, હોલોડાવાળી સ્ત્રી તે દાહીઆવાડના શિષ્ટ, શિક્ષિત, ગણાતી નાગર બ્રાહ્મણ નાગર બ્રાહ્મણી ન્યાતની હતી

હારકો (ઈ સ. ૧૭૧૦) જે કે ધણુખર ડાકોરના રહેતો પશુ એ ચરોતરના ભાલેજ ગામનો હતો એણે યોગ્યક કૃષ્ણ દ્વારકે લીલાના પદ લખ્યા છે એના કેટલાક આધ્યાત્મિક પદ સરળ અને અસરકારક છે —

આધ્યાત્મિક પદ એના આધ્યાત્મિક પદના ઉદાહરણ રૂપે નીચેનું પદ ટાંચુ છે —

“ એતી હે એલાનો અવસર, ફરી ફરી કયા મગશે રે,
 “ જોખન જતા વાર ન લાગે, જરા આવીને દળશે રે,
 “ દળશે સારે નહીં રહે ધારણ, થર થર કાયા મુગે રે,
 “ માયાની અધારી નાખી, તેમા કાઈ નવ સહે રે,
 x x x x
 “ કહે હારકો રામ બજી હો, નહીં તો જાશે હારી રે.

બાણુદાસે એના “ હસ્તામલક ” મા (ઈ સ ૧૭૨૧ મા) શકરાચાર્ય અને મૂઢ દેખાતા હસ્તામલક નામે બ્રાહ્મણ પુત્ર બાણુદાસ વચ્ચેના સવાદમાં, વેદાંતના કેટલાક પ્રશ્નો ચર્ચ્યા છે. “ હસ્તામલક ” પરબ્રહ્મનો અવતાર હતો, અને એમણે શકરાચાર્યને દૈત અને અદૈતવાદ સમજાવ્યા છે.

દાહીઆવાડના વસાવડના નાગર બ્રાહ્મણ દાણીદાસે (ઈ સ. ૧૭૧૫-૩૦) જે કે “ સીતારવમ વર, ” “ મુવાખ્યાન ” “ ઇશ્વર વિલાહ, ”

કાળીદાસ અને એ શક્ત હતો તેથી થોડાક “સ્તુતિ”ના
પદ લખ્યા છે, તો પણ “પ્રહ્લાદાખ્યાન”થી
વધારે પ્રસિદ્ધ છે વિષ્ણુના વેરી હિરણ્યકશ્યપનો પ્રહ્લાદ પુત્ર હતો
પ્રહ્લાદાખ્યાન વિષ્ણુપર તેનું વેર લેવાનો એણે વિચાર કર્યો પરંતુ
એક સમયે તો વિષ્ણુ “વાયુવેશે” અદૃશ્ય થઈ ગયા
તેથી તપ કરી એણે બ્રહ્મા પાસે એવું વરદાન મેળવ્યું કે.—

“ જોતા સૃષ્ટિ તમારીના જ તરે, બાધા વિશ્વ વિખે,

“ મારો આણી ન શકે અત રે, ,

x x x

“ મત્ર જત્રને આયુધ અસ્ત્ર રે, ”

“ મુને છેદે નહીં કો શસ્ત્ર રે, ”

x x x

“ ધર ગોખલ ને ધર બાર રે, ”

“ મારો પડ પડે ન કો ઠાર રે, ”

“ દિન રૈણ સમસ્ત મોઝાર રે, ”

“ મુને મારે ન મારણહાર રે, ”

x x x

“ જીવથોની જે ચારે બણ રે, ”

“ તેથી નવ મરૂ નીરવાણ રે ”

પ્રહ્લાદ હરિભક્ત હતો અને જો કે એના પિતાએ એને “વિષ્ણુ
સાથે વેર” ને લીધે પોતાના વેરીનું “સ્મરણ” મહેલી દેવા કહ્યું પણ એ
તો નિત્ય “હરી”નું સ્મરણ કરતો આ હરિભક્તિ છોડાવવા હિરણ્યકશ્યપે
એને ધણી “ડક” દીધા પરંતુ એ નિઃશ્વલ રહ્યો. અંતે પિતાએ “અરબક”
ઉપર “ખડગ ઉગ્રાભિયું” ને “વૈકુંઠ પતિ” દેખાડવા આજ્ઞા કરી આ
સમયનું એનું રચેલું કડવું જે,

“બાળા, દેખાડ, દેખાડ તારે વૈકુંઠપતિ”

એ પકિતથી શરૂ થાય છે તે ઘણું પ્રસિદ્ધ છે “કડકડ” શબ્દે કરીને સ્થબ દ્વારે અને તેમાંથી “કારમો કેસરી નર પ્રગટ થયો.” આ નરસિંહ અને હિરણ્યકશ્યપ વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમા નરસિંહે પોતાના “નખ”થી હિરણ્યકશ્યપનું “જઠર” “મઝા સમયે” “ઉંચર” પર ચીરી નાખ્યું. આ રીતે બ્રહ્માના વરદાનની આડે આવ્યા સિવાય આ અસુરના પ્રાણુ લેવાયા. આખ્યાન રસિક ને સરળ બાપામા છે અને રસક્ષતે થયા સિવાય વાચી શકાય છે, તેથી ઘણું જ લોકપ્રિય છે

ગુનાગદના નાગર બ્રાહ્મણ ત્રિકમદાસની પ્રવૃત્તિ સાહિત્ય કરતા રાજ-
કીય વિશેષ હતી. “ડાકોરનાથ” અને “રૂકમીણિ
ત્રિકમદાસ વિવાહ” નામના એના કાવ્યો હજી પ્રસિદ્ધ થયા નથી

પ્રીતમદાસ, ખેડા જીલ્લાના સધેસર ગામનો ભાટ હતો અને ઘણુંખરૂ
નડીઆદમા રહેતો હતો ભાટ લોકો મોટે ભાગે
પ્રીતમદાસ અલણુ હોય છે, અગર જો કે એક સમય એવો
પણ હતો કે જ્યારે એ લોકો રાજકવિ કહેવાતા,
પરંતુ હાલમા તો એ લોકો હલકી પકિતની નોકરી કરતા માલમ પડે છે,
તેથી આવી ભાટ જાતિમા જન્મેલા આ કવિને ધન્યવાદ ધરે છે કે વિદ્વાન
પુરુષ અથવા સરકારી બાબાના સસર્ગ વિના પણ એણે ઘણા પુસ્તક લખ્યા
છે, જે આજે પણ લોકપ્રિય હોઈ ગવાય છે એના
અલણુ કુટુંબમાં કુટુંબ વિષે એટલુંજ જાણવામા આવ્યું છે કે એની
જન્મ. પ્રથમ પરણેલર એનાથી બે વર્ષ મોટી હતી અને
સ્વભાવે મીઠાણ હોવાથી એનું જીવન ઘણું દુઃખી
હતું અને જ્યારે જ્યારે એના ઘરમા કંઈકો ઉત્તરો ત્યારે ત્યારે એ કંઈકો
શાત પડી જાય ત્યા સુધી ઉત્તર આપવાને બદલે કૃષ્ણબકિતના પદ લખતો

કોઈ કોઈ સમયે તો ધરનો ભાર સ્ત્રીને માથે નાખી
એનો જ સાર. એ કાકોર ચાલ્યો જતો. ત્યાના પૂનરીઓ એનો

સારો સત્કાર કરતા અને એના પદ સાંભળીને ધણા
પ્રસન્ન થતા. એની બીજવારની પત્ની કાકક કીક હતી ઉતરતી વયે એ
ધણું કદ પામ્યો. એ આખે અપગ થયો હતો અને એની બોતેર વર્ષની
વયે એની સ્ત્રીનું અવસાન થયું તે સમયે પણ એણે પોતાની સાહિત્ય
પ્રવૃત્તિ છોડી નહીં ધણીવાર જે પદો એ શીઘ્ર બનાવી બોલતો તે એના
શિષ્યોમાથી જે હાજર હોય તે અક્ષરે અક્ષર ઉતારી લેતા

ગુરૂ વડે જે અસર શિષ્ય ઉપર થાય છે તે પર પ્રીતમદાસને દૃઢ
વિશ્વાસ હતો, જે જે સાફ થાય તે તે, ગુરૂ ગોવિંદ-
ગુરૂની અસર રામ, જેનો એને નડિઆદમા પરિચય થયો હતો,
તેનાથી થયું એમ એ કહેતો અગીઆર વર્ષના સહ-
વાસ પછી જ્યારે પોતાના ગુરૂનો વિયોગ થયો. ત્યારે એ અત્યંત શોકાતુર
થયો. એની ધણીખરી કવિતા નીચેના વચનને લક્ષીને રચાઈ છે કે.—

“સદ્ગુરૂને શબ્દે રે, સહ તિરથ તેહનેરે

એના ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે—૧ સારસંગીતા (કૃષ્ણ જીવનનો એક
પ્રસંગ) ઈ સ ૧૭૬૪ ૨ જ્ઞાનકંકો (ઈ સ.
એના ગ્રંથો ૧૭૭૫) ૩ ગુરૂ મહીમા ૪ જ્ઞાન માસ (ઈ સ
૧૭૮૧-૮૩). આ સિવાય એણે કૃષ્ણ જન્મના પદ,
ભક્તિપ્રકાશ, જ્ઞાન પ્રકાશ, ભગવદ્ ગીતા, અધ્યાત્મ રામાયણ, જ્ઞાનગીતા,
કૃષ્ણલીલા, વિગેરેના પદો તથા ગરબીઓ લખ્યા છે.
શૃંગાર અને વૈરાગ્ય આ સર્વેને બે ભાગમા વહેંચી શકાયઃ શૃંગાર અને
વૈરાગ્ય અથવા જ્ઞાન. ગુજરાતના જનસમૂહ પર તો
એ બંને વિષયો અસરકારક નીવડ્યા છે વૈરાગ્ય અથવા જ્ઞાનના પદના
દશાન નીચે આપ્યા છે

(૧)

“ દાયા રે તારી કામ ન આવે, કરે કોટી ઉપાય રે,
“ વણુશી જતા વાર નહીં લાગે, જો કુદન કાપીને ખાયડે

(૨)

“ હરિનેા મારગ છે ચરાનેા, નહીં કાયરનુ કામ જોને;
“ પરથમ પહેલુ મસ્તક મૂકી, વળતી લેવુ નામ જોને,
“ સુત વીત દારા શીશ સમરપે, તે પામે રસ પીવા જોને.

(૩)

“ જગતનુ સુખ ઝાકળનુ છે પાણીરે, જાણી લે,
“ વણુશી જતા વાર નહીં, સત વાણીરે, જાણી લે,
“ પ્રીતમ પ્રભુને ભજને, પાવન થાજે રે, જાણી લે,

કૃષ્ણલીલાના પદની કૃષ્ણની બાળલીલાના રચેલાં અનેક પદોમાથી
લોકપ્રિયતા નીચે બતાવેલી પકિતથી સર થતા તેા ગુજરાતની
સ્ત્રીઓને જામને ટેરવે હોય છે.—

- ૧ “ હો જસોદાજી, આવડો લાડકવાયો લાલ ન કીજો.
- ૨ “ હો વાસલડી વેરણુ થઈ લાગી રે, મનની નારને
- ૩ “ મન મોહનલાલ, મારગડો મૂકો તેા મથુરા જઈએ
- ૪ “ હરી ભજન થકી, છોટા હોએ તે સૌથી મોટા થાય

આમાનુ બીજુ પદ “ વાસલડી ” વાળુ મનની વનિતાઓના બાવનુ
તાદશ્ય ચિત્ર આપે છે તેથી તે આપુ નીચે ઉતારી લીધુ છે —

“ હો વાસલડી, વેરણુ થઈ લાગીરે, મનની નારને,
“ તું શેર ફરે, જતલડી તારીરે, મન વિચારને
હે વાસલડી,

“ તે એવડા કામણુ શા કીધા ?
 “ સ્યામલીએ મુખ ચુબન લીધા,
 “ મન વ્રજવાસીના હરી લીધા, હે વાસલડી
 ‘ તુંને કાઠ કરી કૃષ્ણે જાલી,
 “ ગૌ નાદ સૂણી આવી ચાલી,
 “ તું વિશ્વ ભરને બહુ વહાલી, હે વાસલડી
 “ તે વ્રત વ્રતાદિક શુ કીધું ?
 “ રાધા થકી માન અધિક લીધું,
 “ તુંને આલિંગન પ્રભુએ દીધું હે વાસલડી
 ‘ પૂરત તું નથી કાષ્ઠ લાવી,
 “ ઉધાડે છોગે છે આવી,
 “ ભગવાન તણે મન બહુ ભાવી હે વાસલડી

શિવાનંદ (૪ સ ૧૭૪૪) સુરતનો નાગર બ્રાહ્મણ હતો એણે શિવ
 સ્તવનના પદ રચ્યા છે એણે પાછલી અવસ્થામાં
 શિવાનંદ. સંન્યસ્ત લીધું હતું એની આરતીએ—આરતી ઉતા-
 રતી વેળાએ, નગારા અને ઘટાના નાદ સાથે ઉત્સાહ-
 પૂર્વક ગવાય છે એની કવિતા, વિષ્ણુ અથવા કૃષ્ણના અનુયાયિયોની શૈલી-
 પર છે એણે પોતાના ઇષ્ટદેવના નિત્ય વ્યવહાર પ્રસંગમાં એક પણ, સ્નાન
 ભોજન, આભૂષણ, પરિધાન, ભોગ વિલાસાદિ કાંઈપણ ગાયા સિવાયનો
 બાકી રાખ્યો નથી એની કેટલીક કવિતા હિંદી તથા વ્રજમાં પણ છે

નરભોગમ, જેનું મૃત્યુ સ ૧૯૦૮ (૪ સ ૧૮૫૨) માં ચોર્પાશી
 વર્ષની મોટી ઉંમરે થયું હતું તે, ગાયકવાડ સરકારના
 નરભોગમ પેટલાદ તાલુકાના પીલીજ ગામનો મોઢબ્રાહ્મણ હતો.
 એના ગુરુ છોટાલાલે એને ડાકોરના શ્રી રણછોડરાય-
 જીના આચ્છવોમા ગાવાના પદો રચતા શીખવ્યું હતું એણે ડાકોર અને

હારકામા રહીને, કૃષ્ણ સેવામા, પોતાના ઇષ્ટદેવની સ્તુતિ ભક્તિની કવિતા રચવામા જીવન ગાળ્યું હતું એણે હાગભાગ વિશેષ કાવ્ય લખ્યા છે તેમાના કેટલાકમા તો પોતાના જીવનના પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે એક સમયે ડાહ્યા જતા એ છુટાયો પાસે પશુસેરા કરીને ગામ હતું ત્યાં ગયો આવા કૃષ્ણ ભક્ત લૂટાયાની હકીકત સાંભળીને ગામ લોકને એની એટલી દયા ઉપજ કે પોત પોતામા ઉધરાણું કરીને એનું ગયું હતું તેથી દક્ષિણા એને કરી આપ્યું. બીજી એક વખતે એ હારકા ગયો હતો. દલ આસ્તાથી લાભ. ત્યાં દરેક યાત્રાળુ પાસે ગોમતીજીમા સનાન કરવા માટે કર લેવામા આવે છે ત્યાંના કોઈ ઉધરાવનારે એની પાસે કર માગ્યો ત્યારે એણે કર ન આપતા તેમને નીચેનું રજુછોક- ગમની આરાધનાનું પદ સંભળાવ્યું.—

“ નાણું આપે નરભો રે, વાવરજો છોગાળા,
 “ ગાઠ બાધજો તાણી રે, ઘોળી ધળવાળા
 “ કપડી કેશવ જાણત તો, શાને આવત પચાસ જોજન,
 “ સામળ્યુ શ્રવણે, સાધુને છાપે છે, માટે મળવા ધસ્યુ મન,
 દરશન ઘોંતે રે, ફૂં કરી પાળા.
 “ ભેખ દેખીને નજર નથી કરતા, છાપ આપો છો હરિ,
 “ પાઘડી ભાળી છાપ ખાવી હખીલા, પરીક્ષા તો એવી કરી,
 “ સમસ્યા લેજો સમજી રે, જે દહી કાનક કાળા
 “ હારો છો જનથી નથી હરવાતા, માટે હરી ! હઠ મેલ !
 “ કહે નરભો છોટાલાલ પ્રતાપે, નથી એ તલમાં તેલ,
 ‘ લેવાનુ મુજ પાસે રે, હરિ હરિ જપ માળા.

અધિકારીઓએ આ ભજનથી પ્રસન્ન થઇ એને દુર સિવાય રનાન કરવા દીધું.
એની અગણોત્તર વર્ષની વયે એ જ્યારે મરવાની અણી ઉપર હતા

સારે એણે એ પદ કૃષ્ણ પર આગ્રહા વિધે રચ્યા છે
 કૃષ્ણ મૂર્તિ દ્વારકાથી બેઠાણા અને એની પત્નીનો દરવર્ષે કૃષ્ણ દર્શન માટે
 કેવી રીતે હાકોર લઈ દ્વારકા જવાનો નિયમ હતો નિર્ધન હોવાથી દરવર્ષે
 જવામાં આવી એટલે દૂર જવાનું કાવતું નહોતું, તેથી તેઓએ શ્રીદ્વાર-
 કેશને પોતાને ત્યાં પધારી નિવાસ કરવા વિનતી કરી
 ધણીધણીઆણી બંને ચુસ્ત ભક્ત હતા ને એક સમયે તો બેઠાણાએ હાથમા
 તુળસી વાવીને દ્વારકા સુધી મળલ કરીને તુળસી શ્રીકૃષ્ણને ચઢાવી એની આવી
 ભક્તિથી શ્રી ગુણોદ્દેશ વણા પ્રસન્ન થયા દ્વારકાના કૃષ્ણના પૂજારીઓને
 પોતાના હાથમાંથી દેવ અર્થાત્ તેમના જીવનનું સાધન, જતુ રહે તે પરવડે
 એમ નહોતું, તેથી તેમના હાથમાંથી છૂટવાને દેવને પણ ધણી સાવચેતી
 રાખવી પડી દ્વારકાથી હાકોર ધણુ દૂર છે ને બેઠાણા પાસે તો માગી
 આણેલી “વેલ” અને “ધરડા ધગડા રે ધણા બેલ” આ સાધન હતા.
 પણ ભગવાનને તો હાકોર જવુજ હતું તેથી પરચો બતાવ્યો, અને ચોડા જ
 સમયમા “વાયુથી વિશેષ” વગેરે હાકોર પહોંચી ગયા. દ્વારકાના પૂજારીઓ-
 ગુણીઓને-અબર પડી કે તે લોડો પણ તગત એમની પાછળ ધાયા. અતે
 એમના હાથમા પડતા બચાવવાને શ્રી કૃષ્ણની મૂર્તિને દ્વારકાની ગોમતીજી
 ને નામે અહીં જે ગોમતીજી છે તેમા પધરાવી દીધી ભગવાને પછી ગુણ-
 ણીઓને પણ સમજાવી લીધા અને મૂર્તિ અતે ગોમતીજીમાંથી કાઢી હાકોર-
 જમા સ્થાપન કરવામા આવી દરેક પુનેમે ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગ-
 માથી હજારો જાત્રાળુઓ ત્યાં ભેગા થાય છે

બેઠાણા અને તેની સ્ત્રીની અડગ ભક્તિ, જેને લીધે ભગવાન ગુજ-
 રાતમા આવી વસ્યા તે અબર કરવાને નરભેરામે
 બેઠાણાની મૂંઝનાં છસે પદ લખ્યા છે ગુજરાતને અભિમાન શેવા જોગ
 પદ. આ કામ બેઠાણાએ કર્યું તેથી આ પદને એણે
 “બેઠાણાની મૂંઝના પદ” નું નામ આપ્યું છે.

બોડાણને શુભરાતનો “ તારનાર ” કહી “ વખાણવા લાયક ” પાત્ર મૂક
ગણાવતા એ કહે છે કે —

“ મહેતો, બોડાણો, પુડરિક ત્રીજા,
ચોથા શુક જાતિ,

“ પાત્રમી મૂકતો કેની વખાણું,
લાભ્યો ગમા ભાગીરથી

તેમા “ પુડરિકે લક્ષ્મીવર ઘેર રાખ્યા ” હતા. શુકજીએ “ કેવળ
અમૃતપાન ” રૂપ “ શ્રીમદ્ ભાગવત ” નું શ્રવણ કરાવ્યું હતું બગિરથ
“ સ્વર્ગલુવન થકી ગગને ભૂતળે ” લાખ્યા હતા અને મહેતેજીએ કહી
કહીને “ લક્ષ્મીનો નાથ ” રાખ્યો હતો અને “ બોડાણો પ્રત્યક્ષ પ્રભુ ઘેર
લાભ્યો ” આગળ ચાલતા પરાક્રમમા એ બોડાણને બલિરાજા, હગિશ્વર,
અહા, ઈંદ્ર અને સૂર્યથી “ સવાયો ” “ આસણી વા અધિક ” ગણાવે છે
પદો વાચવા લાયક છે

હરીદાસ (ઇ. સ. ૧૭૭૪) નો જન્મ જુનાગઢ પાસે કુતલપુર—
કુતીઆણામા થયો હતો એ ન્યાતે ક્ષત્રી હતો એને
હરીદાસ. રણુછોડજી દીવાને નોકરી આપી હતી અને તેથી એ
તેનો આશ્રિત હતો. એણે સિવવિવાહ તથા ખીજ

વેદાતનાં પદ લખ્યા છે, જે મોટે ભાગે કુતીઆણા ને બરડાની આજુ-
બાજુ સાધુ, વેરાગીઓમા પ્રચલિત છે એની બાપા પ્રાતિક શુભરાતી છે,
અને તેમા ઉર્ફ જખ્દો ધણી છૂટથી વપરાયા છે સૌરાષ્ટ્રમા મુસલમાની
રાજ્યનું તે વખતે કેટલું પ્રબળ હતું તે આ ઉર્ફ જખ્દોપરથી દેખાય છે.

આજ નામનો એક ખીજે કવિ પણ થઈ ગયો છે તેણે કાલિકા
માતાનો ગરબો રચ્યો છે તેમાં દેવી પર બદનજર કરવાથી પતાઈ રાજનું
રાજ્ય નાશ પામ્યું તે વર્ણવ્યું છે

ગોવિંદરામ (ધ સ ૧૭૮૧-૧૮૧૪) ભરૂચ જીલ્લાના આમોદનો
 ઔદિવ્ય બ્રાહ્મણ હતો. એણે પણ વક્ષભટ્ટની મારફતે
 ગોવિંદરામ “ કલિંગુગના ધર્મ ” નામે કવિતા લખી છે પણ
 તે વક્ષભ કરતા વધારે અસરકારક છે અને તેની
 પંક્તિઓ પંક્તિ-હૃદયબોદક છે

પ્રથમ “ કલિંગુગના બ્રાહ્મણના લક્ષણ ” કહી સમજાવે છે —

“ ઉત્તમ જાતિ માણસ થઇને, કરશે મદિરા પાનજી

x x x

“ કન્યાઓના પૈસા લેશે, દેશ પ્રદેશ દેશેજી

“ શાસ્ત્ર પુરાણને બણવા મેલી, વૈદા કરી ધન લેશે રે,

ક્ષત્રી પર ઉતરતા એ કહે છે કે —

“ ગૌ બ્રાહ્મણ સાધુ સેવામાં, ક્ષત્રી નિત્ય અનુરાગે રે,

“ તે સર્વે ત્યાગીને ક્ષત્રી, કરશે પાપ અનેકજી રે,

“ તેમજ દાન પુન્ય હરિભક્તિ, ત્યાગી દેશે છેક રે.

x x x

“ રાજાને રાજાના ચાકર, લાચ લોકની ખાશેજી રે,

“ જુદી જુદી સાખ્યો પુરી, અવળા ન્યાય તોળાશે રે

પછી વૈશ્યના દોષ ગણાવે છે:—

“ કેટલાક માણસ દીકરીઓને, બાળપણમાં હણશે રે,

“ પગણાવ્યાનું દામ ખરચ્યાની, દાઝે પાપ નહિ ગણશે રે.

x x x

“ કુડાં રાખશે કાટલા ધરમાં, લોકને ઠગવા સારજી રે,

“ ઝાણુ દેશે અદકુ લેશે, કરે કર્મ નહાઈ રે

x x x

“ કૃષ્ણ નામનું માહાત્મ ગાધને, છીનાળા બહુ કરશેજી રે,
 “ પ્રગટ પ્રભુની નિંદા કરશે, અસહ શુર અનુસરશે રે

ત્યાર પછી—

“ શાસ્ત્ર જાતિ માણસ કહાવે તે શુર થઈ જગ કરશેજી રે,

“ અસત્ પુરૂષ શુર થઈ કરશે, દાન કૃત્રી ધન લેશેજી રે,

“ વેદ પુરાણ શાસ્ત્ર હરિભૂતિ, સૌને ખોટા કહેશે રે

“ ભગીની, સુતા, પુત્રની નારી, તેનો મગ નિત્ય કરશે રે

ત્વીના લક્ષણ પછી વર્ણવે છે—

“ સાસુની શિખામણ વહુઓ, અતગ્ભા નહીં ધારેજી રે,

“ માતાને વહુ નિત્ય દયાવશે, તોયે પુત્ર નહીં વારે રે

“ દીકરા પણ વહુનો પક્ષ લધને, માત પિતાને લડશેજી રે

“ ધણીઓને વહુઓ ધક્કા મારશે, પર નગ દેખી રાજીજી રે,

આમ છતાં પણ પુરૂષ,

“ વહુને સાફ લગાડવા કાળે, જેમ કેહે તેમ કરશેજી રે,

“ નારી વશ થઈ કામ સહુ કરશે, નફટ થઈને કરશે રે

“ ધણીઆણીના ધોશે વસ્ત્ર, હાથે રાધશે હાલીજી રે,

પછી કુટુંબકેશ વર્ણવે છે.—

“ બાળકનું ઉપરાણુ લધને, બાધ બાધ સગ લડશેજી રે,

“ તુછ પદારથ સાર બધવ, એક બીજાને નડશે રે

અતર્માં કહે છે કે.—

“ ગીતામા અર્જુનને કીધું ઓ, કૃષ્ણ પ્રભુ શ્રી મુખજીરે,

“ અધર્મ કલિના વિંટયા માણસ, મુજથી ચાશે વિમુખ રે,

“ ત્યારે હું પૃથ્વીમા પ્રગટીશ, ધર્મના સ્થાપન સારૂ રે,
 “અધર્મ કલિનો નાશ કરીને, તારીશ જીવ હજાર રે

આ સિવાય એણે ખીણ કવિના પણ લખી છે, પરંતુ તેની શૈલી
 આવી જ છે ને તે દરેકમા આ યુગમા પ્રવર્તતા અનાચાર પર કટાક્ષમય
 ભાષામા ચાપકા માર્યા છે

એક નાના કાવ્યમા અર્વાચીન હિંદુધર્મમા બનેલો આશ્ચર્યકારક
 પ્રસંગ એણે વર્ણવ્યો છે અને તે અલીખા નામના
 મુસલમાનનું વૈષ્ણવ એક પદાણને વસ્ત્રભાચાર્ય વૈષ્ણવ ધર્મમા લીધો હતો
 થવું તે છે. આ અલીખાં એ મપ્રદાયના મુખ્ય “ચોર્યાસી
 વૈષ્ણવ” માનો એક ગણાય છે.

આ યુગમા થઈ ગયલા ચોવીસ પચ્ચીસ જૈન કવિઓમાથી, તે
 સમયના જૈનો કેવી કવિતા લખતા તેના દૃષ્ટાંત રૂપે
 ઉદ્યરતન. ઉદ્યરતનને (મ ૧૭૬૯, ધ સ ૧૭૧૩) લખ્યું
 એ ખબત, પાટલુ વિગેરે સ્થળે રહીને લખતો અને
 જૈન કવિનું દૃષ્ટાંત. એની “શીલની નવ વાડ” ગુજરાતી સાહિત્યમા
 પ્રસિદ્ધ છે એના કહેવા પ્રમાણે આ નવ વાડો
 વડે ધણી લાલચો પરહરી શકાય છે

પહેલી વાડમા શીલવાળાને સ્ત્રી રહેતી હોય તેવા
 શીલની નવ વાડ ડોષ પણ સ્થાનમા ન વસવા ઉપદેશતા કવિ કહે
 છે કે —

“ જોહા હોવે વાસો હોજ, સહજે માળરનો,
 “જોખમ તિહા મુપકની જાતને જ
 “ તેમ જાણ્યારી હોજ, નારીની સંગતે,
 “ હારી રહે શીળ સુધાતને જ.

બીજી વાડમાં સ્ત્રી સાથે સમાપ્ત્ય તજવાનું કહે છે —

“ સિંધુ દેખી દૂરથી જ્યમ, ખટારો ડાઢો ગળે,

x   x   x   x

“ તેમ પ્રતિના ચિત્ત વિશ્વશે, વેણ મુદ્દરીના શુભી

x   +   x   x

ત્રીજી વાડે

“ આસન છાડો રે, સાધુજી નારીનું રે,

મૃત્તિ લગે સુ વિશેષ

“ કોહલા ફરીરે ગદ્ય સંયોગથી રે,

જમ જમ કણકનો વાક,

“ ત્યમ અખળાનું રે આસન સેવતા રે,

વિશ્વશે શીળ સુરગણ પાક

ચોથી વાડમાં સ્ત્રીને નહીં નીજમવાનો ઉપદેશ છે —

“ દિનકર સામું દેખતા હો રાજ,

જગમાં નયણે ધટે જ્યમ તેજરે, મવેગી,

“ ત્યમ તરણી તાનું પેખતા હો રાજ,

હીણ થાય શિયળ સહેજરે,   મવેગી

પાંચમી વાડમાં “કુહ, તટપગ” જ્યાં જ્યાં “કામની”ના “કકણાદિક,”નો “સ્વર” પણ આવતો હોય તે સ્થળે ત્યાગવાનું કહે છે —

“ અગ્નિ પાસે જેમ જોખળે, ભાજન માહિ ભરીઆ,

“ લાખ ને મીણુ જાગ્રે ગળી, ન રહે રસ ધરીઆ,

“ ત્યમ હાવ ભાવ નારી તણા, હામું ને રદન

“ સાંભળતા શીળ વીધરે, મન વેધે મદન.

છટ્ટી વાડમાં:—

“ અપ્રતિપક્ષે જે જે આગે, કામ ક્રીડા બહુવિધ કરીશ,

“ પ્રત લઇને વિલસિત પહેલા, રખે સંભારે દિલ ધરીશ.

“ અગ્નિભર્યા ઉપરે પૂજો, મેલ્યો જિમ જવાળા વમેશ,

તેમ પહેલાનું વિષય સુખ સંભારતા, પુરૂષને,

“ વ્યાકુળ થઇને શીળ વિરાધે, પછે થાય મન ઓરતોશ

સાતમી વાડમાં “સરસ આહાર” તજવાનો ઉપદેશ છે આઠમી વાડમાં
“અતિ આહાર” તજવાનું કહે છે —

“ જ્યમ શેરના હો માપ માહિ બશેર,

“ ઓરીને ઉપર દીજે ઢાકણ,

“ ફાટે તોલડી હો ખિચડી ખેર થાય,

“ ત્યમ અતિ માત્રાએ પ્રત બમડે ધણું

છેલ્લી વાડે કવિ કહે છે કે:

“ નવમી વાડે નિવારજો રે, સાધુશ શણુગાર,

“ શરીર શોભાયે શોભે નહીં રે, અવની તળ અણુગાર

x   x   x

“ ધોઇને ધરણી ધર્યું રે, જ્યમ રત્ન હાર્યું કુભાર,

“ ત્યમ શીળ રત્ન હારશે રે, જો કરશે શણુગાર

અતમા સામાન્ય શિક્ષા રૂપે કવિ કહે છે કે:—

“ એકલી નારી સાથે, મારજે ન જાણુ હો, વળિ વાટે વાત ન કીજિયે,

“ એક શેજે નર દોય, શીળવત ન સૂવુ હો, સહેજે ગાળ ન દીજિયે.

“ ન સુવાડે નિજ પાસ, સાડા છ વરસની હો, ધુત્રીને પણુ હેજમા,

“ સાત વરસ ઉપરાત, સુતને પણુ ન સુવાડે હો, શીયળવતી સેજમાં

રત્નો ખેડાનો બાવસાર હતો એણે સં ૧૭૯૫ (ધ સ ૧૭૩૯)મા
રત્નો. કૃષ્ણ વિરહના “મહીના” લખ્યા છે

જીવરામ ભટ્ટ અમદાવાદ તામે ધોળકાનો રહીશ હતો. એણે પ્રેમાનંદના
“વિવેક વણુઆરા ’નુ અનુકરણ કરીને “જીવરાજ શેઠની
જીવરામ ભટ્ટ અને મુસાફરી” લખી છે. જીવરાજને માલ “વોરવા વિદે-
એનું રૂપકાત્મક શમા” એના પિતા “શિવરાજ” તરફથી મોકલવામા
કાવ્ય આવે છે દૈવયોગે “બવાધિ”માં “દેહ નાવ” સાપડે
છે, અને ‘નિવૃત્તિ’રૂપી સ્ત્રીને વરે છે તેનાથી એને
“ભક્તિ” નામે પુત્રી અને “જ્ઞાન” નામે પુત્ર થાય છે આવા “સુસંગ”થી
જ્યારે “લિંગ દેહ ત્યાગીને એ વિદેહ પરવરે” છે ત્યારે અતમા “જીવ-
રાજ શીવરાજમા” મળી જાય છે રૂપક સમજાવતા એ “જીવરાજ”ને
લિંગ દેહરૂપે ઓળખાવે છે. મુસાફરી અને તેને અગતી ચિંતા તે મોક્ષ
મેળવવાનો પ્રયત્ન છે. આ કવિતા એણે સ ૧૮૦૦ મા (ધ સ. ૧૭૪૪)
મા લખી છે.

માધવદાસ, સુરતના વાલ્મિક કાયસ્થ સુદરદાસનો પુત્ર થતો હતો.
(ધ સ. ૧૭૨૧ મા) એણે સરળ ભાષામા દશમ
માધવદાસ રકમ, રૂઝિમણીહરણ અને ઓખાહરણ રચ્યા છે, પણ
કવિતા દમ વિનાની છે

પ્રકરણ ૭ મું.

ઝોગણીશમા શતકના પ્રથમાર્ધમાં થયેલા કવિયો.

કેટલાક કવિયો જેમનો જન્મ અદારમા શતકમા થયેલો પરંતુ જેમના
 ત્રીયા ઝોગણીશમા શતકમા લખાયા છે તેમને આ
 મયા શતકની અસર શતકમા ગણ્યા છે, આ વિભાગ માત્ર શતકાનુસાર
 આ શતકમાં પાઠવામા આવ્યા છે જે કે પાછલા શતકના અને
 પછુ ચાલુ ચાલુ શતકના પૂર્વાર્ધમા ગ્યાયલા સાહિત્યના વલણમા
 કોઈ રીતનો ફેરફાર થયેલો જણાતો નથી. સાહિત્યના
 મુખ્ય અગતી નજરે જોતા તો આ નવા શતકનો પૂર્વાર્ધ તે જુનો શતક
 ચાલુજ રહ્યો છે એમ જણાય છે. આ શતકનો પૂર્વાર્ધ જ લેવાનું કારણ કે
 તે અર્ધભાગના મધ્યમા બદલે તે પૂરો થયાના સમયમાજ આ પ્રાતમા ઈંગ્રેજી
 કેળવણી આપવાનો આરંભ થયો, અને તેને લીધે જેમ હિંદના બીજા ભાગો-
 મા થયું તેમ આપણે ત્યાં પણ સાહિત્ય રુબધે મોટો ફેરફાર થવા માંડ્યો
 આ સદીના પૂર્વાર્ધમા તો શૈવ-દૈવ્ય-શક્ત-જૈન સર્વ પોત પોતાના
 સપ્રદાય ઉપર કાવ્યો લખતા અને પદો ગાતા
 કેમ છે ખાખત ગયા, અને વધાગમા સાધુઓનો એક નવો વર્ગ,
 સિવાય સહજનનદ સ્વામીના પ્રમુખપણા નીચે નીકળી આવ્યો,
 જેમણે વળી પોતાના મપ્રદાયને લગતા ભજનો,
 કાવ્યાદિ રચવા માંડ્યા અને ચારસે વર્ષ ઉપર મીરાબાઈએ જે માળા શુ થવી
 છોડી દીધી હતી તે શુ થનારી, ત્રી કવિયોના એક ગુચ્છે દેખા દીધી. ધ.
 સ ૧૮૫૦ સુધીના આ સમયના આ વિશિષ્ટ લક્ષણ છે
 ભક્ત નામ ધરાવતા છ સાત મુખ્ય કવિયોમા ધીરા ભક્તાનું સ્થાન

ઉચ્ચ કોટીમા ગણ્યા છે વડોદરાના સાવલી પ્રગણ્યાના ગોઠડા ગામનો એ અક્ષભાટ હતો એ કોમ સ્વચ્છદી અને વૃદ્ધમીજણ ગણ્યા છે. એની સ્ત્રી જાતનખા તામસી મીઠાજની હતી એ એની મામી થતી હતી અને મામાના મૃત્યુ પછી ધીરાએ એની સાથે નાતરૂં કરેલું કહેવાય છે. એને વાગસામા થોડા ખેતરો મળ્યા હતા અને બાદરવાના દાકોર તરફથી તેની હદમા થતા લમ ઉપર વગ પાસેથી આઠ આનાતુ દાપુ લેવાનો-“તોરણ થોડા” નો-એને હક મળ્યો હતો આ દાપાથી એને ઠીક પેદાશ થતી એકદરે એની આર્થિક સ્થિતિ ઠીક હતી એને ન નપણુમા કેળવણી મળેલી નહીં પણ એ તેર ચૌદ વર્ષનો થયો ત્યારે એક મસ્કારી સન્યાસીના સસર્ગમા આવ્યો તેને એણે પોતાના ગુરૂ ગણ્યા છે અને જે જ્ઞાન એના પદોમા ઝળકી રહ્યું છે તેની પ્રસાદી આ ગુરૂ પાસેથી એને મળેલી એણે પોતાનાં કેટલાક પદમાં ગુરૂ શિષ્યના ધર્મ સવિસ્તગ વર્ણવ્યા છે અધકારમાં

ગુરૂ ભક્તિ

જ્યોતિ પ્રગટાવનાર ગુરૂ ઉપનો ભક્તિભાવ આ પદોમા હલકાઈ જાય છે એને નસ્કૃત આવડતુ નહોતું,

હાંદીનું જ્ઞાન રહેજસાજ હતું તેમ છતાં પણ એની કવિતા ઉપર ટપકેથી તપાસતાં પણ માલમ પડે છે કે યોગ અને જ્ઞાનના મુત્રોની એની સમજ, નસ્કૃતના અજ્ઞાન છતાં પણ ઉંડી હતી યોગ કરતા

અખા કરતા કવિતા

જ્ઞાનને એ ચઢીઆતુ માનતો અને આત્મજ્ઞાન તરફ એનું વલણ અખાના જેટલું જ નહોતું હતું એની

લોકાગ્રિય

કવિતાપરથી જણાઈ આવે છે કે એણે અખાના

કરતા વધારે સરળ બાનીમાં, લોકોને ગમ પડે એવી રીતે, આત્મજ્ઞાન સમજાવ્યું છે લોકોમા પોતાના કાવ્યની જાણ પણ

પોતાના કાવ્ય કેવી

થાય અને તે પ્રસિદ્ધિ પણ પામે એવી એક નવીન

રીતે પ્રસિદ્ધિમા

રીતની ધીરાએ ચોજના કરી હતી એ મહી નદીને

આજુબાં

કાઠે રહેતો ને વારવાર નદીએ રનાન કરવા જતો,

તે સમયે એ પોતાના પદો કાગળના કકડાપર લખીને સાથે લઇ જતો. એ કાગળો પછી એ તુમડીમાં કે વાસની જુગળીમાં મૂકીને તેને ડુચો દેતો અને પછી નદીમાં વહેતા મૂકી દેતો. ત્યાથી તે તણુતા તણુતા કિનારાના ગામોમાં અથવા પ્રાતના જુદા જુદા ભાગોમાં જઈ પહોંચતા. લોકો એ તુમડી કે જુગળીને ડુચો કાઢી નાખી તેમાંથી પદ કાઢી વાંચતા.

ધીરાને શિષ્યો ઘણા હતા પરંતુ કવિની પદવી આપી શકાય એવો તો એક બાપુ સાહેબ ગાયકવાડજી એનો શિષ્ય એના શિષ્યો, થઈ ગયો. એના લખેલા અથ તો આઠ નવજ છે પરંતુ એની ખ્યાતિનું મુખ્ય કારણ તો એના ધીરાની કાફીઓ લખેલા એક જાતનાં પદ જેને કાફી કહે છે તે છે. કાફી લખવામાં એ એકાદો હતો ને ગુજરાતનો કેાઇ પણ કવિ “કાફી” માં તો એને પહોંચે એમ નથી. એની “સ્વરૂપની કાફીઓ” માં એણે ગુરૂ શિષ્યના ધર્મ વિશે બરાબર સમજ આપી છે, અને ધન, જ્ઞાન, મદ, શરીર અને મસારના વ્યવહાર એ સર્વ કેવા ક્ષણિક છે તે બતાવ્યું છે ભાટ અથવા બારોટ રાજકવિ અને ગવૈયાના વશને હતા તેથી એ કોમની સ્વાભાવિક પ્રેરણાથી એની કવિતામાં રસ, જીરસો આવ્યાં છે અને શૈલી પણ ચૈતન્યવાળી છે કાફીઓ લખવામાં એણે લોક વ્યવહારમાં વપરાતા શબ્દો વાપર્યાં છે એણે કંઈ, અપરિચિત શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો નથી સરળ ભાષામાં પોતાને કહેવું હતું તે એણે કંઈ છે તેથી એની “કાફીઓ” અખાના “છપ્પા” કરતા વધારે લોકપ્રિય થઈ છે. એ લોકોને સમજાવીને કામ લે છે, અખાની માફક ચાખખાનો માર મારી તેમની ચામડી ઉતારી નાખતો નથી એની એક ઘણીજ લોકપ્રિય કાફી દૃષ્ટાંત રૂપે આપી છે.—

* રણચક્ર, સ્વરૂપની કાફીઓ, મતવાદી, આત્મબોધ, જ્ઞાનકંકો, યોગમાર્ગ, પ્રમોત્તર માલિની, અવલવાણી, દુટક પદ, ગરબીઓ, ધોળ

“કૃત્યો શુ કરે છે રે, ભૂત્યો ભવકૃપમા પડયો
 “અનુબ્ધદેહ રૂપી રે ખોયો મણી હાથ ચઢયો
 “ડાહો થઇ દુનીઆમાં કરે છે, તેણે શુ સર્વ તાઈ કાળ ?
 “તે ન જાણ્યું જે જાતું પલકમા, કેમ કરી રહેશે લાજ,
 “કહાપણુ તાઈ જાણ્યુ રે, જ્યારે જમ હાથ ચઢયો.
 x x x
 “મનમાં લે સ્તિખામણુ મારી, મમતા મૂડી પરી,
 “કર સ્મરણુ સરજનહારનું, જનમ સફળ લે કરી,
 “દાસ ધીરો કહે છે રે, સૌથી તું સરસ નીવડ્યો

વડોદરાની પાસેના દેવાણુના પાટીદાર નીરાત “ભગત”ની (૪ સ. ૧૭૭૦-૧૮૪૬), બાપા વળી ધીરાથી પણુ કોમળ નીરાંત બાબ છે ડાકોરની આજુબાજુ રહેનાર લોકો પ્રમાણે એ પણુ હાથેલીમાં તુળસીના છોડ ઉમાડી દર પૂનેમે ડાકોરજી જતો. ત્યા જતા રસ્તામા એક સમયે મીયા સાહેબ નામે મુસલમાન એકજ ધમિરને માનનાર અને મૂર્તિ પૂજનો વિરોધી એને મળ્યો. તેની સાથે ચાલતા ચાલતા પોતપોતાના ધર્મ ઉપર બંને જણાએ ચર્ચા કરવા આડી અને તેણે આખરે પોતાના હિંદુ સોબતીની ખાત્રી કરી કે આપી ધમિર તો દરેકની પાસેજ રહે છે ને તેને શોધવા, તુળસી હાથમા વાળી, દર પૂનેમે ડાકોર જવુ એને કાઢ અર્થ નથી. બ્રહ્મજ્ઞાનની શોધ. એ વાત નીરાંતને ગળે ઉતરી અને એણે તે મુસલમાનને પોતાનો ગુરૂ માન્યો આ દત્તકથા સત્ય હોય કે કલ્પિત હોય તોપણુ તે ઉપરથી એક એ સાર નીકળે છે કે કવિનું મન કોઈ કારણથી મૂર્તિપૂજ ઉપરથી હડી ગયુ ને માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાન વડેજ મોક્ષ મળે છે એ સૂત્ર તેણે અંગીકાર કર્યુ આથી કરીને એની કવિતામા આ બંને મતની છાયા દેખાઈ આવે છે.

નીરાતને બે સ્ત્રી ને આઠ છોકરા હતા. એમાં વૃદ્ધને હજી પણ હયાત છે પોતાનો કષ્ટોખરો સમય એ વડોદરામાં ગાળતો. શિષ્ય વર્ગ એને સત્તર શિષ્ય હતા તેમાં વણારશીખાઈ, ગીરજા-ખાઈ અને જમનાખાઈ નામે ત્રણ તો સ્ત્રીઓ હતી એના શિષ્યોમાં આપુ સાહેબ ગાયકવાડ મુખ્ય છે. તે એની પાસે ધર્મ જ્ઞાનનો ઉપદેશ લેવા આવેલો, બે કે પ્રથમ તો તે એનો પ્રતિસ્પર્ધી થીરા ભક્તનો શિષ્ય થયો હતો. વાઘોડીઆનો એનો શિષ્ય થયો. મહારામ નામે એક બ્રાહ્મણ એનો પ્રતિસ્પર્ધી હતો. ૧૮૦૧ માં વેદાંતના ટેટલાક પ્રશ્નો કવિતા રૂપે એક પત્રમાં લખીને એણે મહારામને મોકલ્યા એ પત્રની રૈલી પરથી લખનારનો સ્વભાવ જણાઈ આવે છે રૈલી નક્કરતાનો નમુનો છે—પોતાને બ્રાહ્મણની “પદરજ” તરીકે જોળખાવી અતમા કહે છે કે—

“સતોને શરણે જે ગયો, તેનું તો કારણ સિદ્ધ થયું;

“નીરાત મહારામ શરણે, નિરંતર અંતર ગમ્યું.

આ પત્રનો મહારામથી ઉત્તર અપાયો નહીં અને એ પણ નીરાતનો શિષ્ય થયો એની કવિતામાં સ્ફુરી આવતી ભાષા મિઝ શાંતિ અને કોઈ પણ રીતની હોસાતોસીની અભાવ પેણુ સરલ. એજ એનો શાંતિપ્રિય અને ઠંડો નમ્ર સ્વભાવ પ્રતિબિંબિત કરે છે. નીરાતની કવિતામાં ઉર્દૂ શબ્દો પુષ્કળ મળી આવે છે એ સિવાય એની ભાષા શુદ્ધ અને સરળ છે.

બ્રહ્મની વ્યાખ્યા બ્રહ્મની વ્યાખ્યા એ નીચેની બે પંક્તિઓમાં આવે છે—

“રૂપ નહીં જેને શુણ્ય નહીં, ને નામ નહીં છે એનું,

“કંઈએ નહીં સરવશ તેનું, વૃક્ષ ખીજ છે જેવું .

એના નામ, નીરાતનો અર્જન શાતિ, ચિતાનો અભાવ થાય છે.

બાપુસાહેબ ગાયકવાડ (૪ સ ૧૭૭૯-૧૮૪૩) વડોદરાના દિવ્ય કુટુંબનો મરાઠા સરદાર હતો. થોડેસ્વારીમાં, કુસ્તી બાપુસાહેબ કરવામાં, તરવાર ને પટાબાજી વિગેરે ખેલવામાં પોતાના ગાયકવાડ દરબાનને હાજરે એવી નિપુણતા મેળવવામાં એનો સમય જતો. આ સર્વને સાહસ્ય અથવા ધર્મ સાથે કાઢપણ સંબંધ નહોતો છતાં નાનપણથીજ દેવસ્થાનોમાં જવાનો એને શોખ હતો ને ત્યાં જો કોઈ સાધુ સન્યાસી મળે તેને ધર્મ સંબંધી પ્રશ્નો પૂછતો. તેનો જો સતોષકારક ઉત્તર મળે તો ઠીક, નહીં તો તેનો તિસ્કાર કરતો એનો નાનપણનો શોખ મોટપણમાં ધીરા અને નીરાતના ઉપદેશથી પોષાયો અને ખીલ્યો. એનો પિતા એને ગોઠડે એટલે ધીરાબક્તને ગામ, પોતાની જમીનની દેખરેખ રાખવા મોકલતો. ત્યાં ધીરાએ એને ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન આપવા માડ્યું, અને તે ધીરાનો શિષ્ય થયો અને ગુરૂની સેવા હુકો બરવા જેવા હલકા કામ સુધીની પણ દૃઢ નિશ્ચયથી એણે કરી. વડોદરે પાછા ફર્યા પછી એ ગૃહસ્થ મટીને ભગત બની ગયો એટલે કે સતના સમાગમમાં રહી તેમની સાથે ધાર્મિક વિષયોની ચર્ચા કરવામાં, બજાનો ગાવામાં અને બજાનો લખવામાં પોતાનો સમય ગાળવા લાગ્યો એમ છતાં પણ થોડો વખત તો ગાયકવાડ સરકારની નોકરી કરવી પોતે ચાહુ રાખી પણ એનું ચિત્ત કામગીર ચોટતું નહીં ને કસરો થતી, એ કસરો માથે કરાવવા એ પોતે શ્રીમત સરકાર પાસે પરભાર્યો ચાલ્યો જતો અને ત્યાં પોતાનાં પદ ગાંધને સરકારને એવા પ્રસન્ન કરતો કે તેઓ જૂલની તરત ક્ષમા આપતા

નરસિંહ મહેતાની માફક બાપુ સાહેબ પણ મહાત્માઓમાં બજા કરતો. અને નરસિંહ મહેતાની માફક એને પણ વડોદરાના

બાળનની લેણ. દેડ લોકોએ બાળન આવડાનું આમ ત્રણ કરેલું. બાપુ સાહેબે એ આમ ત્રણ રહેજ પણ આનાકાની વગર સ્વીકાર્યું એના બાપને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે પુત્રની આ રીતભાતથી એને લાગ્યું કે આ છોકરાએ નામ બોલ્યું છે, અને તેથી એને પોતાના ધરમાથી કાઢી મૂક્યો. બાપુ સાહેબ ધણી ખુશીથી પિતાની આ આજ્ઞા પાળી બીજા ધરમા રહેવા ગયો. એની સાસુએ પણ એને ઠપકો દીધો. તેનો ઉત્તર એણે નીચેના પદ્ધતિ ધટાવ્યો છે—

“અમે બગડ્યા, અમે બગડ્યા, લેજો જાણી રે,

“બાઈ અમે બગડ્યા, અમે બગડ્યા, લેજો જાણી

x x x

“પારસ સગથી પત્થર જોને બગડ્યા,

“થયો પારસ તે જાણે કોક યાની રે,

“તમે બગડો તો બાઈ કેવા બગડજો,

“ત્યારે તો મટે ચોર્યાશીનીજ ધાણી રે

“સદ્ગુરના સંગ થકી સેવક જુઓ બગડો,

“જેણે સત નામ લીધું છે છાણી રે

થોડાક વર્ષ પછી એના સગાઓ એને મનાવી પોતાના બાપીકા ધરમા બોલાવી લાવ્યા.

ગુજરાત કાઠીઆવાડમા મરણ બાદ, ઠાઠડી લાઇ ગયા પછી, ક્ષીઓ ગોળ કુડાળુ વળીને રાજઆ ગાય છે આ રાજઆ*

*રાજઆ નામ પડવાનું નામ એ હોઈ શકે કે એમા મરનારને રાજ સાથે સરખાવવામા આવે છે. ન મ રાજના મૃત્યુથી પ્રભને ખોટ જાય છે તેમ મરનારના મૃત્યુથી કુટુંબને ખોટ જાય છે. ક્ષીઓ એક બીજાની સાથે સાથે ઉભી રહી કૃતતા કૃતતા પરસ્પર મેલ્યા ઓઠા પણ મારે છે. દાખલા તરીકે એ કોઈ બાઈ વિધવા થઈ હોય તો તેની મા-બેન, એ બાઈને સાસરામા સાસુ નણદે દીપેલું કે બ સંભારી સંભારીને કૃતતા વખતે તથા છોડો વાળતી વખતે મેલ્યા મારે છે.

રાજાઓ મા મરનારના શુભ વધારી વધારીને ગાવામાં આવે છે. રસ્તે જતાં આપુ સાહેબે એક આવો રાજાઓ સામળ્યા રાજાઓનું નિઃસારપણું તથા ગાનારીઓનું અજ્ઞાન જોઈ એના પર ઉડી અસર થઈ. આથી એણે “રામરાજાઓ” એ નામે એક રાજાઓ રચ્યા છે તેમાં એણે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સર અને ધર્મ્યાં એ મનુષ્ય જાતિના ૫૬ રિપુ ઉપર વિવેચન કર્યું છે નીરાતને ખતાવતા તેણે એ રાજાઓ પસંદ કર્યો અને આજે પણ ધણી જગ્યાએ સાધારણ રીતે ગવાતા રાજાઓ અને બદલે આ રાજાઓ કેટલીક ભીંઓ ગાય છે.

એણે કાવ્યનું મોટું પુસ્તક એકે લખ્યું નથી, પરંતુ એના લખેલા નાના નાના પદ ધણી મઝાડી રાખવામાં આવ્યા છે. એની કવિતા શુદ્ધ જો કે એ જાતે મરાઠો હતો તો પણ પોતાની ભાષા, ગુજરાતીમાં છે મરાઠીના, રહેજ પણ અશ્વ વિનાની, શુદ્ધ ગુજરાતી એણે વાપરી છે. ભાષાની કેટલીક પ્રાતિક આસીયતો, ગુજરાતના અમુક ભાગ યા ગામમાં વપરાતા કેટલાક ખાસ શબ્દો, એણે એવી રીતે પોતાની કવિતામાં વાપર્યા છે કે જાણે એ મરાઠા કુટુંબને બદલે કોઈ ગુજરાતી બોલતા કુટુંબમાં જ ન જન્મ્યો હોય એવું લાગે છે.

એણે પોતાના બે ગુરુ-ધીરા અને નીરાતના ઉપર અણુનો સ્વીકાર. કારોનો-અણુનો-સ્વીકાર ધણે રચ્યો કર્યો છે.

હુનીઆદારીનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન એની કવિતામાં ઠેર ઠેર જણાઈ આવે છે. હિંદુ સુસલમાનનો પ્રભુ એક જ છે માટે તેમનામાંથી કશાએ ન કરવાની કોઈએ પણ એક બીજા સાથે ઝઘડો કરવો નહીં હિંદુ સુસલમાનને એવો ઠેર ઠેર ઉપદેશ આપતા એ કહે છે કે—

“રામ અને રહેમાન તમે એક ભાઈઓ જાણજો,

“કૃષ્ણ ને કરીમ એક કહીએ

“ વિષ્ણુ બિસમીલામા બેઠ નથી બાબ્યો,

“ અને અક્ષાહ અલખ એક લક્ષીએરે

પોતાના મનોભાવ એ નીડરપણે દર્શાવતો અને રહેણી કરણીમા પણ સ્વતંત્ર હતો અને ખરેખર અક્ષા અને અલખને એક ગણી લોકોને તેવો ઉપદેશ કરવો, એ સ્વતંત્ર મગજ વગર બની શકે જ નહીં

સહજનદસ્વામીના અનુયાયીઓએ પવિત્ર ગણેલા ત્રણ મુખ્ય ધાર્મો-
માના એક, કાઠીઆવાડમા આવેલા ગઢડા ગામમા
પ્રેમાનંદ સ્વામી. પ્રેમાનંદ સ્વામી (ઈ સ. ૧૭૭૯ થી ૧૮૪૫) રહેતો
એને સંગીતનુ સારૂ જ્ઞાન હતું અને એ જ્ઞાતો બજન-
વતો પણ હીક. પોતાને “ગોપી” અને કૃષ્ણને “રસીઓ” સંબોધી એણે
કૃષ્ણધીલા ગાઈ છે, તેથી એને “પ્રેમાનંદ સખી” પણ કહે છે

સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયના સ્થાપક સહજનંદ સ્વામી જેમની સાથે એ
રહેતો, તેમના “વિજેગની ગરખી” જ્યારે એ ગાતો
સહજનંદને। ત્યારે શ્રોતાઓની આખમાથી આસુ વહેતા કૃષ્ણને
અનુયાયી ધરાવવાની “થાળ”નુ પદ એણે રચ્યુ છે ગુજરાતની
શ્રેષ્ઠ રસોઈમા શી શી વાનીઓ આવે છે તેનું એ
“થાળ”મા સવિસ્તર વર્ણન આવે છે

ભોજ અથવા ભોજલ ભક્ત કાઠીઆવાડનો રહીશ હતો. એના
વડવા અસલ ગુજરાતમાથી ત્યા ગયલા. એ જાતે
ભોજ ભખા. પાટીદાર હતો અને એનો જન્મ ઈ સ ૧૭૮૫ મા
એક અભણ હુડુમમાં થયો હતો, અને એ પણ
ઈ સ. ૧૮૫૦ મા મૃત્યુ પામ્યો ત્યા સધી નિરક્ષર જ રહ્યો, કારણ એને
લખતાં બિલકુલ નહોતું આવડતું એ પદો ગાતો અને એના કિથે।
તે ઉતારી લેતા અથવા તો એ પોતે તે સ્મરણમા રાખતો અને

અબણુ છતાં બ્યારે એના શિષ્યો અથવા એના મિત્રો કહેતા ત્યારે
બહુશ્રુત. તેમને એ પદો ગાઈ સંભળાવતો. આ રીતે એના પદ
એક મહોડેથી બીજે મહોડે ગયા છે અને ગુજરાત
કાઠીઆવાડના કહેરો અને ગામડાઓમા મહોડલે મહોડલે ફરતા બિહુકાએ
તથુરા અથવા એકતારા સાથે ગાઇ ગાઇને એ પદો અમર કર્યા છે

બાર વર્ષનુ વય સર્તા સુધી તો એ દૂધ પર જ રહેલો પણ પછી ગીર-
નારમાથી એના ગામમાં આવેલા એક સાધુને એને
બોજાની અન્ન અને પ્રસંગ પાઓ અને જીવાનીના ઉત્સાહપૂર્ણ મન
તેની કસોટી ઉપર એ સાધુએ પોતાની છાપ બેસાડીને એને આજ્ઞા
અભ્યાસ પાઓ ભક્તિ તે શુ તે આ સાધુએ એને
બતાવ્યુ અને બોજલ પણ એવો યોગ્ય શિષ્ય નીવડ્યો કે એના ગામના
અને આસપાસના લોકો એને એક મત તરીકે પૂજવા લાગ્યા થોડા વખત
પછી અમરેલી પાસેના કુતેપુર ગામે એ ગયો ત્યાં એણે તપનો આરંભ કર્યો
અને દિવસોના દિવસ સુધી અજપાજપ-સોહ સોહ અથવા સોહ હસને
જપ, માળાના મણકા મૂકી મૂકીને જપવા માંડ્યો આ તપ બાર વર્ષ પૂરું
થયુ અને એમ કહેવાય છે કે એનામા અદ્વિત્ય ચમત્કાર થા પરચો બતા-
વવાની શક્તિ આવી વિદ્યાના દીવાનજી નામે ગાયકવાડનો એક અધિકારી,
જેણે કાઠીઆવાડપર જય મેળવી અમરેલીમા થાણું રાખ્યુ હતું તેણે બોજ
શક્તિની અદ્વિત્ય શક્તિની વાત સાંભળી તે સત્ય છે કે કેમ તેની પ્રતીતિ
કરવા એને બોલાવીને એક ઝોરડીમા પૂર્યો એને દિવસમા ત્રણ વખત
ખાવાતુ આપવામા આવતું પણ એના પર દેખરેખ બહુ સખત હતી. એને
ઝોરડી બહાર નીકળવા દેવાનો હુકમ નહોતો આટલી સખતાઇ છતાં
બોજલ તો નિર્ભયપણે નિત્ય નિયમ પ્રમાણે આસન વાળીને માળા ફેરવ્યા
કરતો આ રીતે પદરેક દિવસ ત્યાંથુ, અને જો કે એ રોજ સધળુ બોજન
આરોગી જતો તો પણ ઇશ્વરકૃપાથી એટલા વખતમા એને મળ મુત્તાદિક

કરવાની જરૂર પડી નહોતી આથી દીવાનજીની ખાતરી થઇ કે ભોળે કોઈ ઢોંગી સાધુ નથી અને તેથી પોતાને ઉપદેશ આપવા એને વિનંતિ કરી. ભોળાએ કહ્યું કે “હું તો એક અસાન દુષ્ટી છું અને અધિકારીઓને બોધ આપવાનું મારું ગળું શું? વખતે મારી ગામડીઆ વાર્ણવ્યજ આપને કોધ ચઢે ” દીવાનજીએ ઉત્તર આપ્યો “સાધુના બોલવાનું ખોટું નહીં લાગે.” તે ઉપરથી ભોળાએ જે દોઢસો ચાખખા રચ્યા છે તે વડે એનું નામ અમર થઇ ગયું છે એમાના કેટલાક તો દીવાનજીને સંબોધીનેજ રચ્યા હતા, પણ તેમણે મારું ન લગાડતા, જેવા શુદ્ધ ભાવથી તેમને સંબોધવામાં આવ્યા હતા તેવાજ શુદ્ધ ભાવથી તેમા કહેલા ઉપદેશનું ગ્રહણ કર્યું

એની પાછલી અવસ્થામાં એ વીરપુરમા ગહેતો ત્યાં એનું દેર છે, જેમા એની પાટુકા પૂજાય છે એના કુટુંબીઓ હજી હયાત એના અનુયાયીઓ છે અને જો કે એણે કબીર કે સહજનનદ પેઠે જીવે સંપ્રદાય ચલાવ્યો નથી પણ એના અનુયાયી હજી કાઠીઆવાડમા ધણા છે

જેમ છપ્પા શામળના, ગરબી દયારામની, પદ પ્રીતમના, પ્રભાતીઆ ચાખખા એની નરસિંહ મહેતાના અને કાશી ધીરાની તેમ ચાખખા-અત્યુત્તમ કૃતિ. નીતિના ચાખખા-તો ભોળા ભક્તનાજ કહેવાય છે

સેલૈયા આખ્યાન સિવાય એણે કોઈ પણ લાલુ કાવ્ય રચ્યું નથી. સેલૈયા આખ્યાનનો સાર એવો છે કે સેલૈયા નામે સેલૈયા આખ્યાન પુત્રના માતૃપિતાને એવો નિયમ હતો કે “એક સાધુ જમાડી પછી પોતે જમવું ” એક સમયે “આઠ દિવસ સૂધી ” પર્જન્ય મુસળધાર થયો ને અભ્યાગત શોધ્યો જડે નહીં. અતે એક “કોઢી ” સાધુ, જેના શરીરમાંથી દુર્ગંધ નીકળતી હતી તે જડ્યો. તેને ઘેર તેડી લાવી તેના મુખ આગળ “મીઠામેવા ને પકવાન ” મૂક્યા.

સાધુએ કહ્યું “હું અધોરપથી” છુ ને માણસના “હાર” વિના મારે ખીજુ કંઈ અપશે નહીં. આ સંદૃશ્યુક્ત માગણીથી નિરસાહ નહીં થતાં તે દંપતિએ પોતાના એકનાએક પુત્રનો ભોગ આપી સાધુને સંતોષવા નિશ્ચય કર્યો પુત્રે પણ કહ્યું:-

“ સાધુને હાથે મારું મૃત્યુ સુધરશે,

“ ટળશે જન્મમરણની જાળગરે.

આમ કહીને પુત્રે પણ પોતાના પ્રાણ આપ્યા. માતાએ પુત્રને “ ખાડણિયા ” માં ધાલી ખાડી સાધુને જમાડવાની તૈયારી કરી. “ જમવા ટાણે જોગેશ્વર જોડ્યા ” કે હવે તમે વાઝીઆ થયાં છો તે મારે “ વાઝીઆનું ખાવું વર્જીત છે ” સતીએ ઉત્તર આપ્યો કે:-

“ પચ માસનો ગર્ભ અમારે,

“ અમે નથી વાઝીઆ મોરા નાથ રે.

જોમ કહીને જ્યારે ઉદર ચીરવા માડ્યું ત્યારે હરીએ જોનો હાથ પકડ્યો અને પોતાને ખરે સ્વરૂપે “ પરશ્વત્ત ” પ્રગટ થયા આવી ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ હરીએ સેલૈયાને સજીવન કીધો.

હોરી. ભોળા ભક્તે થોડીક હોરીઓ પણ રચી છે, જેમાંની:-

“ નાથ મોરી અરજ સુણો અવિનાશી,

“ હું તો જનમ જનમ તોરી દાસી

એ ૫ કિતઓથી શરૂ થતી હોરી ધણી લોક પ્રીય છે

સાધુ વેષે દુનીઆને કમનાર ઢોંગીઓ ઉપર જોને
સાધુઓના ઢોંગ તિરસ્કાર હતો અને તેમને એણે નિર્દય રીતે
પ્રતિ તિરસ્કાર ઉઘાડા પાડ્યા છે તેમના ઉપર રચેલાં જોનાં આખખા
બહુજ સખત-કડક છે -

- “ હુનિયા ભરમાવા બોળી, ચાલ્યો બાવો ભણતિ ચોળી રે,
 “ ફોરા ધાગા ને ચીકી કરે બાવો, આપે ગુણકારી જોળી રે,
 “ અનેક જાતના એવા બને છે, કોઈ કશ્ચથી કોઈ કોળી રે, ૬.
 “ નિત્ય નિત્ય દર્શન નિયમ ધરીને, આવે તરિયા તણી ટોળી રે,
 “ માઈ, માઈ, કહી માન દીયે પણ, હૈયે કામનાની હોળી રે, ૬.
 “ ચેલા ચેલીને ભેળા ફરી બાવો, આય ખીર ખાડને પોળી રે,
 “ ભોળ ભગત કહે ભવસાગરમા, બાવે માર્યાં બોળી રે ૬

ખીળ ચાખખામા એ કહે છે:-

- “ જોઈ લ્યો જગતના બાવા ધર્યાં ભેખ ધૂતીને બાવા,
 “ પ્રેમદાઓ ધણી પાણી ભરે લા, નિત્ય નિત્ય બાવો જય નહાવારે,
 “ રાડી છાડી ઘેર નર ના હોય તો, બાવોજી ખેસે ગાવારે, જોઈ.
 “ લોકના છોકરા તેડી રમાડે, બાવો પરાણે પ્રીતડી ચાવારે,
 “ ગૃહસ્થની સ્ત્રી જ્યારે રીસાય છે ત્યારે, બાવોજી જયજે મનાવારે, જોઈ.
 “ સિદ્ધાઈ દેખાડી શાણા સમજવે, પણ હવાલ છે હાવારે,
 “ રાખો ચોળી પણ ગડિના ગસિયા, ખોળે હરામનું બાવારે જોઈ
 “ ધૂપ ધરીને ધ્યાન ધરે બાવો, ભોળાને ભરમાવારે,
 “ ભોળ ભગત કહે ભાવે સેવો એને, જમપુરીમા જવારે, જોઈ.
 “ પ્રાણીઆ ” ને મારેલાં નીચેનો ચાખખો પણ બહુ પ્રસિદ્ધ છે.-
 “ પ્રાણીઆ ભજી લેની કિરતાર, આ તો સ્વપ્ન છે સસાર,
 “ ધન દોલત ને માલ ખજાના, પુત્ર ને પરિવાર,
 “ એમાથી જશે તું એકલો, પછે આશે જમના મારરે, પ્રા.
 “ હૈયો મેડીને અજબ ઝરખા, ગોખ તણી નહોં પાર,
 “ કાઠી ધવજ ને લક્ષ્મીપતિ, તેના બાધ્યા રજાં ધરખારરે પ્રા.

“ ઉપર કૂલડા કરફરે, ને હેઠે શ્રીફળ ચાર,
 “ ફીક કરીને એને કાઠડીમા ધાલ્યો, પછે વાંસે પડે પોકાર રે. પ્રા०
 “ સેજ તળાધુ વિના સુતો નહિ, જીવ હુમર કરતો હુમર,
 “ ખોરી ખોરીને ખૂળ જળાયો, જેમ ભોદુ માળે હુવારે પ્રા०
 “ સ્મશાન જમને એહે ખઠ્ઠી, ને માથે છે કાષ્ટનો ભાર,
 “ અગ્નિ મેલીને ઉભા રહ્યા, અને નિશ્ચય કરે અગારે પ્રા०
 “ સ્નાન કરીને ચાલી નીકળ્યા, નર ને વળી નાગ,
 “ ભોળ ભગત કહે દશ દી રોષને, પછે મેલ્યો વિસાગરે પ્રા०

ભોળ ભગતની ભાષા સરકારી નથી, ગામડી છે એને સુચિશ્લિલ
 વર્ગનો સસર્ગ નહીં હોવાથી, તેમજ એને અધ્યાસ
 એની શૈલી નહીં હોવાથી, એની ભાષા નથી કેળવાયલી કે નથી
 મૃદુ કંકશ અને પ્રાતક શબ્દોથી, તળખદા કાઠીઆ-
 વાડી લક્ષણોથી ભરેલી છે એના ઉદ્દગાર, જેવા અતરમાથી નીકળ્યા તેવાજ
 હોવાને લીધે—તેનાપર તેને ધડીને કોઇ રીતે આકર્ષક બનાવવાની ક્ષિયા
 નહી થયલી હોવાથી એના કાવ્ય વાચનારના કે સામળનારના મગજપર,
 જાણે વરાળથી ચાલતા હયોડાના ધા એરણુપર પડતા ન હોય તેવી અસર
 કરે છે, તેટલાજ જોરથી વાગે છે. એની ભાષા ગામડીઆ જેવી જડી છે
 ખરી, પરંતુ તેવીજ મનના મેલ વગરની છે

મનોહર સ્વામી (ઈ સ. ૧૭૮૮-૧૮૪૫), અસલ તો જીનાગઢનો
 નાગર પણ ત્યાંથી નેરકરી અર્થે ભાવનગર પાસેના
 મનોહર ક્ષેત્રમી. ધોધા બંદરે ઈ સ ૧૮૨૮ માં ગયલો જોગણીક્ષમા
 શતકના આસ્ત્રમા ધોધા બંદર કાઠીયાવાડના નાગર
 બ્રાહ્મણોનું એક મોટું મથક હતું એ નાગરેજીએ ત્યાંથી સદ્ગત ગૌરીશ કર
 ઉદયજીંદર જોગા સી. એસ. આર્મની આગેવાની નીચે ભાવનગર તરફ

પ્રયાણ ક્યુ ને એ રાજ્યની નોકરીમાં રહી, રાજ્યને ધણે ઉંચે દરજ્જે ચઢાવ્યું. મનોહર સ્વામી સારો લહીઓ હતો ને કોઈના લખેલા અક્ષર જોઈ

જોઈને તેવા અક્ષર કાઢવામાં હુશીયાર હતો. એના

કવિ સન્યાસી, ઉપર એક સમયે ખોટો દસ્તાવેજ બનાવવાનો આરોપ

આવ્યો હતો પણ ખાત્રીલાયક પુરાવાને અભાવે એ

છૂટી ગયો એ સંસ્કૃત ને ફારસી ભાષા સારી રીતે જાણતો હતો. અકબરના

સમયમાં થયેલા ઉપનિષદના ફારસી ભાષાતર ઉપરથી એણે ઉપનિષદોનો

અભ્યાસ કર્યો હતો સેકડો વર્ષ અગાઉતુ જુનાગઢ વૈષ્ણવ અને

સ્માર્તના ઝઘડાતુ કેન્દ્ર ગણાતું હતું એને એ ઝઘડાને લીધે બંને સપ્રદાય

ઉપર અભાવ-અણવિશ્વાસ આવ્યો, અને તેથી ઈ સ. ૧૮૩૮ માં એણે

સન્યસ્ત ધારણ કર્યું એ ભાવનગરમાં નીલકંઠ મહાદેવમાં સમ્મિલનદ્વય નામ

ધારણ કરીને રહ્યો ને પાછળથી ગૌરીશંકર ઓઝાનો શુક થયો એણે ભગવદ્-

ગીતા અને 'રામ ગીતા' પર ટીકા લખી છે ને શુજરાતીતુ બાકરણ લખ્યું

છે વલ્લભાચાર્યના મંપ્રદાય વિરૂદ્ધ એણે સંસ્કૃત અને શુજરાતીમાં કવિતા

લખી છે. રૂઠા દેખાવ કરવાનેજ મદિરે જનારા ઢાગીઓને ખરા સુધારકોની

પેઠે એ ધિક્કારતો મૂર્તિપૂજકોના ઉપર એને તિરસ્કાર હતો. તિરથ-

જાત્રાએ જવાથી કાંઈપણ પૂન્ય થાય છે એમ એ માનતો નહીં પોતાને

જોળખવાથી-સ્વરૂપતુ જ્ઞાન થવાથીજ-મોક્ષ મળે છે એવી એની માન્યતા

હતી એના કેટલાક પદ સરળ ને કેટલાક કઠણ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલાં

છે. પણ બધાં પ્રાન્તિક ભાષાના લક્ષણરહિત અને વ્યવહાર નિરીક્ષક અને

સંસ્કારી માણસના રચેલા હોય તેવા છે

સદ્ગુરુ વગર મોક્ષ નથી એ ઉપરના એના પદમાંથી

મોક્ષનો માર્ગ નીચેની પંક્તિઓ દર્શાવત તરીકે આપી છે —

“કામી, કાંધી, લોભી કોઇ, દાતા દીન જણાય,

“કઇ રાગી કઈ ત્યાગી કોઇ, સુખી દુઃખી દેખાય.

“ કંઈ પડીત, કંઈ જાણ્યા જોશી, છળીયા બલીયા થાય,
 “ કંઈ ધરબારી, કંઈ ભીખારી, કંઈ નાચે કંઈ ગાય
 “ કંઈ પાખંડે પથ ચલાવે, પ્રભુ થઈને પૂજાય,
 “ શિષ્ય તણે સશય નવ ટાળે, ધૂતીને ધૂન ખાય
 “ દેહાકૃતિને બ્રહ્મ ઠરાવે, ચૈતન નવ લહેવાય
 “ અધ, અધની પાછળ ચાલે, ઉભય કુવામા જાય
 “ દહ વિશ્વાસ ધરીને જે કોઈ, સદ્ગુરુ શરણે જાય,
 “ તેના સશય, તર્ક, વિપર્યય, હૃદય ત્રથી ભેદાય.
 “ સમિચ્છ આનંદ રૂપ લહીને, નિજ પદમા લય થાય,
 “ મનોહર જન્મ મરણુ ભય ભાગે, સશય દૂર પલાય

ગુજરાતીમા લોકપ્રિય રામાયણુ લખનાર ગીરધર વડોદરાના માસર
 ગામનો દશાલાડ વાણીઓ હતો એનો બાપ ગામનો
 ગીરધર. તલાટી હતો એનો જન્મ ઇ સ ૧૭૮૭ મા થયો

હતો અને અવસાન ઇ સ ૧૮૫૨ મા દરજી ઉપજે
 એવી રીતે થયું હતું એની બેન વડોદરે પરણી હતી તેણે એને ત્યાં બોલાવી
 નોકરી અપાવી હતી એણે વક્ષભવિજય નામે ગોરજી પાસે સરકુત તથા હિંદી
 શીખીને પોતાના ગુજરાતીના જ્ઞાનમા વધારો કર્યો હતો. થોડે સમયે એને
 વૈષ્ણવ મહારાજ પુરુષોત્તમજીનો મેળાપ થયો તેમના પ્રસંગથી એ બક્તિ
 માર્ગી થયો અને એણે કૃષ્ણ ભક્તિના પદ લખવા માંડ્યા - ગીલાલ નામે
 મહારાજ સાથે એ જત્રા કરવા ગયો પાછા ફરતા શ્રીનાથજીના દર્શનની એને
 ખૂબી થઈ પરંતુ રંગીલાલજી મહારાજ રાધાવલ્લભી હતા તેથી તેમણે એને
 ત્યાં જવા આજ્ઞા આપી નહીં. આ નિષેધથી એને ધણું લાગી આવ્યું અને
 તેથી મહારાજ પાસેથી પોતાને તત્તુએ આવી થોડાજ સમયમા પ્રાણ છોડ્યા

એના ત્રય ૧ તુલસી વિવાહ (ઇ. સ ૧૮૧૫), જેમા એણે દરવર્ષની

કાર્તિક સુદ એકાદશીએ કૃષ્ણનાં તુલસી સાથે ચર્તા
 એના પ્રથમ, લગ્ન ગાયા છે ૨ રાજસૂય યજ્ઞ (૪ સ ૧૮૩૧)
 ૩ ગોકુલ લીલા ૪ રાધા વિરહના બાર મહિના. ૫
 રામાયણ. ૬ અશ્વમેધ ૭ મંથુરા લીલા અને કેટલાક છૂટક પદ એના પ્રથો
 ઉંચી પકિતના નથી.

રણછોડ ભક્ત જે ૪ સ. ૧૮૦૪ મા હયાત હતો તે ખેડા જિલ્લાના
 કપડવંજ તાલે તોરણા ગામનો વાણીઓ હતો. એના
 રણછોડજીના બન્ન. પ્રથ-રામાયણ, રાધા વિવાહ, રણછોડજીનો ગરબો
 (જેમા ખોડાણાની ભક્તિથી શ્રીરણછોડરાયે દારકાનો
 ત્યાગ કર્યો હતો, તે હકીકત છે) એની રૌલી એટલી સરળ છે કે છેક સામાન્ય
 માણસ પણ સમજી શકે. એના છૂટક પદમા અનદેવનું પદ બહુ રસુજી છે.

કાઠીઆવાડના ઇતિહાસમા રણછોડજી દીવાનનું નામ પ્રસિદ્ધ છે
 (૪ સ ૧૭૬૮-૧૮૪૧) યુવાવસ્થામા એણે કલમ
 રણછોડજી દીવાન. કરતા બરછી વધારે ચલાવેલી અને જે કે જાતે
 નાગર બ્રાહ્મણ હતો તો પણ યુદ્ધ કરવામાં એકી
 હતો. જુનાગઢ, જામનગર અને કચ્છના રાજ્યને એની તરવારનો સારો
 અનુભવ થયલો. ૪ સ. ૧૮૦૫ મા દર્નલ વોકરે જ્યારે આ પ્રાંતમા
 પેશકશની રકમ નક્કી કરીને ત્યાંથી અધાધૂતી દૂર કરી ત્યારે રણછોડજી
 દીવાને તરવાર ખીટીએ લટકાવી કલમ હાથમા પકડી સર જોન માલકમ
 અને મીસીસ પોસ્ટન જેવા ઇંગ્લેજ લેખકોએ પણ રણછોડજીની બાહોશી
 નો ઇશારો કર્યો છે બ્લેકવૂડ નામના “એડીનબરો
 ઇંગ્લેજ લેખકોના અને મેગેઝીન” માં એના ઉચ્ચ ગુણોની પ્રશંસા કરવામાં
 આવે અભિપ્રાય. આવી છે. મીસીસ પોસ્ટને એને સંખ્યાબંધ કારકુનો
 થી વિટળાઈ ને ઇસાની ગાલીઆ પર દ્રક્ષિયા મળ્યા

હેઠળ આરામ હોતો જોયો હતો. “ઝગઝગાટ થતા દીપક જેવો બુદ્ધિ પ્રભાવ ઝળકતો હતો. કવિઓ, વિદ્યાનીઓ અને સાહિત્ય રસિક પુરુષોનાં એ આશ્રયદાતા ગણાતો બાળ સ્ત્રી હત્યા અને સતીના ચાલ બધ પાડવામાં એણે સરકારને સહાય કરી હતી”

હારસીમાં “તારીખે સોરઠ” (સોરઠનો ઇતિહાસ) અને “ રૂકાતે યુનાયુન ” (વિવિધ પત્રો) એ બે ગ્રંથ એણે
 એના ગ્રંથ. લખ્યા છે. પ્રજામાં ‘શિવ રહસ્ય’ના બાષાતર ઉપરાત
 ખીજા ગ્રંથો પણ લખ્યા છે ને ગુજરાતીમાં શિવગીતા
 ચડીપાઠના ગરબા વિગેરે લગભગ બારેક પુસ્તકો લખ્યા છે

જીનાગઢના ખીજા રહીશોની માફક એને પણ વૈષ્ણવ મતના વહ્નથી
 સપ્રદાય પર અભાવ હતો. એ સપ્રદાયની ગંધ પણ
 વૈષ્ણવ સ પ્રદાય એને ગમતી નહીં, અને તે પણ એટલે સુધી કે એના
 પ્રતિ તિરસ્કાર કુટુંબમાં એ સપ્રદાયની સાથે દૂરમાં દૂર સખધ રાખતું
 નામ પણ પાડવામાં એને પ્રતિબંધ હતો.

હરીરામ સુરતનો ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ હતો. એણે
 હરીરામ સીતા તથા રૂકિમણી જેવી રાણીઓના સ્વયંવર અને
 કૃષ્ણ વિરહનાં પદ ઘણી સાંદી શૈલીમાં લખ્યાં છે.

હરીભટ્ટ વડોદરાનો રહીશ હતો (ઇ સ ૧૮૨૯) દાતા હરીનો પત્ર
 એણે ચલાવ્યો છેવાય છે. એના રચેલા કૃષ્ણ ચરિત્રના
 હરીભટ્ટ. પ્રસંગ અને હાલરકુ પ્રખ્યાત છે. એતુ હાલરકુ જે વધારે
 પ્રસિદ્ધ છે તે નીચેની પંક્તિઓથી શરૂ થાય છે:-

“ માતા જૈશોદા બોલીવે જમવા લાલને,

“ ચાલો લાડકવાયા લાથ તમને પાંધ;

“તેમ તેમ રીસાધને રગ રસિયોજી આવે નહીં,
 “પાછળ દોડે તેમ તેમ નટવર નાસી જાય
 માતા જશોદા બોલાવે

અમદાવાદનો જૈન જાતિ વીરવિજય જે ઈ. સ ૧૮૪૯ માં હયાત
 હતો તેની “હિત શિક્ષા છત્રીશી” ગુજરાતી સાહિત્ય-
 વીરવિજય. ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે એમાં નીતિ વિષયક ને વહેવાર
 બોધ છે નમૂનારૂપે નીચે ત્રણેક કડી ટાકી છે:-

“વેશ્યા સાથે વણજ ન કરીએ,
 “નીચસુ નેહ ન કરીએજી રે;
 “ખાપણુ આવે ધરધન જાવે,
 “જીવિતને પરહરીએ; સણુજો.

x x x
 “ગુરુ, જોગી, રાજા, પડિતને,
 “હાસી કરી નવ હસીએજી રે,
 “હાથી, વાધ, સરખ, નર વઢતા,
 “દેખીને દૂર ખસીએ- સણુજો

x x x
 “અન્ન વખાણી વખોડી ન ખાવું.
 “તડકે બેસી ન જમવુજી રે,
 “મ્હાંદા પાસે રાત તજીને,
 “નરણા પાણી ન પીતુ- સણુજો

સામાન્ય કોટીના પરચુરણ કવિયો જેમના લખાણમાં કાષ્ઠ ખાસ
 જણવા જેવું નથી તેવાઓ નીચે જણાવ્યા છે.
 સામાન્ય કવિયો, બધા લગભગ એક સરખી કોટીના છે કેટલાકમાં

કેઈ કેઈ સ્થળે નૈસર્ગિક ક્ષતિ, કટાક્ષ કે યુદ્ધિ, અમકારા મારતા જણાય છે પણ તેવી એકલ ડોકલ કૃતિ પણ સામાન્ય કોટીથી ઉચ્ચ પક્તિએ જન્મ તેવી નથી.

પુરુષોત્તમ જયુસર પાસેના ઇખરવાનો રજપૂત અને નીરાત ભક્તનો શિખ, મીઠો, લીમડીનો ઢાઢી, મુકુંદ, કાડીઆવાડનો પ્રજોરો બ્રાહ્મણ, દયાળ, રતનદાસ^૧, રઘુનદન, હરગોવિન્દ^૨ (ઇ. સ ૧૮૪૧ માં એનું મૃત્યુ થયું હતું) ચાંતે ભટ્ટ મેવાડો અને અંમા ભવાનીનો ભક્ત રઘુનાથદાસ^૩, કૃષ્ણરામ^૪,

૧ નીચેની લીટીથી શરૂ થતું એનું “ચલૈયાનું ચરિત્ર” પ્રસિદ્ધ છે
 “ શેઠ સમાજશા સાધુને સેવે,
 વાણીઓ પાળે પ્રત

૨ એના સુરતમાના માતાના સ્થાનકના ગરબા કોઈપણ સુરતવાસીને હર્ષ ઉત્પન્ન કરાવે તેવા છે, કારણકે બહારના લોકો સુરતના સાધારણ સ્થાનકને પણ માહાત્મ્યવાળું ને પવિત્ર ગણે છે તે એના આ ગરબા પરથી જણાય છે

૩ એની નીચેની પક્તિઓથી શરૂ થતી બે ગરબીઓ સ્ત્રીઓમાં લાક્ષણિક પ્રસિદ્ધ છે -

૧ “આધવજી સંદેશો કહેજો સ્થામને

૨ “તમે અનલ્પયા, અમે જાણીએરે

૪ આ કવિનું કલ્પીકાલનું વર્ણન તાદૃશ્ય અને માર્મિક છે । હૃદયોના ચાલ રીત રિવાજોને એમાં હસી કાઢ્યા છે એમાંથી થોડાક દૃષ્ટાંત આપ્યા છે જેના જોવામાં આવતા આપણા કેટલાક રિવાજોને એ ધિક્કારે છે -

“મસ લખુશકા લીંટ, દેખતા જ્યાં દીસે,

“એ ટંકાણે ઇંટ, માડી પગાળી પીરસે

x x x x

“એક નોતરે ચાર, જમવા કાળે જતા,

x x x x

“નમસ્કારની રીત, તજી સલામો કરતા

x x x x

“હીકરીઓના દામ, રૂફે લાખ્યા રસીઆ,

“વૈષ્ણવ થઈને વેધ, અખજાને આરાધે

દેવાસાહેબ, હુમરખાસેદ, નારીયો રામૈયે, છુટીઓ ભક્ત, શાતિદાસ^૫ ભવાન
ભક્ત^૬ (ખજાતનો કાનફટા ધર્મનો સાધુ), રાવો ભક્ત^૭, નીમનદ, પોથેલ,
દુર્ગાદાસ, ડાકોરનો નાથ સ્વામી, જૈન કવિ દાનવિજય^૮, રવિદાસ, મધુસૂદન

* * * *
‘દશ, એકાદશ, બાર, વર્ષે ગર્ભજ ધરતી

* * * *
“ નાગી ચૈને નહાય, વિખાણુ ત્યા પણુ વાચે,
“ શીચ કરવાને ભય, એક કળરીએ પાચે

* * * *
“ વિવાહ મગજ દીન, છુડુ ગાતી ભામા,
* * * *
“ ફેટે કંઈ કપાળ, મૂછી ઉર ઉધાડા

લખતા લખતા ક ટાળી જઈ એ કહે છે કે -

“ કેટલા કરે વિખાણુ, જળીના જનના કહે,
“ ભજન પડે ભગણુ, વાણી વળતી વડે

૫ એની “ કૃષ્ણ ગોપી લીલા ”ની ગરબીઓ સ્ત્રીઓમા ઘણી પ્રસિદ્ધ છે
નીચેની પંક્તિથી શરૂ થતી ગરબી અવારનવાર સાંભળવામા આવે છે

“ આવો મારે ઘેર માણુવા હોજી રાજ, આવો મારે ઘેર માણુવા

૬ એણે “રામ” અને “કૃષ્ણ” બંને અવતાર ઉપર લખ્યું છે “ ઓ રાણાજી
રામની સાથે રાગ ન સાખીએ,” આ લીટીથી શરૂ થતો ‘રાવણુ મહોદરી સવાદ’
ઉત્તમ છે

૭ “ બેડો બાઈ છુડતો તારોરે, અબે આઈ પાર ઉતારોરે,”વાળું એવું રૂપક
જેમા અબા ભવાનીને પોતાનું હુબહુ વહાણુ તારવા વિનંતિ છે, તે, આ અપ્રાસદ્ધ
કવિનું એકજ હાથ લાગેલું પદ છે, રૂપક ઉત્તમ છે ને અતમા “ અબે આઈ ”
આજને તારે છે

૮ એજ એકથી ઉલટા અઢાર સગપણુપર એણે એક વિચિત્ર કવિતા લખી છે.
એક વેરયાને જોળીઆ પુત્ર પુત્રી હતા ધ્યાનક પાળવા નહીં પરવડવાથી એણે તેમને
એક પેટીમા બંધ કરી પેટી તરતી હોદી દીધી. જે મનુષ્યોએ તેમને બચાવી

દાસ, જીવણ, રઘુરામ^૯, કુબેર, લખમીદાસ, રૈવાસકર^{૧૦}, વાસાવહનો
દેવીદાસ, રામકૃષ્ણ, રાજે, જીખણુ ભક્ત, ચોખણુદાસ, અભિવિજય, કુમુદચંદ્ર,
ગોવિંદદાસ^{૧૧}, જશવિજય, વજ્રઓ^{૧૨}, કૃષ્ણદાસ^{૧૩}, જીવણુદાસ^{૧૪},

વહેતી લીધા, એકે છોકરા ને બીજાએ છોકરી લીધી એ મોટા થયા ત્યારે તેમના
લગ્ન થયા એમને પછીથી ખબર પડી કે અમે તો ભાઈબહેન થતા આ કર્મનો
પશ્ચાત્તાપ કરીને પુત્ર સ્ત્રીને છોડી ચાલતો થયો ને કર્મચોગે એની મા ન્યા વેચ્યા-
પણ કરતી ત્યા પહોંચ્યો ને મા દીંગાને એ બીજાની કાળખ નહીં હોવાથી એ
બેએ સસાર માડ્યો અને માને પુત્રથી એ પુત્ર થયો ન્યારે એની બહેન-પત્નીને
એ ન્યા છે તેની ખબર પડી ત્યારે તે પણ ત્યા આવી ત્યા આવતા એને ખબર
પડી કે એની મા એની સાસુ થઈ હતી છોકરાએ ત્યાર પછી પોતાની માને
તેની સાથે પોતાનું વિચિત્ર સગપણ જણાવતા કહ્યું કે એની મા, એની સાસુ,
બાણી, રોક્ય વિગેરે થઈ હતી -એ જણ પછી આ પાપકર્મ નિવારવા સસાર
છોડી સાધુ થઈ ગયા

૬ એણે પણ પ્રેમાનંદની જેમ “ નરસિંહ મહેતાની હુંડી ” લખી છે

૧૦ આ કવિ પોતાના “ ચંદ્રાવળા ” માટે પ્રસિદ્ધ છે

૧૧ પારિભટક પુષ્પ માટે કૃષ્ણ અને તેની સ્ત્રી સત્યભામા વચ્ચે નારદ
ઋષિએ કરાવેલો ઝઘડો જે આ કવિના “ સત્યભામાનું પશુ ” નામે કાવ્યમાં
ચિતર્યો છે તે નીચેની પદ્ધતિથી રાજ થાય છે -

“ નારદ સ્વર્ગ ભોવનથી આવ્યા, એક પુષ્પ અનુપમ લાવ્યા ”

એ ઝઘડો સ્ત્રીઓમાં એટલો પ્રિય છે કે એની ‘બરોબરી કરે એણે બીજા’
જઈ નથી પતિની સાથે રીસાએલી, ઝઘડો કરતી સ્ત્રીની જીભ કેવી ચાહે છે તેનું
એમાં આબેહૂબ ચિત્ર છે સત્યભામાના વાળાણ આગળ કૃષ્ણ પણ હારી નય છે.

૧૨ રામ અને સીતાના ચરિત્ર વિષયમાં લખનારા જે શ્રોતાક કવિઓ થઈ
ગયા છે તેમાંનો એ એક છે એનો લખેલો રામને સીતાનો સંદેશો મલો મનો
વેધક છે

૧૩ એણે “ કર્મ વિપ્રક ” નામે કવિતા લખી છે કવિ દશપતરામ તેને
“ કમકથા ” કહે છે

૧૪ એણે “ જ્ઞાન કંકડો ” લખ્યો છે

વાધજી^{૧૫}, અને રાજગમ^{૧૬}, આ ટીપમા લગભગ બધા ન્હાના ન્હાના કવિયો આવી જાય છે

અસલ અયોધ્યાથી આવેલા સહજનદ સ્વામીનો શુજરાત કાઠીઆ-
વાડમા ચલાવેલો પથ જો કે પ્રાચીન નથી તોપણ
સ્વામીનારાયણનો આ અને પ્રાતોમાથી ધણા લોક એમા બળ્યા છે
પથ-એનાં ધન- વડતાલ, અમદાવાદ અને ગદા એ ત્રણ આ પથના
લાગવમ અને નિયમો. મુખ્ય સ્થળ છે, અને એ પથના સત્સંગીઓપર આ
સ્થાનો બ્હોળી સત્તા ભોગવે છે સ્વામીએ સાધુઓની
એક જુદીજ સરથા ઉભી કરી તેને માટે ખાસ નિયમો કર્યા છે, અને
પોતાના પથનો વ્યવહાર તેમજ ધાર્મિક આશય બર લાવવામા આ નિય-
મોતુ લગભગ સૈનિક પદ્ધતિ અને ચોક્કસાધથી પાલન કરવામા આવે છે
એ ત્રણે ગાદીઓ ધણી શ્રીમત છે એની સ્થાવર જગમ મિલકત પુષ્કળ
છે અને રોકડ નાણાની મ્હોટી રકમો એના બકારોમા પડી રહેલી કહેવાય
છે. ગાદીઓની વ્યવસ્થા બહુ દરકસરથી ચલાવવામા આવે છે એ પથમાં
સુભાએ કારીગર વર્ગ મોટા પ્રમાણમા જોડાયો છે અને ધર્મને અગે કામ
કાજ કરવું એ પણ સદાચાર અને મોક્ષ મેળવવાનો માર્ગ છે એવો એમને
સતત ઉપદેશ મળતો હોવાથી જરૂરીઆતી કામકાજ આ વર્ગ તરફથી સેવા
રૂપે કરવામા આવે છે. અને એ રીતે ધનનો વ્યય બહુજ ઓછો થાય છે.
સહજનદે ભક્તિ તો કૃષ્ણની-હરિનીજ પ્રતિપાદન કરી છે પણ એ ભક્તિની
રીત જેવી સ્પષ્ટ તેવીજ કપરી છે, વક્ષભ સપ્રદાયની સેવા પૂજામા ખાન
ખાન, વિલાસ અને મોજશોખના જે તત્વો અનાયાસે દાખલ થઈ ગયા છે
તેની વિરુદ્ધમાજ જાણે આ સપ્રદાય દ્વેષો ન થયો હોય એમ લાગે છે.
એ પથના અનુયાયીઓમાંથી જેઓ સાધુના વર્ગમા દાખલ થાય છે અથવા

૧૫ એણે “વાધવાણી” લખી છે

૧૬ “રામકથા” નો કર્તા

તો મદિરમાં રહી સેવા પૂજા કરવાનું પસંદ કરે છે તેઓ કચન અને કામનીની લાલચમાં ન સપડાય તેના પહેલા પગથીઆ તરીકે તેમને સ્ત્રીના સર્ગ-સ્ત્રીની સામે જોવાનો પણ-નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. કોઈ સાધુ અથવા પાળાથી (મદિરમાં સેવા કરનારથી) મદિરની બહાર એકલા જઈ શકાતું નથી, બેથી ઓછી સંખ્યામાં બહાર જઈ શકાતું નથી કે જોથી તેઓ પરસ્પર એક બીજા પર નજર રાખી શકે દીક્ષા પાણીએ જવું હોય તોપણ બે જણે જોડે જ જવું જોઈએ બીજે કડક નિયમ એ છે કે રોટલી, દાળ, ભાત, શાક, અથવા મીઠાઈ જે કાંઈ એમને આપવામાં આવે તો સર્વ ભેગા કરીનેજ ખાવા પડે છે એટલે સ્વાદ હ્રિય વશ થાય આ પથની સાદી રહેણીકરણથીજ ગરીબ વર્ગ એ તરફ વધુ ખેંચાયો છે અને તેમનો કંઈક અંશે તેથી ઉદ્ધાર પણ થયો છે કાઠીઆવાડમાં તો સુસલમાનોએ (ખોળઓએ) પણ સહજનદ સ્વામીની કદી ધારણ કરી છે. આચાર અને વિચાર બનેમાં સહજનદ સ્વામીના પયે આ લોકોને શુદ્ધ બનાવ્યા છે આ ધર્મની વિશેષતા તો એ છે કે કાઠીઆવાડની કેટલીક તોફાની અને હુટકાટનોજ ધ ધો કરનારી જાતિઓ એના ઉપદેશને પરિણામે પોતાનો ધ ધો છોડીને સુધારાની હારમાં આવી ગઈ છે આ પથના આ પથના કવિઓ સાધુઓ, જે કે કેટલાક તો ગરીબ અને હલકા વર્ગ-માંજ જન્મેલા ને ઉછરેલા હતા છતાં પણ વિદ્વાન હતા એ સત્સંગી સાધુઓનો સાહિત્યમાં એક જુદોજ વર્ગ પડી ગયો છે, અને એમાંના એક પ્રેમાનંદ સ્વામી વિશે અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે. બીજાઓમાં પ્રહ્લાનંદ, સુકતાનંદ, નિષ્કુલાનંદ, મજુકેશ્વાનંદ, અને દેવાનંદ સુખ્ય છે.*

---

* રા ઈ ઇ મશહવાળા બી એ એ સહજનંદના અનુયાયી કવિઓ વિશે “સુન્દરાતી” પત્રના બે અંકમાં (તા ૨૧-૨૮ જુલાઈ ૧૯૧૨) એક લેખ લખ્યો છે એઓ સહજનંદના સમકાલીન આ કવિઓના ચાર ભાગ પાડે છે ૧ સુકતા-

અહાનદ જન્મે હલકી વર્ણનો ભાટ હતો એનો જન્મ કુમરપુર પાસેના
એક નાના ગામડામાં થયો હતો, અને એને લાડુ ખારેટ
અહાનદ કહેતા એનું અચપણ જુજન્મમરમા વ્યતીત થયું. જાતે
ખારેટ હતો એટલે સ્વાભાવિક રીતે કવિતા તો કરી
જાયતો હતો એક વખત કાઠીઆવાડમા ફરતા ફરતા એ ગઢડે જઈ પહો-
ચ્યો, ત્યાં એને સહજનદ સ્વામીનો મેળાપ થયો, અને તેમના ઉપદેશથી એ
તરત તેમનો શિષ્ય થયો એને ઝોછામા ઝોછી ત્રણ ભાષાઓનું ગાન હતું
અને ત્રણે ભાષામા એણે જુદે જુદે નામે કૃતિઓ કરી છે ચારણીમા (ભાટ
ચારણીની ભાષામા) લાડુ નામે, હિંદીમા શ્રીગ નામે અને ગુજરાતીમા
અહાનદ નામે એણે પોતાના પદથી જુનાગઢના નવાબને પ્રસન્ન કરી ત્યાં
એક મુસલમાન નવાબની ગજ્યધાનીમા સ્વામીનારાયણનું મંદિર બાંધવા
રૂબ મેળવી હતી. વડોદરાના સયાજીરાવ ગાયકવાડ પણ એને સાઈ માન
આપતા ઇ સ ૧૮૪૯મા મૂળીના મંદિરનો એ મહત્ત હતો તે વખતે
એનું અવસાન થયું *

એની સાહિત્ય સેવા માટે એમ કહેવાય છે કે કેટલાક ગ્રંથો ઉપરાંત
એણે આઠ હજાર પરચુરણ પદ લખ્યા છે ઉપદેશ એનો
ઉપદેશ એનો ખાસ ખાસ વિષય હતો, અને તેની સચોટ અસર થવાને
વિષય. જે દાખલા દલીલ દર્શાવે છે પોતાના પદોમા
વાપરતો તે ઉપરથી એના આપણા રીતદીવાજ,

નંદ, અહાનદ, પ્રેમાનદ, નિધુજાનદ, મજુકેશાનદ, દેવાનદ, અને આધારાનદ,
૨ અચિત્યાનદ, (કૃષ્ણાનદ), દયાનદ, જ્ઞાનાનદ, ભૂમાનદ, ચક્ષાનદ, સુખાનદ,
અને અયોધ્યાપ્રસાદ ૩ નિત્યાનદ વાસુદેવાનદ, શીતાનદ, અચિત્સાનદ ૪
ઝોપાલાનદ, મુક્તાનદ, નિત્યાનદ ત્રીભ અને ચોથા વર્ગે મસ્કૃત ગ્રંથોનું લખ્યા
છે બીજા વર્ગે પરચુરણ પદો અને ભજનો લખ્યા છે

અને પદોનો સંગ્રહ કરીને “અહાનદ કાવ્ય” નામે પુસ્તક રા રા
શ્રીતીલાલ ત્રીભાવનદાસ ફોજદારે અહાર પાડ્યું છે

દેશાચાલ, સાસારિક ગુચવણો વિગેરેની સમજ અને વહેવાર જ્ઞાન કેટલા માટે હતાં તે માલમ પડી આવે છે^૧ શબ્દ અને શબ્દયોજના ઉપરનો એનો કાચુ એટલો પ્રશ્ન સાપાત્ર છે કે એના પદ વાચતા વારને વાંચકના મનપર અવર્ણનીય^૨ આનંદ અને શાંતિનો ભાવ છવાઈ રહે છે દષ્ટાંત તરીકે આપેલું નીચેનું પદ ઘણું લોકપ્રિય છે, અને પોતાના વાચકોના હૃદય-પર જે ઉપદેશ એ ઠસાવવા માગે છે તે એમા વર્ણવ્યો છે —

“આ તન રગ પતંગ સરીખો, જતા વાર ન લાગેજી,
 “અસખ્ય ગયા ધન સપતિ મેલી, તારી નજરે આગેજી.
 “અગે તેલ કુલેલ લગાવે, માથે છોગા ધાલેજી,
 “જેખન ધનનું જોર જણાવે, છાતી કાઢી ચાલેજી,
 “જેમ ઉદરે દારૂ પીધો, મસ્તાનો થઈ ડોલેજી,
 “મગરૂં મા અગ મરોડે, જેમ તેમ મુખથી બોલેજી
 “મનમાં જણે મુજ સરીખો, રસીયો નહીં કોઈ રાગીજી,
 “બહારે તાકી રહી બીલાડી, લેતા વાર ન લાગીજી.
 “આજ કાલમા હું તું કરતા, જમડા પકડી જશેજી,
 “બહાનંદ કહે ચેત અગાની, અત કનેતી ચારોજી

મુક્તાનંદ (જન્મ ઇ સ ૧૭૬૧, મૃત્યુ ૧૮૨૪) પહેલા તો રામાનંદનો મુખ્ય શિષ્ય હતો. સહજનંદ બ્યારે શરતા શરતા મુક્તાનંદ કાઠીઆવાડના માંગરોલ ગામે આવ્યા ત્યારે રામા-નંદના હાથ નીચે એ મુખ્ય અધિકારપર હતો.

સહજનંદ પણ આ મુરના હાથ નીચે આઠ નવ મહિના રહ્યા ત્યારપછી એએ રામાનંદની જગ્યાએ શુર નિમાયા મુક્તાનંદ તે વખતે એમનો શિષ્ય

૧ આને માટે એના શુ ગારના પદ ખાસ જોવા

૨ એના કૃષ્ણ કીર્તનના પદો વાચવાથી આ વાત માલમ પડી આવશે

થયો. ત્યારથી તે મુક્તાનદનુ અવસાન ગઢામાં સહજનદના દેહત્યાગ પછી
 એ મહિને થયું ત્યાં સધી સહજનદનો એના ઉપર
 જ્ઞાન-એનો આસ ધણો પ્રેમ હતો અને તેઓ એને નિત્ય માનની દૃષ્ટિએ
 વિષય જોતા જેમ બ્રહ્માનદનો આસ વિષય ઉપદેશ હતો
 તેમ મુક્તાનદનો વિષય જ્ઞાન હતું સાધુ થયા પહેલાં
 એનું નામ મુકુદ્દાસ હતું એ નામે એણે “મુકુદ્દા બાવળી” નામે પદ
 લખ્યા છે તેર વર્ષની નાની ઉમરથી એનું વૈરાગ્ય તરફ આકર્ષણ થયું હતું,
 અને જ્યારે તેથી એણે જોયું કે મારા માઆપ અને સસાર ત્યાગ કરવા દે
 એમ નથી ત્યારે એ ગાડા થઇ જવાનો ઢોંગ કરી પોતાના ગામ કાગદાથી
 નાસી ગયો વાંકાનેર ને સરધારમાં જુદા જુદા સાધુ-
 સસાર ત્યાગ. એાની સંગતમાં રહીને એ છેલ્લે માગરોલમાં રામા-
 નદનો શિષ્ય થઇ રહ્યો રામાનંદે પ્રસન્ન થઇને એને
 પોતાના હાથ નીચે મોટા અધિકારપર નીચે।

નવ હજાર પદ ઉપરાત એના બીજા ધણા ગ્રંથો છે પણ તે સર્વમાં
 “ઉદ્ધવ ગીતા” મોખરે છે સતી ગીતા (ધ. સ.
 સતી ગીતા (૧૮૨૪) પણ પ્રથમ પાત્ર છે. સતી ગીતામાં
 કવિએ સ્ત્રીના વિધવા-સધવા આદિ વિભાગો પાડીને
 તેમના ધર્મ-કર્તવ્ય આરીકીથી વર્ણવ્યા છે “સુવાસણીથી ધતર નારી” ને
 એણે “વિધવા” ગણી છે ને તેના લક્ષણ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:-

“જ્ઞાન વૈરાગ્ય કે બકિતને બળે, ન બળી પતિ સંગ જોય,
 “ધર્મ બાળ્યાને બળે, ન બળી પતિ સંગ કોય
 “સુદર સુતનું બળ ગ્રહી, પતિ સંગ ન બળી હોય,
 “એ રીતે તન નવ તળે, વિધવા કહાવે સોય
 “જો વિનતા વૈરાગ્યવતી, વિષય થકી ઉદાસ,
 “શ્રી હરીને નિજ પતિ ગણે, ત્યાગે અન્ય સુખની આશ.

“ પ્રાકૃત નર અતિ તુછ જાણી, ન પરણી જે નાર,
 “ તેપણુ વિધવા જાણવી, જે થવા ઇચ્છે ભવપાર.
 “ જે વનિતાને તપજ વહાણુ, દંઢ મતિ નિષ્કામ,
 “ જાળપણથી હરી બજે, જીર ધરે પ્રભુ સુખ નામ *
 “ તે સર્વે વનિતાઓ વિધવા સન્યાસી સમ એહ,
 “ મુકતાનદ કહે માનની સર્વે, સાબજો ધરી નેહ

કાવ્ય જરા લાણુ છે તેમા ધણીજ સૂક્ષ્મ રીતે પરણેલી અને વિધવા
 સ્ત્રીઓએ જે જે વિવિધ દર્શન કરવાં જાઈએ તે સવિસ્તાર વર્ણવ્યા છે.
 એકદરે કાવ્ય રસિક, બોધક ને જ્ઞાન આપનાર છે અને સૌથી ગુણુ વિશેષ
 તે એની સરળ ભાષા છે

નિષ્કુળાનદ જે ઈ. સ. ૧૮૨૧ મા હયાત હતો તે કચ્છનો વતની
 હતો. જ્ઞાતે વિશ્વકર્મા બ્રાહ્મણુ હતો અને સાધુ થયા
 નિષ્કુળાનદ પહેલા એનું નામ લાલજી હતું. એ પણ સહજનદનો
 સોબતી હતો એણે વીશ કાવ્ય થયને ત્રણ હજાર પદ
 લખ્યા છે એની કવિતાને વિષય વૈરાગ્ય હતો એના વૈરાગ્ય વિષેના લોક-
 પ્રિય પદમાથી નીચેની થોડીક પંક્તિઓ આપી છે —

“ જનની જીવે રે ગોપીચંદની, પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગજી,
 “ ઉપદેશ આપ્યો એણી પેરે, લાગ્યો સસારીડો આગજી. જનની.
 “ ધન્ય ધન્ય માતારે મુવતણી, કહ્યા કહણુ વચનજી,
 “ રાજ સાજ સુખ પરહરી, વેગે ચાલીઆ વનજી જનની

x x x x

* યુરોપમાની ખ્રીસ્તી ધર્મની સાધ્વીઓ (nuns) ની માફક હિંદુ સ્ત્રી
 પણ આજીવત કૌભાર્યવ્રત પાળી, જાણવારી રહી, ઈશ્વરને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણુ
 કરે એ વિચાર કવિએ કેવી હિંમતથી આપણા સસારની રિચતિ જોઈ ઉપદેશ્યો છે
 તે વાચકે લક્ષમા લેવાનું છે

“ બહોરે ત્યાગ ભરથરી તણો, તણ સોળસે નારણ;

“ મદીર ઝરખા મેલી કરી, આસન કીધલા બહારણ જનની

મજીકેશાનના લેખોના મોટા ભાગ હજી પ્રસિદ્ધ થયો નથી વડ-
તાલમા એની હસ્તલિખિત પ્રત છે જે થોડા પદ
મજીકેશાન : પ્રસિદ્ધિમા આવ્યા છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે
એને ખોટા ગુરૂ પ્રત્યે ધણો તિરસ્કાર હતો —

“ નર તન પામી, હાર્યો જીતી બાજી મૂઠ અગાની,

“ ખોટા સત તણી શિખામણુ તે અતરમા સત્ય માની

સહજનની પથના નહિ એવા લોકોમા પણ એ પથનો જો કોઈ-
પણ કવિ બહુજ પ્રસિદ્ધ ને લોકપ્રિય હોય તો તે
દેવાનંદ દેવાનંદ છે રખડતા બિહુકો ગામે ગામ ને શહેરે
શહેર એના બજન ગાઇ આગી ખાય છે એની ગર-
બીઓ દયારામની પેટે આશો માસની સુંદર, રણીઆમણી, અજવાળી રાત્રે
અદનીમા સુરત, વડોદરાની બીઓ તાલસુર સાથે
એની ગરબીઓ ગાય છે નીચે આપેલી પંક્તિઓથી શરૂ થતી ગર-
બીઓમાની કોઈકને કોઈક તો ગુજરાતના વતનીએ
કોઈ બિહુક અથવા ભરથરીને મ્હેડે જરૂર સાબળી જ હશે, એટલુંજ નહીં
પણ એમા જણાવેલા સત્ય અને યથાર્થ ભાવની તેમજ એમા રહેલી તીખાશ
અને તમતમાટની એના મનપર અસર થયા સિવાય રહી નહીં હોય

૧

“ કર પ્રજી સગાયે દલ પ્રીતડીરે,

“ મરી જાવુ મેલી ધનમાલ, અતકાળે સગુ નહીં કોઈનુરે

“ સસ્કારે સખંધી સર્વે મળ્યારે,

“ એ છે જૂઠી માયા કેરી જાળ, અતકાળે.

૧૭૧

“ માઈ માઈ કરીને ધન મેળવ્યુરે,
“ તેમા તાર નથી તલભાર, અ તકાળે
“ સુખ સ્વમા જેવું છે સ સારતુરે,
“ જાતા ન લાગે વાર, અ નકાળે

૨

“ દુનીઆમા ડાહ્યો ડહાપણુમા દુઃખ પામે

૩

“ અશાની તારા, અ તરમા દેખ વિચારી,
“ અત સમે કોઈ કામ ન આવે, સગાકુટુબ નરનારીરે અશાની.
“ જોખન ધનતું જોર જણાવે, ફાટી આપે કરતો,
“ કાલ કરાલ કઠણુ સ્થિર વેરી, દિલમા નથી ડરતો રે અશાની
“ માલ ખજના મદીર મેલી, મુઆ ભૂપ મદમાતા,
“ આન શુકરના દેહ ધરીને, ધગ ધર ગોશા ખાતારે અશાની
“ આજ અમુલ્ય અવસર આવ્યો, હરિ બળ્યાતું ટાણું,
“ દેવાનદ કહે દેહ મનુષ્યનો, ન મળે ખરચે નાણુરે અશાની

મુળશબ્દ (સં ૧૮૮૧)મા હયાત હતો. એના પિતાનું નામ ભાદ-
ભટ્ટ. એ અમદાવાદનો હતો એણે નરસિંહ મહેતાના
મુળશબ્દ પિતાનું ગ્રાહ લખ્યું છે

મીરાબાઈ સિવાય પશુ ભક્તિદીપ જ્વલત રાખનારી બીજી સ્ત્રી
કવિયો થઈ ગઈ છે અને તે હેલા શતકના અત
સ્ત્રી કવિયો. ભાગમા થઈ ગઈ છે એ વાત ખરી છે કે મેવાડની
રજપુત રાણીની કાટીમા એમને મૂંઠી સ્થાય નહિ
તેમજ તેના અને એમના વચ્ચે સમયનો જે લાંબો અંતર પડ્યો છે તેથી

મીરાબાઈએ ઉપસ્થિત કરેલો ભક્તિભાવ આ પાછલા સમયમા મુકાબલે ઉતરતી કોટીની સ્ત્રી કવિયોએ ચાલુ રાખ્યો એમ કહી શકાય નહીં. મીરાની કૃતિ સાહસિક, અપૂર્વ અને નૈસર્ગિક હતી જે ભાવયુક્ત કાવ્યશક્તિ એની કૃતિમાં તરી આવતી જોવામા આવે છે તેને જન્મ આપે કે પોષે એવું, એની આસપાસના તે સમયના સાહિત્યના સંજોગોમા કાંઈપણ નહોતું કેવળ અંતરની ઉર્મિથી અને ધાર્મિક-તીવ્ર લાગણીઓથી ગ્રેરાયલા એના હૃદયમાથી કાવ્યના

મિષ્ટ ઉદ્ગારો સહજ નીકળી પડ્યા પરંતુ આ તેમનું પ્રશ્નસાચુત્વ પાછલા સમયની સ્ત્રી કવિયોને એમ નહોતું. એમની કામ.

રચનામા દર્શાવેલા ભાવોથી જે વાતાવરણમા તેઓ ઉછરી હતી તે વાતાવરણ બરેલું હતું. જે કૃતિમાં તેમણે ભાગ લીધેલો કહેવાય તેજ કૃતિઓ ધડવામા, તેમના પુરૂષ વર્ગના સહચારી બહુઓ-પુરૂષ કવિયો, મશ્ગુલ હતા આ સંયોગોના મીરાબાઈના સમયમાં અભાવ હતો, છતાં પણ એ સ્ત્રી કવિયોને ધન્યવાદ ધરે છે, કારણ કે સ્ત્રી કેળવણીના વિષયમાં તો તે સમયે અધિકાર હતો, તે છતાં કોણ જાણે કેવા સાધનોવડે એમણે એવી કેળવણી પ્રાપ્ત કરી કે જેથી તેમણે પોતાના મનપર પ્રકાશ પાડ્યો એટલુંજ નહીં પણ આસપાસના મનુષ્યનાં મનનો અધિકાર પણ દૂર કર્યો શુદ્ધ કાવ્યના ઉત્કૃષ્ટ ધોરણે જોતાં તો દીવાળીબાઈ, રાધાબાઈ, કૃષ્ણાબાઈ, પુરીબાઈ, ગવરીબાઈ, એમના પદ મધ્યમ પદ્ધતિના ગણાય, પરંતુ દુનીઆના બધા દેશોમા જે કામ (કાવ્ય રચવાનું) ધણી થોડી સ્ત્રીઓએ કર્યું છે તે કામ તેમણે કર્યા બદલ તેમને પ્રશ્નસાપાત્ર તો ગણવા જોઈએ

દીવાળીબાઈ ડોહાના આદ્યજ્ઞની પુત્રી હતી એની કવિતા ઉપરથી જણાય છે કે વિધવા થયા પછી ધણું ખર્ચ એ દીવાળીબાઈ. પોતાને પિયેર આવી રહી મ ૧૮૪૭ નો ભયકર કાળ, જેને સુડતાળો કહે છે તેમા એના બાપને

પોતાના બંનિના પેટ ભરવાના સાસા પડ્યા ત્યારે એને એક વૃદ્ધ સાધુને
સોંપી પોતે ક્યાંક ચાલ્યો ગયો. કવિતામાં આ સાધુને એ “દાદાગુરુ”

ને નામે ઝાળખાવે છે થોડો સમય ગોલવા ગામમાં

એના શુદ્ધ

ગ્હી એ બને પછી વડોદરે બાલ્યાં આ સાધુ સાથે
એણે ધણી વખત અયોધ્યાની જાત્રા કરી હતી સાધુ

રામભક્ત હતો તેથી એની સગતમાં દીવાળીઆઈ પણ રામભક્તિ તરફ
વળી એનાં વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય તથા દૃઢભક્તિથી એના ધણા અનુયાયી થયા
તેમના એકે એને રામ મંદિર બધાવી આપ્યું એણે તો ફુનીઆનો ત્યાગ
કર્યો હતો છતાં એના ચરિત્રની નિંદા કરનારા પણ ઝોછા નહોતા પણ
આ નિંદા કરનારામાંના એકનું અકસ્માત અને અચાનક એવી રીતે મૃત્યુ
થયું કે લોકોને એમજ લાગ્યું કે આ બાઈની ખોટી નિંદા કરવાનું એને
ફળ મળ્યું આવી રીતે એના શીલપરનો કાધ નીકળી ગયો, છતાં પણ
દીવાળીઆઈને એમજ લાગ્યું કે વડોદરાના રામમંદિરમાં રહેવાથી ભક્તિ
કરવામાં વિઘ્ન આવશે તેથી એ વડોદરા છોડીને

જાત્રા

અયોધ્યા નિવાસ કરવા ગઈ. સાધુએ એને આપ્યું

રામાયણ શ્રિખંડ્યું હતું તેથી એની કવિતામાં રામ

ચરિત્રનાજ પ્રસંગો આવે છે. શ્રી રામચંદ્રનો જન્મ, વિવાહ, રાજ્યાભિષેક
વિગેરે પ્રસંગો એણે લગભગ પાંચશે છુટક છુટક પદોમાં વર્ણવ્યા છે. સ્ત્રી
ધક્ષણનું એણે ધણુંજ આબેહૂબ ચિત્ર આપ્યું છે વૃદ્ધાવસ્થામાં રામના

સ્ત્રી ધક્ષણનું

ગર્ભવતી થઈ છે ત્યારે એણે પ્રસન્ન થઈને ત્રણેને

આબેહૂબ ચિત્ર

આહે તે માગવા કહ્યું દશરથ સમાન વૃષ્ટિની રાણી-
ઓ, ને તેમણે માગ્યું ત્યારે શું? એ જણીતી

વાત છે કે ગર્ભવતી હોય ત્યારે સ્ત્રીઓને માટી રાખ વિગેરે કચરા જેવી
હાનિકારક વસ્તુઓ ખાવાંની આકાંક્ષા* રહે છે, એજ સ્ત્રી હૃદયની દુર્ગંજતાને

* આ ભાવને “અભાવો” કહે છે

આધીન થઇ જ્યારે તેમથી એકે “ માદી,” બીજાએ “ નળિયુ,” ત્રીજાએ “ રાખોડી ” માગી ત્યારે દશરથ રાજાને કેટલું આશ્ચર્ય ઉપજ્યું હશે આવા સ્ત્રી સ્વભાવના ધણા દેશોમાં એની કવિતામાંથી આપી શકાય એમ છે. રાજ્યાભિષેક સમયે કયા રાગની સાડી પહેરવી તે માટેનો રામસીતાનો સવાદ સ્ત્રી લક્ષણુતુ તાદસ્ત્ર ચિત્ર છે એક પછી એક રંગ ગણાવીને અ તે સીતાજી “ ગુલાબી ” રંગજ પસંદ કરે છે આ ચિત્ર સ્ત્રીની દલમજા સ્ત્રીતરી સ્ત્રી

ઉચ્ચ કક્ષાથી જોતાં તો વિષય વિચારને લખને, એની કવિતા વિશુદ્ધ છે, કારણ એનો નાયક રામ જેવો ચારિત્ર્યવાન પુરુષ એના પદ વિચારમાં છે આથી કૃષ્ણલીલા જેવા વિલાસમય વિષય પસંદ વિશુદ્ધ અને કરનાર કવિયોની કૃતિના મુકાબલામાં એની કવિતા ભાષામાં સરળ મનને એક જાતની તાજગી બક્ષે છે એની ભાષા સાદી છે. એની કવિતામાં એવો ઉપદેશ છે કે રામ ભજનથી મુક્તિ મળે છે. તે રામ “ નીચ ને ઉચ ” જોતા નથી. એને તો “ નીતિવાન ” જ વહાલા છે એને “ દાન દખણા ” પણ જોઈતા નથી. અને રામની દૃષ્ટિમાં શ્રીમત કે ગરીબ, પરણેલા કે ધરભગ થયલા સૌ સમાન છે

રામભક્તિમાં દીવાળીબાધ એવી લીન થઈ ગઈ હતી કે પોતાને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું તોજ રામભજનનો અવસર મળ્યો એમ વૈધવ્ય સ્વામત ગણીને નીચેના પદમાં વૈધવ્યનું સ્વાગત કરે છે. એની કવિતા, એના વિશુદ્ધ અને સાદા જીવનનું પ્રતિબિંબ છે:-

“ મટે ભવો ભવના દુઃખ, રામજી કહીએ,

“ આજ તમ પામ્યા સુખ ”

“ થઈ વિધવા પામ્યા ભજન, ”

“ એવી વિધવા જુગોળુગ, ”

“ દીવાળી કરીએ તમારૂં ભજન ”

રાધાબાઈ વડોદરાની દક્ષણી બ્રાહ્મણી હતી એ અવધૂતાનદ નામે સાધુની શિષ્યા હતી ને રાધા કૃષ્ણની ભક્ત હતી.
 રાધાબાઈ વડોદરામાં એ રામનાથના દહેરામાં રહેતી પરંતુ એ વારંવાર ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફ તથા દારકાની જગ્યાએ જતી એ સ. ૧૮૯૦ માં જીવતી હતી, ત્યાર પછી લગભગ વીશ વર્ષે એનું મૃત્યુ થયું એનો મ્હેરો જૈર વર્ણનો એના સૈદ્ધર્થ અને હતો અને શરીર સુદર હતું એ હમેશા વસ્ત્ર સફેદ રાખતી થતું લોકોનું પહેરતી. સાજ (વાજા) ઉપર એનો કાણુ સારો આકર્ષણ હોવાથી ને કંઈ મધુર હોવાથી એનું ગાયન ધણ જ મીઠું લાગતું, અને તેથી ઘણા દૈણ્યો એના અનુયાયી થયલા. એની ગરબીઓ ને પદ હજી લોકોમાં ગવાય છે.

એની કવિતામાં ખમી ભાષાની છે એ ભાષા નથી શુદ્ધ ગુજરાતી કે નથી મરાઠી કે નથી હિંદી એ ત્રણેનું વિચિત્ર મિશ્રણ એવી કવિતાની છે, ને એ ત્રણ ભાષાનું ગાન ન હોય તો એની કવિતા ભાષા મિશ્ર. એકાએક સમજવી મુશ્કેલ પડે છે, એણે કૃષ્ણજીવનના કેટલાક પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે, તથા વિદોબા, કર્મબાબાઈ, મીરાબાઈ, શાનેશ્વર, તુકારામ આદિ સંતોના દ્રઢ ચરિત્ર લખ્યા છે. એની કવિતાના નમુના પરથી એની ભાષા કેવી મિશ્ર હતી તે સમજશે. -

“તુકારામ બડા સારા ભક્ત,

“થઈ ગયા બડા સચક્રત,

“જાકું જ્યે સંખળા જકત,

“જે ઇહુખામે હે રકત.

તુકારામ તોબ્યા.

એણે મુસાફરી ઘણી કરેલી હોવાથી કેટલાક સ્થળોનાં સંવિસ્તર વર્ણન એની કવિતામાં દર્શાવે પડે છે એની કવિતામાં જો કે સૌમ્ય નથી પરંતુ

તેમા જોમ અને સરળતા છે એનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં થયું હોય એમ અનુમાન થાય છે

કૃષ્ણાખાઈ વડનગરની નાગરેણુ હતી. એના “કૃષ્ણના હાલરડા” અને “સીતાજીની કાચળી” શુજરાતના સ્ત્રી વર્ગમાં પ્રસિદ્ધ કૃષ્ણાખાઈ, છે “કાચળી”ની વાત જાણીતી છે. પચવટીમાં રાવણનો મામે ભારીય સુવર્ણ મૃગને વેષે આવ્યો ને સીતાજીની દૃષ્ટિએ પડ્યો. સ્ત્રીની સ્વાભાવિક નિર્બળતાને વશ થઈને આ મૃગને મારીને એના “ચર્મ”ની કાચળી સીવડાવવાની સીતાજીને “રઠ લાગી” રામ મૃગને મારવા તેની પાછળ ગયા ને થોડી વારમાં રામ સકટમાં હોય એવા શબ્દ સમજાયા. સીતાએ ધાર્યું કે રામ સકટમાં હશે તેથી લક્ષ્મણ જોને એનું રક્ષણ કરવાનું કામ રામ સોંપી ગયા હતા તેને પોતાના બાઇની સહાયે જવા સીતાએ કહ્યું રામે જતી વખતે લક્ષ્મણને આજ્ઞા કરી હતી કે —

“લક્ષ્મણ બાપ તું મઢીએ રહેજે, મૃગને લાવુ મારી

તે ઉપરથી લક્ષ્મણે રામની સહાયે જવા ના કહી સીતાએ તેને મેણા ટાણાં “વચનબાણ” મારીને રામની પાછળ મોકલ્યો, એટલે રાવણને સીતાનું હરણ કરવાનો માર્ગ મોકળો થયો. આ કવિતામાં રામ અને સીતા અને સીતા અને લક્ષ્મણ વચ્ચેના સંવાદો એવી તો સરળ ધરમથુ ને જોડે જોડે ઝમકદાર ભાષામાં મૂકવામાં આવ્યા છે કે તેમાં સ્ત્રીહઠ, પતિનું એ હઠને અનુકૂળ વર્તન અને નાના બાઇનું આજ્ઞાક્રિતપણું એ સર્વના આબેહૂબ ચિત્ર દેખાય છે

પુરીખાઇએ સીતાનો વિવાહ પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે.

પુરીખાઇ- તેનું નામ એ “સીતા મંગળ” આપે છે. એની ભાષા સાદી ને પ્રૌઢ છે.

ગવરીખાઇનો જન્મ સ. ૧૮૧૫ (ઇ. સ. ૧૭૫૯) માં થયો હતો.

એ કુમરપુરની નાગર બ્રાહ્મણી હતી પાંચ ૭ વર્ષની
 ગવરીબાઈ હતી ત્યારે એના લગ્ન થયલા ને લગ્ન પછી થોડે
 દિવસે એના પતિનું મૃત્યુ થયું હતું, તે ઉપરથી એણે
 ધર્મરત્ને જ પોતાનો પતિ ગણ્યો. ખતથી લખતા વાચતા શિખીને ભાગવત
 અને તરવગાનના પુસ્તકોનો એણે અભ્યાસ કર્યો. ગાન અને વૈરાગ્ય એ ‘પામી’
 હતી ને સમાધિ ચઢાવી જાણતી એની સાધુવૃત્તિથી
 રાજાએ તરફતે કુમરપુર, જેપુર અને કાશીના રાજાઓને લક્ષ્ય એના
 સમાન. તરફ ગયું હતું પોતાને વતનથી એ કાશી જઈને
 વસી હતી, ને ત્યાં એનું મૃત્યુ થયું. સ્ત્રી કવિઓમાં
 વેદાત્મી કવિ એ એકલીજ છે ને પુરુષ વેદાત્મી કવિઓમાં અખા સાથે એને
 શ્રી સ્ત્રી, પણ અખાની શૈલી કરતા એની શૈલી સરળ-વગર ભણેલાથી પણ
 સમજાય તેવી-પરબ્રહ્મના વિશ્વમાં વ્યાપકપણાનું ઉદાહરણ આપતા, એ નેને
 “કુલનની ખાસ” તથા “સુરજમે તેજ”ની ઉપમા આપીને સમજાવે છે.
 ગવરીબાઈએ આશરે છસે બાવન પદ રચ્યા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના રાજ્યાસનને દીપાવતા ત્રણ મુકુટમણીમાં દયારામ
 અતિમ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય સૈન્યનો મોખરો જોમ
 દયારામ નરસિંહ મહેતાએ અને મધ્ય પ્રેમાનંદ દિપાવ્યા છે,
 તેમ તેનો પાછલો ભાગ પણ દયારામે તેવીજ ઉત્તમ રીતે
 ચમસ્વી કર્યો છે ગુજરાતના કાવ્ય સાહિત્યને ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચાડવામાં
 આ ત્રણે કવિ સમભાગી હતા, અને દયારામની
 ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિતા તે એ પ્રાચીન સરકારી ગુજરાતી કાવ્ય
 દયારામનું સ્થાન. સાહિત્યના ઝાખા પડતા દીપનો અતિમ પ્રકાશ છે;

૧. “ગુજરાતની સ્ત્રી કવિયો” એ વિષયપર એક ધણું રસિક નિબંધ આ
 સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ ખી એ એ રાજકોટમાં ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચ્યો
 હતો આ વૃત્તાંતમાં તે નિબંધની પણ સહાય લીધી છે

એવી મર્યાદા તથા એના પદ તે એ ક્ષીણ થતા પ્રદીપની એલવાતા પહેલાની દીપ્તિ છે

દશામનુ જીવન-સાહિત્ય વિષયક તેમજ સમાજ-વિવાદનો વિષય થઈ પડ્યું છે જીવનિતિ સાથેના એનો સંબંધ શુદ્ધ-એની શહેજી માનસિક-નહોતો એમ કહેનારા પણ છે, જ્યારે એજ સંબંધ સામાજિક ગૃહવ્યવસ્થાને અંગે આવશ્યક હતો એમ કહી એનો અભાવ કરનાર વર્ગ પણ છે. સાહિત્ય જીવનમાં એની પુલ્કના કાવ્યો કવિ હાફેઝ, ઇબ્રાહીમ વિલાસી પણ સરકારી કવિ બાયરન અને હિદી બક્રા કવિ મુસ્તાફા સાથે કરવામાં આવે છે

દશામનુ મૂળ નામ દયાશ કર હતું, પણ એણે જ્યારે શિવમાર્ગ છોડી વિષ્ણુ માર્ગ સ્વીકાર્યો ત્યારે તે બદલ્યું એમ કહેવાય કિશોરાવસ્થા ને છે એનો જન્મ નર્મદાતટે આવેલા આદ્ય ગામમાં અલ્પાસ ૪ સ ૧૭૬૭ મા થયો હતો એ માટે સાંકેતરો નાગર હતો એની તેર વર્ષની વયે એના માબાપ મૃત્યુ પામ્યા હતા માતા કરતા પિતાનું મૃત્યુ એક વર્ષ પહેલું થયું હતું તે સમયે એને મણિત તથા વામના લખવાનું સાધારણ જ્ઞાન હતું એના પિતાનો વિચાર એને વડોદરે સરકૃત શાળાવા મોકલવાનો હતો તેવામાં જ તેનું મૃત્યુ થયું ત્યાર પછી એનાજીવન વર્ષની વય થઈ ત્યાં સુધી કવિ પોતાની મર્યાદાને ત્યાં રહ્યો હતો. તેના અવસાન પછી એણે કોઈક માનિવાસ કર્યો.

* આ કવિનું જીવન વૃત્તાત મેળવવા પુષ્કળ પ્રયત્નો થયા છે કેવિ નર્મદા-શકર તેમાં સૌથી અગ્રસ્થાને છે બીજા બેમાં ગ બા હરગોવિંદદાસ દાટાવાળાએ પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં આવેલા કવિ જીવન વૃત્તાત રા હમ્દાસમ સુર્યરામ દેસાઈએ આપેલું ચરિત્ર વધારે વિસ્તારવાળું છે, ત્રીજું એમણે પોતે બીજા એ વૃત્તાત મેળવવા મહેનત બીધેલી રા વિશ્વવનદાસ ચૌહાની લખેલી “દયાગમની જીવનકથા” આ ત્રણ વૃત્તાતપૃથકી ઉપબોધી કાઢેલી છે એમાં દરેક કોઈ રચણે સ્પષ્ટીકરણ વધારે કર્યું છે

આ સિવાય હાલમાં એ બે નવા વૃત્તાતો બહાર પડ્યા છે, પણ તેમાં કંઈ ખાસ જીવ જોવા નથી

બા ક.

દતકથા એવી છે કે કવિની આઠ વર્ષની વયે એનો વિવાહ થયો હતો, પરંતુ તે કન્યાનું એ વર્ષમા મૃત્યુ થયું, ત્યારપછી એના લગ્ન થયાં કેાઠએ કવિને કન્યા દીધેલી નહીં, તેનું એક કારણ નહોતી એની નિર્ધનતા હતી એની પોતાની ઇચ્છા પણ પરણવાની નહોતી એ જન્મ પર્યંત કુમારોજ રહ્યો હતો.

ઔદ વર્ષની ઉંમર પછીનો જુવાનીનો દાળ એણે પોતાના આદર્શ કૃષ્ણની માર્ગ રચ્યછ દપણે ગાળેલો આદોદની યુવતીઓ તરુણાવસ્થાનુ ગુજરાતમા પોતાના સંદર્ભાદિ માટે પ્રસિદ્ધ છે વળું તોફાન ગૌર, અગે સમૃદ્ધ, દાન્ય તરતા પણ આવડે, મનોહર, લાવણ્યપૂર્ણ, સાહસિક અને એ સિવાય આકર્ષણ કરે

એવા બીજા શુભાવાળી આદોદની સુદરીઓ હોય છે આ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે તોફાન મરતી કરવામાં જ્યારામને આનંદ મળતો, અને પોતાના જેવાજ ચેષ્ટાખોર જુવાનીઓએને ભેગા કરી નર્મદાના ધાટ પર પાણી ભરવા જતી સ્ત્રીઓપર કાકરા નાખીને અથવા તેમને બીજી રીતે ચીડવવામા તે પોતાનો સમય વ્યતીત કરતો * શરમાળ સ્ત્રીઓ તો આ કુચેષ્ટા પ્રતિ લક્ષ આપતી નહીં, પરંતુ કેાઠક સમયે આ જુવાનીઓએનો નાદ ઉતારે એવી સ્ત્રીઓ પણ નીકળી આવતી. એક દિવસે એક સોનારણુનું પહેલું દયારામે ફાડ્યું સોનારણુનો મિનસ મયો, ને દયારામનું ધોતીયું પકડી પહેડાની કીમત માગી એની પાસે તો ખોટી બદામ પણ નહીં એટલે એ પોતાની જૂલ સમજી ગયો ને ધોતીઓનો પક્ષો છોડવવા કાલાવાલા કરવા લાગ્યો, પણ સોનારણુ એકની બે ચર્ધ નહીં આથી દયારામને એના બીજા ન્યાતીલાઓએ ચઢાવીને કહ્યું કે “શુ નાગર સોનારણુથી ગાળ્યો જાય ?” જુવાન દયારામને આથી પાણી ચઢ્યું ને

* સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આવા અટગ્યાળા કરવાનો “ધ ધો” માત્ર આદોદમાજ છે એમ નથી પણ દરેક જગાએ ધાટ યા કૂવા પર જુવાનીઓએની ટાળીઓ ભેગી ચર્ધ દયારામની માર્કજ પોતાનો અવકાશનો સમય ગાળવામા મગા લે છે

આવેશમા ને આવેશમા એણે સોનારણુને તમારો ખેતી કાઢ્યો આ ખપર કોઈએ જમને સોનારણુના ધણીને કરી, એટલે તે હાથમા હથોડો લઈને દોડતો આવ્યો, એટલામા દયારામ ધોતીઈ છોડાવી નાહો સૈને એમજ લાગ્યું કે એણે નદીમા ઝપલાની આપધાત કર્યો હશે, પરંતુ એ તો ચાદોદની પાસે આવેલા કરનાળી ગામમા બરાબ રહ્યો હતો ત્યાં એને કેશવાનદ નામે સાધુનો ભેટો થયો. પોતાને શિષ્ય બનાવવાની એણે કેશવાનદને વિનતી કરી. એની યુવાન વયનો વિચાર કરીને સાધુએ એને ચેલો મુડવાની ના કહી. એનું ના કહેવાનું કારણ બીજું જ કદીને દયારામે સાધુઓના ભોખાળાની લાવણી જોડી કાઢી આ લાવણીમા સાધુઓ જીવાન છોકરાઓને એલા મુડતા આવકો ખાય છે તેનું કાગળ એવું જણાવ્યું છે કે સાધુઓ ધણાખરા યુવતિઓની સગનમા રહે છે. હવે જો શિષ્ય જીવાન હોય તો ખુદ સાધુનો ભાવ કયો યુવતિ પૂછે? આ લાવણી સામળી કેશવાનદ હસ્યા ને બોલ્યા કે “છોકરો એવકુંદ છે સાધુના અને તેનું પરિણામ. સદ્ગુણનો પ્રતાપ એણે જોયો નથી કોઈ દિવસે તે પણ એને બતાવીશ” આ વાત પછી બે એક મહીને દયારામ તરતો તરતો કરનાળી ગયો ત્યાં કેશવાનદે એને પકડીને ગતના યોગદ્વારા શ્રીકૃષ્ણના સાક્ષાત્ દર્શન કરાવ્યા આ ચમત્કારથી કવિ કૃષ્ણનો દૃઢ ભક્ત થયો ને કેશવાનદને પોતાના ગુરૂ ગણીને “ગુરૂ મોટા, ગુરૂ મોટા,”નું પદ બનાવ્યું.

કવિનો ચેલાખોર સ્વભાવ એની પુખ્ત વય થઈ ત્યાં સુધી ગયો નહીં ગ્રહણનો યોગ હોય છે ત્યારે ચાદોદમા નર્મદા સ્નાનનો એનો સ્વભાવ. મહિમા ગણાય છે એવે એક પ્રસંગે ગાયકવાડ ફતેહ-સિંહરાવના કુટુંબની સ્ત્રીઓ ચાદોદ ન્હાવા આવી. બ્યારે જનાનાની સ્ત્રીઓ સ્નાન કરવા જતા નીકળી ત્યારે પુરખોને દૂર રાખવા ચોકી પહેરા મુકાયા. દયારામના ટીખળી સ્વભાવવાળા મનમા આ કુકમ

તોડવાનું સ્ફૂરી આવ્યું, એટલે એ એક નાનો છોકરો જેનો કંઠ મધુર હતો ને જે સીતારની છેડ કરી જાયતો તેની સાથે જઈને ઘાઠ પર બેસી રહ્યો. દયારામે તથુરાને છેડ કરી ને છોકરાએ ગાવું શરૂ કર્યું. જનાનાની સ્ત્રીઓ આ ગાવાખજવાથી એટલી પ્રસન્ન થઈ કે તેમણે આગળ આવીને આ બે જણને બિશ્લુક ખાણી સમજીને સોનામહોરની દક્ષણા આપવા માડી, તે ન લેતા દયારામે કહ્યું કે, “આપનારની પાત્રતા સિવાય હમે દક્ષણા લેતા નથી” રાણીએ આથી હોઝલ દાઢી નાખી સોનામહોર આપવા માડી. દયારામે મોટા મનથી તે દક્ષણા છોકરાને અપાવી આ સમાચાર વડોદરે પહોંચતા એને રાજ્ય તરફથી આમત્રણ થયું તે આમત્રણ એણે સ્વીકાર્યું પણ ખરૂં, પરંતુ એવામા કાંઈ રાજખટપટ હતી ને એ વડોદરે ગયો પણ કાંઈ સત્કાર થયો નહીં. તે દિવસથી એણે રાજા અથવા રાજ્યાધિકારીએ પર વિશ્વાસ નહીં રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

કવિની કાતિ નૈસર્ગિક રીતેજ આકર્ષક હતી એ ગૌર વર્ણનો, ઉચો,
એકવડી કાઠીનો ને મજબૂત બાધાનો હતો. એનો
એની કાતિ કંઠ પણ સુરીલો હતો. આવા નૈસર્ગિક આકર્ષણ
વાળી કાતિ ઉપરાત એની બીજી ટાપટીપથી એ
સ્ત્રીવર્ગના મન હરી લે તેમા શું આશ્ચર્ય ?*

જે વર્ગને આપણે “ફક્કડ” ગણીએ છીએ તે વર્ગમા એના
“પોષાક” બાબતમા એને મૂઝી શકાય. પાધડી એ નડીઆદથી

* કવિ નર્મદાસ કર એને નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે—“દયારામ (મારાથી) પાતળો અને મૂઠ એક ઉચો હતો. મ્હોડું ગોળ નહિ પણ લાંબુ, મારા જેવુંજ, નાક પણ મારા જેવુંજ સીધું પણ છેડેથી આણીઆણું, આખ માજરી પણ ધણી ચંચળ; કપાળ લમણાથી ઉંચું થવું જઈને જરાક બહાર પરવું, મુઠ ભરાવ ને ઉંચેથી વાઢી પણ લોલીઆ નહીં રહે પણ વણીથી જરા ગોઠે નાચુંકાઈ ધણી હતી પાન ખાંચ તો ગળાની રતારા જણાઈ આવે.”

પોષાકમાં રંગાવી મગાવતો ને સાધારણ રીતે પાધડીની
 ફકકડપણુ, ગગાઈના ચારથી આઠ આના લાગે ત્યારે એ
 પાધડીની રંગાઈ પાંચ રૂપીઆ આપતો રેશમી
 ઠેરતુ દશઆર રૂપીઆની કિંમતનું ધોતીઈ અને પારીક દાકાની
 મલમલના અગરખા, બાયપર તથા પીઠપર ચીકન બરાવી એ પહેરતો,
 દરજીને સીલાઈ પણ મનમાની આપતો અગગાની સીલાઈ એ ત્રણ
 રૂપીઆ સુધી આપતો, પરંતુ જો સીલાઈ બરાબર ન થાય તો દરજીની
 કમખમિ આવી લાગતી. ધોતીઆની પાટલી ચીપતા અડધો કલાક
 થતો દુપટો અને બરેલા જોડા સફાઈપિધ ગખતો આવી મુઘડતા અને
 રસિકતાની સ્ત્રીવર્ગપર છાપ બેઠા સિવાય ગહેજ નહી, અને એનું ચરિત્ર
 લખનાગઝોએ ચાર પાંચ કુધીન ધરની સ્ત્રીઓના
 તેથી થતું સ્ત્રી દર્શતો એવા આખ્યા છે કે જેમા તે સ્ત્રીઓ પોતાની
 વર્ગનું આકર્ષણ ઉત્તરગવચ્ચામા કવિ સાથેનો પૂર્વસંબધ સ્વીકારતા
 સ્ત્રીમાયલી નહીં” ચાળીસ વર્ષની વય સુધી તો
 એનું ફકકડપણુ ને વિધથીપણુ ગયું નહોતું, પરંતુ ત્યારપછી એ ઠાવકો થયો
 હતો^૧, અને રતનબાઈ નામે બાળવિધવા સોનારણુ જે એની મંગી હતી
 તેની મોખતમાજ છ દહીપર્યત રહ્યો એ બાઈ
 દયારામ અને એનું ધગ સાચવતી. એના કારી મદવાડમાં-અને
 રતનબાઈનો સંબધ દયાગમને વારવાગ મદવાડ આવતો-એ બાઈ એની

* એના કેટલાં ન્યાતીલાં આ એનો આ વિષે એવો બચાવ કરે છે કે કુખ્ણના
 અગાઉ અષ્ટ સખા હતા, દયારામ નવમો હતો અને એન ગસલીલાના દર્શન
 કરાવવાનું કુખ્ણે આ સસારમા મોડ્યો હતો.

૧ દયારામ ઠાવકો થયો તેનું નામનીએ પ્રમાણે છે એક સમયે એ વડોદરામા
 પોતાના કોઈ બાળખીતાને ત્યાં ઉતર્યો હતો તેની સ્ત્રી શુદ્ધ ભાવે એની સેવામાં
 રહેતી પણ દયારામના મનમા તુદોજ ભાવ આવ્યો, ને બાઈને છડવા થયો તેણે
 બ્રમ પાડી, એટલે દયારામ નાકો આ અતુભવપરથી એની આખ ઉધડી

આકરી કરતી એના મૃત્યુ પછી કેટલેક વર્ષે બાપજી દેહત્યાગ કર્યો કવિના જીવનના આ પ્રસંગની સરખાત જો કે અનીતિમય સંબંધથી થઈ હતી, પરંતુ પોતાના બહેના સંબંધને અંગે કવિજી પોતાના જીવનના જે કેટલાક પ્રમોદ લખ્યા છે, અને જે એના શિષ્ય વર્ગે સાચવી રાખ્યા છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે પોતાની પાછલી વર્તણૂકથી જો કાંઈ કાઢી નાખ્યો હતો, જો બાપના માબાપ એને નવ વર્ષની મૂકીને મરી ગયાં હતાં, અને એજ અસ્મામા એ વિધવા પણ થઈ. એના સાસરીઆએ એને ઘણું દુઃખ દીધું હતું નર્મદા તટે એનો ને દયારામનો મેળાપ થયો હતો અને સારી મઠી લોકવાયકા છતાં પણ એ બંને જણા ત્રીશ વર્ષ સુધી સાથે રહ્યા હતા દયારામ કહેતો કે “પૂર્વજન્મમા એજ હમારી સ્ત્રી હતી પણ ધણીપ્રત્યે કટુ વેણુ કહેવાને લીધે .. . . મલિન થવાથી વિખુટી પડીને બાળપણમા વિધવા થઈ રહી છે.” શાંતિ ભેદને લીધે રતનબાઈ કવિ માટે રસોઈ કરતી નહિ^૧, પણ તે સિવાયનું ધરતું સર્વ કામ એજ કરતી દયારામના કોંઈ સ્વભાવથી તેમજ એને વારંવાર આવતા મદવાડથી^૨ જો જલદી તોતો સ્વભાવ ઉજ્જેરાઈ જતો આથી રતનબાઈને^૩ અવારનવાર એના હાથનો માર ખાવો પડતો ને તે એ સાબી જતી. પરંતુ એક સમયે એવું થયું કે એના માર અને અળથી કટાણી જઈ રતનબાઈએ એવું ધર ત્યાગી દીધું દયારામની સ્થિતિ આ વખતે

૧ રસોઈના કામમા દયારામ એકડો હતો, ભાતભાતની રસોઈ બનાવી બાંધતો, ને પોતાની તથા રતનબાઈ બેની રસોઈ એજ કરતો

૨ દયારામને થયલાં ફરવોનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો એક ચોપડી બરાબ

૩ એક સમયે રતનબાઈ દયારામને દોરી જતી હતી, એની આખે ઝાખ વળાડી હતી તેથી રતનબાઈના ખસા ઉપર હાથ મૂકી એ ચાલતો, એવામા એ સરી પડ્યો એટલે એનો મિલસ ગયો, ને બાઈને ફટકાવી, પરંતુ રતનબાઈ એટલી બળી હતી કે પોતાને થયલી ઇબને ન ગણકારતા એનો પગ જે મોઝકાઈ ગયો હતો તેના પર પાટો બાંધવા મઠી પડી

ખરેખરી દયામણી થઇ પડી એક મિત્રના સમજવવાથી બાઇ પાછી આવી,
 પરંતુ પાછા આવવાનું સુખ્ય કારણ એ હતું કે એ બાઇના ભણેજથી
 દયારામ ધણો હીઝરાયો ને રતનબાઇને એમ સમજવવામાં આવ્યું કે એ
 એ પાછી નહિ આવે તો દયારામ દેહત્યાગ કરશે દયારામના અંતિમ
 મદવાડમાં બાઇએ એની ધણીજ ચાકરી ઉઠાવેલી મૃત્યુના સાત આઠ
 વર્ષ અગાઉ દયાગમ ઝાંખુ દેખતો ને છેલ્લા એ વર્ષે તો આખો છેકજ ગઈ
 હતી રતનબાઇ વિષે લખતા કવિએ એને પોતાના
 રતનબાઇની ઉત્તરા- “સુખદુઃખની બાગીએણું” જણાવી છે ત્રણ ત્રણ
 વસ્થા કષ્ટમય, વખત એણે બાઇને બંધી જત્રાએ કરાવી હતી.
 શોચનીય જત્રામાં પણ એ બાઇએ એની એવી સેવા ઉઠાવી હતી
 કે એ પોતાને એનો “ઝોશી ગણું” માનતો મરણ
 અગાઉ પણ કવિએ પોતાના શિષ્ય વર્ગને આ બાઇની બલામણુ કરેલી,
 પરંતુ દુર્ભાગ્યે કવિના સગાએ એના મરણબાદ રતનબાઇને દુઃખ દેવામાં
 કન્યાશ રાખી નહીં કવિ નિર્ધન હતો છતાં પણ એને થોડાં એક રકમ
 આપી હતી આ પેસા પણ કવિના પિત્રાકે લઇ લીધા કવિના મૃત્યુ-
 બાદ થોડાં વર્ષે મટ્ટ અને ગરીબાઇમાં આ બાઈ મરણ પામી

પોતાની રહેણી કરણી જનસમૂહમાં નિંદાપાત્ર ગણાય છે તે વાતથી
 કવિ અગાત નહોતો કેટલાક તો એને મ્હોડા મ્હોડ
 લોક વિરૂદ્ધ વર્તનનો કવિએ કરેલો પૂછતા કે “યુવાન સ્ત્રી સાથે તમે એકાતમાં રહીને
 તમારી પૂજા તેમને શા માટે કરવા દો છો?” તેનો એ
 ખુલાસો. ઉત્તર આપતો કે “મારી પાછળ મારી નિંદા થાય
 છે પણ એમ તો શ્રીકૃષ્ણની નિંદા પણ એની પ્રેમ કથા મથુરામાં નહોતી
 થતી ? હું ના દહીં છું છતાં સ્ત્રીઓ મારે ત્યાં આવી કુલ ધરાવે છે; ખૂબ
 દાખે છે ને પૂજા કરે છે પરંતુ મારૂં હૃદય તો શુદ્ધ છે આ સંસારના
 પાપપુન્યમાંથી એમને તારવી, કૃષ્ણ સાથે એમને સંબધ જોડી આપવો

એ મારે ધર્મ છે” નીચેની પંક્તિઓમા એ પોતાના વ્યભિચારની વ્યાખ્યા
! આપે છે —

“દયાની ખારી, કૃષ્ણજી કહાવે, કૃષ્ણની ખારી આ દાસી,

“રમુ, રમાડું, પ્રેમે પોદું, જારી કૃષ્ણજી, નહીં તો ઉદાસી.

“એ વ્યભિચાર નિત કરીએ રે, એથી ભવસાગર તરીએ રે,

ભીક્ષુ અને ત્યાગ સ્ત્રીવર્જના સસર્ગથી જે અમર્યાદ રાગ ઉત્પન્ન
કરવાનો એનો એક યાચ છે તેના અનિષ્ટથી એ અજાણ્ય નહોતો અને,

“જે કોઈ જન કલ્યાણ ચાહો, તે સ્ત્રીની મંગત તજજો રે,

વાળી ગરબીમા “સ્ત્રી મંગત”નો ત્યાગ કરવાની એ સલાહ આપે છે.

પીશ વર્ષની વયથી તે એ ચાળીશ વર્ષે પહોંચ્યો ત્યા સુધીનો સર્વકાળ
દયારામે પ્રવાસમાજ કાઢ્યો છે બદ્રિકામ્બ, જગન્નાથ-
દયારામના પ્રવાસ. પુરી, ગમેશ્વર અને દારકા એ ચારે ધામની એણે

ત્રણ ત્રણ વખત જત્રા કરી હતી શ્રીનાથદારાની તો
એણે સાત વખત જત્રા કરી હતી, ચાગ વખત “જમના પાન” દ્યું હતું.
હિંદુઓમા “સુકિત” મળ્યા સમાન ગણાતું એક કાર્ય એણે દ્યું હતું કાશીથી
પતિતપાવની ગંગાજના જળની કાવડ ભરીને તે જળથી એણે રામેશ્વર
મહાદેવને સ્નાન કરાવ્યું હતું કબોદીથી કાકેર તો એ વારવાર જતો ને
તે પશુ પગપાળોજ કાકેરના પ્રસિદ્ધ ઇન્દ્રારામ ભટ્ટે ગોમતીના ધાટપર
એના પદ સાબળ્યા ને પ્રસન્ન થઇ એને જત્રા જવાનો ઉપદેશ કર્યો આ
ઉપરથી દયારામ જત્રા કરી આવી ઇન્દ્રારામજીને મળ્યો, ઇન્દ્રારામે એને
આશ્વિય આપી કે “તું કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈશ” ઇન્દ્રારામ ભટ્ટજી એને
“નરસિંહ મહેતાનો અવતાર” કહેતા વૈષ્ણવ સપ્રદાયપર એને દૃઢ આસ્થા
હતી અને એ પહેલી વખતે શ્રી નાથદારા પહોંચ્યો તેજ સાબળના શ્રીનાથ-
જના શણગાર અને આભૂષણનું વર્ણન એણે એવી રસિકતાથી માણુ કે

મહારાજે એને ખોલાવી કીમતી ઉપરાણો આરાધ્યો * શ્રીનાથદ્વારામા એણે ત્રણ માસ શ્રીહાકોરજી સમક્ષ ગાઇ વગાડીને કાઢયા, અને ત્યાં આવેલા યાત્રાળુઓ એના ભક્તિ સંગીતથી એવા મોહિત થતા કે એનાપર ભેટોના વર્ષાદ વરસાવતા, પરંતુ આ સર્વ ભેટ એ શ્રીનાથજીને અર્પણ કરી દેતો.

આ પ્રવાસોમા એને જે જે હાડમારીઓ વેઠવી પડેલી તથા જે જે ચમત્કાર એણે જોયલા તેની કાર્ધક હકીકત એણે પ્રવાસમાં સકટા પોતે આપી છે “મહાકાળેશ્વર મહાદેવના દર્શન કરીને અમે દશ બારજનો નાશક આવવાને નીકળ્યા પાંચ દિવસ સુધી તો માર્ગમા કાંઈપણ વિઘ્ન નડ્યું નહીં પણ ‘ઝે’ દિવસે મધ્યાહ્નના, બ્યારે આશીરગદથી વીશ કોશના અંતરપર ભોજન કરવાને મુકામ કરી બેઠા હતા, ત્યારે કેટલાક યાત્રાળુઓનું ટાળુ આવ્યું તેઓ પણ ત્યાંજ મુકામ નાખીને પડયા, અને ભોજન કરીને અમારી સાથેજ ઝટપટ નીકળ્યા થોડે સુધી તો સૌને હચકત નડી નહીં પણ ‘છ’ સાત કોશપર આવેલા વગહામા સૌ જન આવતાજ જોતજોતામાજ યાત્રાળુએ જ અમને ઘેરી લીધા ને હુટવા માડયા ” .. “હમાગમાના ત્રણ જનને કસાઇ પેરે મારી નાખ્યા, ને હમને કેદ કરીને પોતા સાથે પકડી ચાલ્યા, તે કેદ હૈદરાબાદમા પકડી ગયા ”. “હૈદરાબાદમાં આ હુટાગઓએ કેટલીક લૂટ ચલાવ્યા પછી ત્યાંથી નાહા, ને હમને પણ આશીરગદ લઈ આવ્યા મારી પાસે મારા છૂટકા માટ પાટસે રૂપિયા માગ્યા ”. .. “પણ મેં જણાવ્યું કે હું બ્રાહ્મણ છું, નળ્યાપો

* એમ પણ કહે છે કે શ્રીનાથજીના હુન્મથી મહારાજે એને ત્રણ માસ નાથદ્વારામા રાખ્યા શ્રીનાથજીએ પ્રસન્ન થઈ એક સમયે એને સ્વપ્નમા રાસલીલા, જેના નરસિંહ મહેતાએ પણ દર્શન વ્યાં હતા તે, બતાવી શ્રી કૃષ્ણ દુપાના આ નિર્દેશથી એના હૃદયમા ધણીજ આનંદ થયો ને એ આનંદોર્મિથી એણે રાસલીલાનું એક તાદૃશ ચિત્ર પોતાના પદના ઉતારી ગાયુ કે મહારાજે એને આ કીમતી ઉપરાણો આદાર્યો હતા.

ને નમાયો છુ, માફ કોઈ સગુ વહાલુ નથી તેમ મારા સ્ત્રી છોકરા પણ નથી કે જે મારા છૂટકારા માટે પૈસા આપે જેમ નરમ મેહેતાની હુંડી કૃષ્ણે ભરી તેમ તે આ મારી હુંડી સીકારશે, તે વના મારા કોઈ વાલી વારસ નથી. આ વાત કોઈએ માની નહીં એમ કરતા પાત્ર માસ વીતી ગયા ને કૃષ્ણે મને સ્વપ્નમા કહ્યું ‘કેમ તારે તો ઘેર જવુંતુંની’ એક દિવસે વૃદ્ધાવનમા મારા મનમા એમ આવ્યું કે હવે ઘેર જઉં તો હીક, એમ મે જાત્રામ. ધાર્યું તેથી આ મકટ આવ્યું છે એમ મારા પ્રભુ કૃષ્ણે જણાવ્યું સ્વપ્નમાજ મે કાલાવાલા કરીને ઉધમા જ પ્રાર્થના કરી કે, ‘શ્રીજી શરણે પડ્યાને શીદ સતાપો.’ પછી આખ ઉધડી, ને જ્ઞાન કરી ધ્યાન કર્યું તે પછી લુટારાના નાયક પામે ગયો ’ “મે વિનવી વિનવીને મારી હકીકત કહી, પછી તેના આગળ ભજન કરવાને બેઠો આનાજી ખુશ થયો ને કહ્યું કે ત્રણ દિવસ પછી રજા આપીશ ’ .. . “રાત્રીના નાયક રોજ માગ ભજન સાભળતો ” . “ગમે તે કારણ હો, માગ ભજનથી પ્રસન્ન થઈ કે મારી વિનવણીથી કે કૃષ્ણ તેના અતરમા વસ્યાથી, આનાજી આગડીઆએ ત્રીજે દિવસે મને જવાની રજા આપી તે વેળાએ મને પગ ખરચી માટે પદર રપીઆ પણ આપ્યા ’

મદ્રાસ ઇલાકામા બાલાજીનો મહત્ત યાત્રાજીએ પાસે જળાતકારે પૈસા લેતો. તે સંબધમા એ લખે છે કે “દર્શન કીધા પછી મહત્તે અમને ધણી પીઆ હતા, અને કેટલા દિવસ સુધી જવાની આગિયા આપી નહીં, ત્યારે હમે રતોવઈ નીકળીને ચાલ્યા ગયા—ત્યારે અમારી પછાડી માણસો દોડાવ્યા અને હમને પકડવામા આવ્યા, અને અમારી પાસે પૈસા છે કે નહીં તેની ખોળખાળ કીધી ને ચાર દિવસ સુધી જવા દીધા નહીં ” આ પછી રામે શ્વરમા અનુભવેલા અમતકારની એ હકીકત કહે છે. “પછી રામેશ્વર ગયા ત્યાં એક શિવભક્ત બાવા સાથે વાદવિવાદ થયો. તેનું કહેવું એહવું હતું કે શિવજી મોટા છે અને કૃષ્ણ તો કેવળ બાલચારી છે હમારે વાદવિવાદ

થયો હતો ને હમે સિદ્ધ કરી શક્યા કે હરિ અને હર ભગતના દીઠામા નિરાળા છે પણ એકજ છે. શિવજી તો ભોગી છે, ને એક ભોગટાને ભજવાથી આ સસારી જીવોનું કલ્યાણ નહીં થશે. . બાવાજી હમારા પર ધણીજ ક્રોધાયમાન થયા, ને હમને મારવાને આવ્યા પણ તેઓએ પોતાનો હડ કાઢ્યો તે હડ હવામા અદ્ધરનો અદ્ધર રહી ગયો; અને બાવાજી નીચા થઈને ઉભા રહ્યા—સમામા પ્રત્યક્ષ દેખાતું હતું કે શ્રીકૃષ્ણે તે હડ પકડી રાખ્યો હતો. પછીથી તે બાવાજી નમી પડ્યા ને કબજા કરીધું કે હરિને હર એકજ છે” આ પ્રવાસ પૂરો કરતા એને સાત વર્ષ થયા

જે કે દયારામ પાકે વૈષ્ણવ હતો પરંતુ ભગતડાઓની પેઠે મહારાજોનું ગાયુ ગાવાની અથવા તેમને પોતાનું મરતક નમાવવાની વૈષ્ણવ મહારાજો એ વિરુદ્ધ હતો. એણે પાકી મરજદ લીધી હતી, * તરફ આગ્રીતિ. પરંતુ તેથી કાઈ મહારાજો તરફનો એનો અણગમો ઝાણો થયો નહોતો પોતાની સત્તા દયાગમ પર એસાડવા જતા આવી રીતે એ સમયે મહારાજોને માનભગ થવું પડેલું એના ગુરુ બુદ્ધિકાંટાવાળા પુરુષોત્તમજી મહારાજ હોઈ આવેલા. કેટલાક વૈષ્ણવોના ભરમાવ્યાથી એમણે દયારામના દર્શન બધ કર્યા આ શિક્ષા વૈષ્ણવને માટે બહુ ભારે કહેવાય દયારામે ઉત્તરમા મહારાજની નિંદાનું એક પદ બનાવી મોકલ્યું આ પદ એના દર્શન બધ કરાવનાર વૈષ્ણવોની જાણમાં આવ્યું અને તેમણે મહારાજને બતાવ્યું મહારાજ એના આ સાહસથી આશ્ચર્ય પામી એને ઘેર મળવા ગયા, પરંતુ દયારામે એમને આવતા જોઈ બારણા બધ કરી દીધા અને મહારાજે બાધેલી તુલસીની દીઠી તેમને પાછી મોકલી. મહારાજને પણ પોતાનો દોષ માલમ પડ્યો એટલે પોતાની બુલ સ્વીકારી એને કહી પાછી બાધી.

---

* પાકી મરજદ દેનારથી બીજા કોઈનું પણ રાધેલું બવાય નહીં ને કોઈનો સ્પર્શ પણ થાય નહીં સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કર્યા પછી શુદ્ધ થવાય છે

ખીને સમયે એક મહારાજ ડબોઈ પધારેલા સઘળા વૈષ્ણવો મહારાજને ભેટ ધરાવવા ગયા પણ કવિ ગયો નહીં, મહારાજોને ત્યારે મહારાજે પોતાની પાસે તેડવા એને ત્યાં એક પ્રમદપણે બનાદર મેવક મોકલ્યો. કવિએ કહ્યું “જે મારી ગાદી મહારાજની ગાદીની બરાબરની હોય તો આણું” આથી મહારાજને માહું લાગ્યું પણ એની વાત સ્વીકારી. મહારાજ પાસે જતા અગાઉ દયારામે પણ પોતાની ગાદી મહારાજની બરાબર નખાઈ છે કે નહીં તેની તપાસ કરાવી પછી એ મહારાજ પાસે ગયો, પણ જેવો એ ગાદી પર બેસવા બળ્ય છે કે એક સેવકે ગાદી ખસેડી લીધી દયારામનો બિજસ હાથથી ગયો, મહારાજના મ્હોડા પર તેમનો તિરસ્કાર કયો ને પોતાની કડી તોડી નાખીને જે સેવક એને તેડવા આવ્યો હતો તેના હાથમા આપી ને કહ્યું કે “લે, ગોસાઈ બાવાને આપ કે લે, તારી બે દમડીની કડી” મહારાજને પોતાનાં કૃત્ય માટે પશ્ચાત્તાપ થયો ને દયારામને ધેગ મળવા ગયો. પણ એમના હાલ પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબના પુરૂષોત્તમજી મહારાજના જેવાજ થયા. કવિ તો પોતે માનતો તેજ પ્રમાણે કહેતો કે કડી તો દેખાવનું ચિહ્ન માત્ર છે એથી જ કાંઈ કોઈ વૈષ્ણવ કહેવાય નહીં ગુરૂ કેવા જોષએ તે વિષેના એના વિચાર શુદ્ધ અને એના જમાના કરતા ધણા આગળ વધેલા હતા—પોતાના શિષ્યવર્ગને આડે રસ્તે દોરવવા માટે ધર્મ ગુરૂઓજ જવાબદાર છે એમ એ સારી પેઠે સમજતો.

કોકરોલીના એક વિષયી મહારાજનું એણે દર્શન આપ્યું છે, તેમા એ કહે છે કે “એ પુરૂષોત્તમજી સ્ત્રીઓમાં મસ્તાના સાદ મહારાજોનું વિષયી માફક ફરતા, ને અનેક સ્ત્રીઓના અગ પર હાથ પહોંચ મકદ કર્યું. નાખતા, જે જેવાથી હમને ધણો સત્તાપ થતો હતો. આ ગુરૂ થઈને પોતાની પુત્રી.. .. જેવી સ્ત્રીઓપ્રતિ તેમની કેમ વૃત્તિ થઈ બળ્ય છે; અને શી ઠાકુરજી તરફ તેમના નેત્ર કેમ

હરતા નથી એવા પાપીઓને શ્રી હાકુરજી યોગ્ય શિક્ષા કરે છે તે અમે નજરે જોઈ છે.. .. તે મહારાજ તો એમ જ સમજતા હતા કે આ સૌ વહુ દીકરીના હમે જ ધણી છીએ તે પ્રમાણે ગણીને ઉદ્દેપુરના બાયાતની રાણી દર્શને પધારી તેની હઠા ઠીધી ને કાષ્ઠક અતપચારી પણ ઠીધી—જે વાતની ખબરો તેના દરબારને થઈ તેથી મહારાજને પકડવાને સોસો સ્વારો મોકલ્યા—આ વાતુંની ખબરો મહારાજને થવાથી તેઓને નાશીને તુરત ને તુરત કાઠરોલી આવવું પડ્યું. . અમને તે દિવસથી જોસાઈના ફષ્ટ બાગકો પ્રતિ બહુ અભાવ આવ્યો છે ”

મહામંજી ઉપર એને તિરસ્કાર હતો તેથી એને કાંઈ વૈષ્ણવ સમ્રદાય આમ છતાં વૈષ્ણવ ઉપર અનારથા હતી એમ નહોતું. વક્ષભાઈએ સ્થાપન કરેલા પંથ ઉપર એની કેવી દૃઢ આરથા હતી તે એના એ વિષેના ગ્રંથ જોવાથી જણાઈ આવે છે.

મોટે ભાગે એ પોતાનો સમય હોમોઈ વડોદરા અને કાંકોરમાં વ્યતીત કરતો એ એક વખત સુરત પણ જઈ આવેલો; પરંતુ એનો જુદે જુદે નાનપણમાં એ ભરૂચમાં રહેલો એ વાત, એનું ચરિત્ર રચ્યો નિવાસ લખનારામાંના કેટલાક, માનતા અચકાય છે

દયારામ પૈસે ટકે તો નિર્ધન કહેવાય. એના સિધ્ધે આવારનવાર જે કાંઈ ભેટ એને કરતા તેજ એની આવક. કંઈ દયારામની નિર્ધનતા મધુર હતો તેથી એને બેઠકોના આમત્રણ આવતા. આ રીતે એની વાર્ષિક રૂપીઆ બસેની આવક ગણી શકાય, પરંતુ એ એવો ખર્ચાળ હતો કે મળતું તેટલું વાપરી નાખતો પોષાક અને રસોઈની એની રસમતા ઉચ્ચ હતી, વળી એના પ્રવાસોનો ખર્ચ પણ ધણો હતો. હિંદુઓમાં મરણ બાદ જમણવાર કરવાનો રિવાજ છે. દયારામે પોતાની જીવિતાક્રિયા કરવા વિચાર કર્યો.

ડોહાઈ, ચાંદોઈ, ઉમરેઈ, ભર્ય વિગેરે સ્થળોના એના શિષ્યોના જાણવામાં એ વાત આવી એટલે તેમણે આશ્રય તરીકે ભેટની જે રકમ મોકલી તે બે હજાર રૂપિયાની થવા ગઈ, પરંતુ એણે તો ચાર હજારનો ખર્ચ કર્યો. “મને સારે મીઠ, નહીં તો કઠીર” જેવો એનો સ્વભાવ હતો, તેથી એના મનથી સમથે પુણ્યમાં એના અથ સિવાય ખજુ ઠાકપણું રહ્યું નહોતું એનો ક્રિયાખર્ચ પણ રતનખાઈ પાસે જે થોડું ધણું હતું તેમથી થયો ગળ્યાશ્રય મળત તો તો દયારામ તે રિવકારત પણ એ આશ્રય મેળવવા શ્રીમતને અથવા રાજને મસ્તક નમાવવું પડે એ વાત એનો અભિમાની આત્મા સ્વીકારે એમ નહોતું “આ મસ્તક તો શ્રીજીને જ નમવા યોગ્ય છે” એમ એ કહેતો એણે તો ગાયુ છે કે —

‘ચિત્ત તું શીદને ચિતા કરે,

“કૃષ્ણને કસ્તુ હોય તે કરે

કવિને ધણા શિષ્ય હતા ગુજરાતના દરેક ભાગમાંથી અને દરેક જ્ઞાતિમાંથી, સુશિક્ષિત માની નામરથી તે અઠણ સેની દયારામનો મુલ્કી, એના શિષ્યો હતા.^૧ દયારામના બે ભાવિક શિષ્ય વર્ગ ક્રિષ્ણ આત્મદાસ પડ્યા અને ઠાકાભાઈ સગોદરા બંને સારા અધિકારપર હતા તેઓએ કવિના અરણ્ય

* સાધારણ રીતે મૃત્યુ થયા પછી જ જાણવાર ૬ વામાં આવે છે, પણ કેટલાક લોકો-મેટિ ભાગે શ્રીમતો-પોતાના જીવતા પણ આવી ૪ મણવાર કરે છે.

૧ તેમાના પ્રસિદ્ધ નીચના છે —

જેશી રણછોડ, ઔદિચ્ય, મનોર ૧૨, ભર્યનો લાડવાણુંજો, ગીરજી કર જેશી અને લખમીરામ દેસાઈ, પ્રાકલો, નીમદાસ વાણુંજો, દેસાઈ અમીન, પાટીદાર, વસંતરામ, અને લલ્લુભાઈ વાયરય, મોહનભાઈ પાટીદાર, શ્રીમતલાલ ગરોળા વાણીઆ અને નારણ, સોની

ની સેવા કરવા સંસારનો ત્યાગ કર્યો હતો. એનો છેલ્લો શિષ્ય રણુછોડ હતો. પંદર વર્ષની ઉંમરે એ સાઠ વર્ષના દયારામનો શિષ્ય થયો. દયારામ પાસે રણુછોડે એની કાષ્ઠક ગરબીઓ ગાઈ સભળાવી કવિ એના કંઠની મીઠાશથી તથા ગાવાની ઢબથી એટલો પ્રસન્ન થઈ ગયો કે એને પોતાના શિષ્યવર્ગમાં દાખલ કર્યો, થોડેક સમયે એને શિષ્યોમાં મુખ્ય કરીને રાખ્યો. રણુછોડ નાની વયનો હતો ને માથે દેવું હતું નેથી જ્યારે એના શેણદારોએ એને સતાવ્યો ત્યારે દયારામે વચ્ચે પડીને એનું દેવું પતાવવાનું માથે લીધું ને પતાવ્યું પણ ખરું એણે રણુછોડ તથા ગીરજા કરને પોતાની ગરબીઓ ગાઈ આજીવિકા મેળવવાની રજા આપી હતી. દયારામ પાસે એના અથ અને એનો તથુરો એ મિવાય ખીજ કાષ્ઠ પુજી નહોતી મરણુ સમયે એણે અથો રણુછોડને અને તથુરો વસતરામ નામે શિષ્યને આપ્યા તથુરાની વસંતરામ દેવની પેઠે પૂજા કરતો. દયારામના છેલ્લા મદવાડમાં રણુછોડ, વસંતરામ, ઘેલાભાઈ અને રતનખાઈએ, અંતરની લાગણીથી તથા પૂજ્ય યુદ્ધિથી કવિની આકરી ઉઠાવેલી તેનું વર્ણન કવિના મિત્ર ચીમનલાલે તે નજરે જોનાર પાસેથી લખી લખને આપ્યું છે. કવિની છેલ્લી ધડીઓ, રણુછોડ અને વસતરામે એના મ્હો આગળ ગાઈ વગાડીને અને ઘેલાભાઈ તથા રતનખાઈએ, એના મળમૂત્ર ઘેલને અને તેટલાં જ્ઞાતિ અને આરામ આપીને, સાચવી હતી એમણે જે સેવા ઉઠાવી છે તેવી તેા દયારામનાં અંતર્નાં સગાં પણ ન ઉઠાવે વડોદરા, ડભોઈ, ડાકોર, જ્યાં જ્યાં કવિ જતો ત્યાં ત્યાં એના શિષ્યો એનો ધણો જ સત્કાર કરતા. શિષ્ય વર્ગને આવે ભક્તિભાવ છતાં દયારામમાં સ્વેજ પણ અહ ભાવ આવ્યો નહોતો. એના મરણુ પછી એની પાદુકાની પૂજા કરવાની રણુછોડે આચાર્ય માગી આમ કરવાથી નવો પથ સ્થાપન કરવા જેવું થાય તેથી દયારામે કહ્યું, “અલ્યા ગાડા, હું તે કોણુ અણુતીમાં કે મારી પાદુકા પૂજાય ” આમ કહીને ફરીથી એવી વાત ન કાઢવાની આજ્ઞા આપી.

એમ કહેવાય છે કે વડોદરાના હરિભટ્ટે થોડા સમય સુધી દયારામ
 સાથે સરસાસરમી કરેલી એ પશુ દયારામના
 દયારામને જોઈને પદ અને ગાથાઓ જોડતો આથી દયારામ
 અતિરુચ્છી. ધણી મ્હોડવાતો. વળી એક બીજાના સિધ્ધો પોત-
 પોતાના ગુરૂનાં વખાણુ કરતા. આથી પશુ હરિભટ્ટને
 ધણી પ્રસિદ્ધ મળી ગઈ. દયારામે અંતે હરિભટ્ટને
 મ્હોત કરવા એક દિવસમા સો પદ રચ્યાં હરિભટ્ટ તેમ કરી રાખી નહીં.
 વળી જ્યારે વડોદરાના જાણીતા સાહુકાર હરિ-
 હરિભટ્ટને પરાજય. માંડિતની દુકાને એક દિવસે એની “માનીતી મોહન
 તણી, એ વાસલડી રે” વાળી ગરબી અષાઠ્ઠ ત્યારે
 સાથે એકે બવાળે દયારામને વખાણીને કહ્યું કે “દયારામને હરિભટ્ટ નહીં
 ચોંટી.” દયારામ ગાથા જળવવામા એકો હતો,
 દયારામની માવા અને એક વખતે એની મા વિદ્યાની પશુ કસોડી
 બાળવવામાં નિયુક્તતા. જઈ. એક વખતે એના સિધ્ધો રણુછોડ તથા
 ગીરજાશંકરનું એનાજ પદોનું કીર્તન, નરધા સાર ગી
 સાથે ચાલતું હતું, દયારામ પશુ ત્યાં એટો હતો ગીરજાશંકરની નરધાશર
 એવામા ખોટી થાપ વાળી. એતામા કોઈ એક બવાળ પશુ હતા, તેમની
 મા ન બમાયુ, એટલે, તેણે ગીરજાશંકરની બુલ જાહેરમા ખૂટી તેને
 શરણીદા કર્યો. દયારામ આ સાંખી રાખી નહોતો, એટલે એણે કહ્યું “બુલ
 તો બહાથી પશુ થાય તો ગીરજાશંકર કોણ? વળી આ કંઈ એવી ખોટી
 બુલ ન કહેવાય. “માવાજીએ કહ્યું ” ઉસ્તાદી મેળવી હોય તેનાવી બુલ
 કેમ જાય? ” દયારામે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે બાવાને કહ્યું “ઉસ્તાદ
 હો તો આવી જાઓ, એઈ.” બાવાએ આજ્ઞાવાન સ્વીકારી નરધા પકડ્યા.
 દયારામે ગાતું ચડે કર્યું કવિએ બહુ રસે બાળવવા મ્હોતના રસે - બહુ
 બાવાળની કુસંગતા બાળજા એનું માણું નહોતું. સમય જતો ગયો તેમ તેમ

આ રસિક ઝંખડો જોવા લોકોની ઠંક વધતી ગઈ રાત પૂરી થવા બાવી પશુ કોઈ કોઈથી હઠે નહીં. દયારામને લાગ્યું કે બાવાજી માન મૂકાવશે પણ અતે એણે પુષ્કળ પ્રયત્ન કરીને એક અટપટો રાગ તેવાજ અટપટા તાલ સાથે ગાયો બાવાજી શુભવાઈ પડ્યા ને દયારામનો જય લોકોએ તાળીઓ પાડી, પણ દયારામે સમાજી લઈને કહ્યું “બાવાજી, તમારી દસ્તાદીમા બાહી નથી. તમારા જેવો બજારો મેં આજ પર્યંત જોયો નથી.” અને જેવા આવેગને વશ થઈ એણે આહવાન આપ્યું હતું તેવાજ આવેગને વશ થઈ પોતાના ગળામાંથી સોનાની કઠી કાઢી બાવાજીને ભેટ કરી.

મરણ અગાઉનાં બાર વર્ષ દયારામે સતત મદવાડમાં કાઢ્યા હતા, જે કે યુવાવસ્થામાં પ્રવાસથી એનો બાધો ઠીક રહેલો સામાન્ય દયારામનો અસાધ્ય મનુષ્યથી એનો આહાર બમણો હતો, પરંતુ પાછલા મદવાડ. બાગમાં તો કોઈ કોઈ સમયે ફરત અન્ધેર દૂધપરજ રહેતો એના વ્યાધિઓ વિષે અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ એતુ મનોબળ એવું હતું કે એ જ્યારે તથુરો બજારવા બેસતો ચા એવા પૂજામાં રોકાતો, ત્યારે પાચ-છ કલાક સુધી દરદને ભૂલી જતો ને પોતાના કામમાં ચિત્ત પરોવેલું રાખી શકતો. આ કામ પૂર્ણ થયે વખતે દરદ ઉભળતું ને અમને લીધે એને સૂઈ જવું પડતું. એના મિત્રો અને ક્ષિપ્તો જ્યારે એને ઔષધ લેવા માટે આગ્રહ કરતા ત્યારે એ ઉત્તર આપતો કે “દેહના સુખ દુઃખો દેહને ભોગવવા જોઈએ. તે ન ભોગવે તો શુ અમર જીવ [આત્મા] તે ભોગવશે કે ?”

દયારામના જીવન ચરિત્રોમાં એના છેલ્લા મદવાડના છેલ્લા પદર દિવસનો વિમતવાર હેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. એને અસહ્ય દયારામનો અંતિમ દર્દ થતું ને રતનબાઈની ધણી માવજત છતાં પણ એને શાંતિ વળતી નહીં. સ્મૃતિ રહી ત્યાં સુધી તો

હાઠાર સેવા એણે જતેજ કરી, પરંતુ આખરે એને રણછોડ અને ખીજાઓ
જે પદો ગાતા તે શ્રવણ કરવામાંજ પોતાની છેલ્લી ધડીઓ વીતાડવી પડી
એને સારથીગાઠ અને ભગદર જેવા વાધિઓ હતા

મહવાહની પીડા અને તેની વારંવાર પીડા પણ ધણી થતી, તે છતાં
અવસાન ક્રિયા માટે પણ પદો રચી એ આશ્વાસન લેતો. દિનપરદિન
સૂચના એની શક્તિ ક્ષીણ થતી ગઈ અને જ્યારે એને અંત

કાળ પાસે આવતો લાગ્યો, ત્યારે પોતાની “અવસાન
ક્રિયા” બાબત સૂચના આપી કે “હું અસાવધ થાઉં તે પહેલાં મને જમના
પાન, ગંગાસ્નાન કરાવીને શુદ્ધ કરજો; ને ગોપીચંદન મારે અંગે લગાડજો.
આ દેહને મુકીને જીવ, પરમાત્માની સમક્ષ જાય તે પછી રમણુરેતી,
જમનાજીને પછો ને ગોવરના જુકાને એકઠો કરીને તેની ભોમ કરજો ને
સકળ તીર્થના જળની ભરેલી સીરોધ છે તેમાનું જળ છાટજો, ગોપીચંદનના
જુકા ભભરાવજો ને તુળસી કાષ્ઠ તથા પાદકા પાથરી, તે પર આ દેહને
સુવાડજો મારો ઓછવ કરજો કોઈપણ રહતા નહીં” એના શબ્દને આગ કોણે
બ્રૂકવી તે બાબત પણ એ સૂચના આપી ગયો હતો એને શાલ ઓઢાડવા
માટે એની આજ્ઞા લાઘ રાખી હતી તે પ્રમાણે સામાન્ય રીતે વપરાતા કપડાને
અદલે એના શબ પર શાલ ઓઢાડવામાં આવી હતી સામાન્યતઃ આવી રીતે
શાલ જે શ્રીમત કે કુલીન હોય તેનેજ ઓઢાડવાનો ચાલ છે. દયારામને એવો
ઠાઠ પસંદ નહોતો, પરંતુ ઘેલાભાઈએ ધણીજ આજ્ઞાવતાથી આ આજ્ઞા ગુરૂ
કનેથી લઈ રાખી હતી. એની છેલ્લી ધડીઓ એણે સાતિમા કાઢી હતી,
અને અચેતન અવસ્થામાં એ “આ ક્ષણભંજર દેહનો નિત્યનો ત્યાગ કરી,
અવિનાશી સુખ લેવાને ગયો x x x x x ક્રોધના ૧૫૦ થી
૨૦૦ માણસો, આ રતનરૂપ કવિની ઠાઠડીને સ્મશાનમાં લાઈ ગયા હતા.”
ઈ.સ ૧૮૫૨ ની નવમી ફેબ્રુઆરીએ સવારે નવ વાગે એણે દેહ છોડ્યો.

દયારામને સવારમાં વહેલા ઉઠવાની ટેવ હતી. સવારે પાંચેક વાગે

ખીજનું છેડી, નિશકર્મથી પરવસરી લક્ષ્મી માણી
 દયારામનું નિત્યકર્મ લેતો, અને પછી દસેક વાગ્યા સુધી માંજની છબી
 અને બાલકુન્દનની મૂર્તિની સેવામાં રોકાએલો રહેતો
 ઝાડા પિંજાબની હાજત ઉપરાસાપરી ચાય એવો એનો રોગ હતો છતાં સેવા
 પૂર્ણના આ ચાર કલાક એને બિલ્કુલ અડચણ આવતી નહિ, એ એક
 આશ્ચર્યની વાત છે. પોતે સેવામાં બેઠો હોય તે વખતે એને કોઇપણ દખલ-
 ગીરી કરે તેની બહુ ચીડ હતી જો કોઇ એ પૂજામાં બેઠો હોય તે વખતે
 તેના ભંચાણ પડે એવી રીતે વર્તતું તો તેનું આવી બન્યું સમજવું, કોઈ
 કોઈ વખતે તો એ તેને ફટકાવો કાઢતો રસોઈને માટે સીધું સામાન રતન-
 બાઈ લેવાર કરી રાખતી, અને અગીઆરેક વાગતે એ રસોઈ કરવાની
 શરૂઆત કરતો. રસોઈ પૂરી થયે બંને જણ એકી વખતે જમવા બેસતા.
 પાછલે પહોંર એ પોતે એકલોજ કામ કરવા-એટલે પદ રચવા-બેસતો, અને
 બ્યારે એવી રીતે એ એકાતમાં બેઠો હોય ત્યારે એની પાસે કોઇને જવાની
 રજા નહતી સધ્યાકાળે ડબોધના માણસો એની પાસે આવી બેસતા અને
 તેમની સમક્ષ એ પોતાનો ભક્તિભાવ પૂર્ણપણે દાખવતો, અને તેમની
 સોજતમાં નાચતો, તાળીઓ પાડતો, ફૂલો અને ગાતો આ બાવદરેનના
 ભાર નીચે કોઇ કોઇ વખત એ એટલો બધો દયાઈ જતો કે તેની અસરથી
 એની આંખમાંથી દડ દડ દડ દડ આંસુ પડતા

સ્વભાવે દયારામ મિનગળ હતો, એટલે કે જરા જરામાં મિનગળ ખેમઈ
 દેતો. યુવાવસ્થામાં જરા અહકાર પણ કીનામાં હતો,
 કવિની પ્રકૃતિ પણ મ્હોટપણે એ દરેક થયો હતો સ્વતંત્ર સ્વભાવ
 હોવાને લીધે લક્ષ્મીથી એ લક્ષ્મીતો નહોતો જોઈ એની
 આ સ્વભાવને લીધેજ એણે કોઇને પણ આત્રણ કે હતીજ નાંદે મસ્તક
 નમાવેલું નહોતું. પૈસા હોય ત્યાં સુધી કીના કીપે હજાર કોઇ મહોતો કીની
 આવી હજાર પ્રકૃતિને લીધે કીની ખાસે કીની સિવાય બીજી કંઈ પણ

નહોતી. પોતાના પુસ્તકની કિંમત આંધ્રી સ્વકાય જોય નથી, એ એને ખુબર હતી.* એનો આવો ચિન્નજ છતાં પણ એનું ચિન્નમડળ સોડુ હતું વળી રતનખાધને એ ગાળ દેતો, મારતો, કાઢી ચૂકતો તે છતાં પણ એ એને વળગી રહેલી, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે એનામાં કાંઈક લક્ષણવિશેષ-કાંઈ એવા સદૃશ્યો હોવા બોધએ, કે જેથી લોકોની એના પર પ્રીતિ થાય.

એની મુખમુદ્રા નેસર્ગિક રીતેજ આકર્ષક હતી. તેમાં એ જાતે તથુરો
યા ખીજી કોઈ સાજ પકડી ગાતો વગાડતો ત્યારે
એની છબી તેમાં વધારો થકને એની આકૃતિ જોવા જેવી લાગતી.
એની એક છબી રતનખાઈ પાસે હતી, પરંતુ તે છબીની

* એણે રણછોડને પોતાના પદો ગાવાનો ધધો કરવા આજ્ઞા આપેલી તે વખતે કહેલું કે “ તારે મારા પદો ગાવાનોજ ધધો કરવો ખીજે નહીં કરવો આ મારા મથો તને વારસામાં આપુ છું જેઓ આ મથોનું હારદ સમજે છે તેને તો એ કરોડોની કિંમતના છે ” પોતાની રચેલી કવિતા લાખો કાળ રહેશે કે કેમ તેની એને શકા હતી એના છેલ્લા મદવાડમાં “ નહીં સુવાચાથી દયાશખને ખારીએ બેસાડયો ત્યારે એવ ઇટ-એ ભાગેલી હતી તેને એ જોયા કરતો હતો....

જે ત્રણવાર વસંતરામે પૂછ્યું કે ‘ આમ શું જુઓ છો ? ’ ત્યારે દયારામે કહ્યું, જેવી આ ઢેકાળાની અસદશા છે તેવી મારા જાન્યની અવદશા થયે, જો કે એ ઢેકાળો છ માસ થયા અહીંયાનો અહીંયા પર્યો છે, પણ તેનામાંથી કરગસ કરગસ ખસતી જઈને આજે એ મોટો છતાં સૂર્યન થઈ ગયો છે મારી કવિતા ... આજે મોટા મથોમાં રહી છે તે વહેંચાઈને, ખગડીને, કિલકિલ ચક્ર જરો ” . વસંતરામે કહ્યું કે “ મારા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી આપના મથો હું સાચવી રાખીશ ” કવિએ કહ્યું “ પણ તું કેટલા વર્ષ જીવીશ તારા મરણ પછી થી દશા મથો તે મેળુ જાણે છે ? ”

આ કવિની એ લોકપ્રિયતા હાલ જોવામાં આવે છે તે પરથી તો એની આ શકા ખરી પડે એવા કાંઈપણ બિહૂન જણાતાં નથી

* દયારામ કિલકિલમાં એક જ વખત જન્મતો

પૂજ કરી પછી એ જન્મતી તેથી એણે કાઠને તે આપવા ના કહી. એની ખીજ છખી જે નકલ ઉતારવા માટે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે ખૂણ છખીની નકલ છે, તે નકલ એના છેલ્લા માનીતા શિષ્ય રણુછોડ પાસે હતી

એણે ધણા ગ્રંથ લખ્યા છે જેનાથી એની આટલી બધી લોકપ્રિયતા છે, તે તો એની કૃતિનો નાનો જેવો ભાગ કહી એના ગ્રંથ શ્રીકાય. કૃષ્ણ અને વ્રજની ગોપીઓની ગરબીઓ તો એના ખીજ ગ્રંથો સમક્ષ કાઠ બિસાતમાં નથી. એની તુલના કાઠ એની ગરબીઓથી થઇ શકે નહીં: એ ગરબીઓ તો મહાસાગરમાં ટીપા જેવી છે. તે તો એના મોટા ગ્રંથો જેમાં એનો ઉડો અભ્યાસ, વિકૃત્તા, પોતાનો આશય સમજાવવાની ખુબી, ધર્મ આદિ દૃશ્યમાન થાય છે, તેના ઉપરથી કરવાની છે એણે ગુજરાતીમાં ઉડતાળીશ અને વ્રજમાં એકતાળીશ ગ્રંથ લખ્યા છે એ ઉપરાંત ગુજરાતીમાં સાત હજાર, વ્રજમાં બાર હજાર, મરાઠીમાં બસે, પંજાબીમાં ચાળીશ, સંસ્કૃતમાં ૫૬૨ અને ઉર્દૂમાં ૫ ચોતેર ૫૬ લખ્યા છે આમાંના ધણાજ થોડા પ્રાપ્ય છે. એના ગુજરાતી ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે

૧ ગીતામહાત્મ્ય	૧૧ શ્રીકૃષ્ણસ્તવન ચ દ્રિકા
૨ રસિકવૃક્ષબ.	૧૨ શ્રીહરિભક્ત ચ દ્રિકા
૩ અનનિલ આખ્યાન	૧૩ શ્રીહરિભક્ત રત્નમાળા
૪ વઝનાસુર આખ્યાન	૧૪ શ્રીહરિનામવેલી.
૫ પ્રેમરસ ગીતા	૧૫ શ્રીસુરદેવ ચ દ્રિકા
૬ પ્રબોધ બાવની	૧૬ પ્રેમપ્રશસા
૭ કાળચાનસાર	૧૭ શિક્ષા તથા પરીક્ષા
૮ પ્રત્યોત્તરમાલિકા	૧૮ ભક્તિપોષણ.
૯ શ્રીકૃષ્ણનામ મહાત્મ્ય મંજરી	૧૯ ભક્તિદંડવ
૧૦ શ્રીકૃષ્ણનામ મહાત્મ્ય માધુરી.	૨૦ સ્તવનમાધુરી.

૨૧ સત્યભામા વિવાહ
 ૨૨ રૂઢિમણી વિવાહ
 ૨૩ દશમલીલા.
 ૨૪ રાસ પચાધ્યાયી
 ૨૫ ભ્રાંતિભજન
 ૨૬ અન્યાયમર્દન.
 ૨૭ મોહમર્દન.
 ૨૮ ઇશ્વર નિરીક્ષણ
 ૨૯ પુષ્ટિય ચ રહસ્ય મણીદાય
 ૩૦ ચિંતામૂર્ચિકા
 ૩૧ પ્રમેય પચાવ તથા સ્વાત કરણ
 સમાધાન
 ૩૨ શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધારા
 ૩૩ ક્ષમાપરાધપોહણી.
 ૩૪ પદ્મકલ્પ વર્ણન

૩૫ બારમાસ.
 ૩૬ ભક્તવેલ
 ૩૭ ચોરાશી વૈષ્ણવનુ ઘોળ
 ૩૮ આદ્યભક્ત વિવાદ નાટક.
 ૩૯ બાણાધરી અતરનિષ સવાદ નાટક.
 ૪૦ મનમતિ સંવાદ
 ૪૧ શ્રીપુરુષોત્તમ પચાગ.
 ૪૨ શ્રીચમુના સ્તવન
 ૪૩ શ્રીકૃષ્ણ અષ્ટોત્તરશ્લોકનામ
 ચિંતામણી
 ૪૪ શ્રીકૃષ્ણનામાવલિ
 ૪૫ વિનય બ્રિજી
 ૫૬ અષ્ટપટરાણી વિવાહ.
 ૪૭ જ્યોત્સનાહરણ
 ૪૮ નરસિંહ મહેતાની હુડી

સહગત રા. રા. હરીલાલ હર્ષદરાય ક્રુવ કહે છે કે, ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે
 દ્યારામે લખેલા નાટક “નાટકો” કહેવાય નહીં, એ તો માત્ર સવાદોજ છે.

કેટલાક કહે છે કે એણે ૧૩૫ ગ્રંથ લખ્યા છે, ત્યારે વળી કેટલાક એના
 રચેલા ગ્રંથોની સંખ્યા ૨૦૮ ની પણ આપે છે એના
 એનાં શીઘ્ર પદો. રચેલા પદની સંખ્યા પણ સવા લાખની કહેવાય છે.
 આ પદમાનાં ધણા તો લખાયાજ નથી, કારણ એને
 આવેશ આવતો ત્યારે એ રચીને બોલતો જો કોઈ શિષ્ય પાસે હોય ને લખી
 લે તો ઠીક, નહીં તો પછી એ પદ અદ્વય થતું હજી ડોહાઈ ચાંદોદની ઋણીને
 કહે એની રચેલી કેટલીક એવી ગરબીઓ છે કે જે છપાઈ ચા લખાઈ પ્રસિદ્ધ
 થઈ નથી એણે હિંદીમાં ધણા ગ્રંથ લખ્યા છે. પણ
 એના હિંદી ગ્રંથો. “શતસૈયા” પરથી એનું મસ્કૃતનું વિશાળ જ્ઞાન જાને

વક્ષની સપ્રદાયના વેદાંતમા એની નિપુણતા જણાઈ આવે છે એ મ થમા એણે “ શુદ્ધાદૈત ” મતનું એણે સરસ રમણીકરણ કર્યું છે, કે આત્મભયથીજ જાન્યાસ કરી વિદ્વતા સંપાદન કરનાર આ કવિ માટે માન દ્રુપદ આ સિવાય સંજોગ નથી આ પુસ્તક પર એણે શુજરાતીમા ટીકા લખી છે તે પણ એની શક્તિ માટે આપણા મગજ પર પડેલી છાપને દઢીબૂત કરે છે.

એની ધણી ખરી ગરબીઓ, પદો, દ્રુકા છે કેટલાક તો ચાર લીટીમાંજ સંપૂર્ણ થઈ જાય છે એના મ થો માટે પણ એમજ એની ધણી કવિતા છે દક્ષાત તરીકે સામળ અને પ્રેમાનંદના દરેકના દૂંઠી. મ થોની સખ્યા તો દયારામના મ થ જેટલીજ થાય, પણ આપણે તો પુસ્તકની સખ્યા કરતા તેમા સમાયલી શુદ્ધિપ્રભા વિશે વિચાર કરવાનો છે

એની કવિતાના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય ૧ ધર્મસંબધી (ધર્મ અને વેદાંત વિષય) ૨ નીતિસંબધી ૩ સુગારસંબધી.
એના મ થોના એના ધણી મ થોનો સમાવેશ પ્રથમ વિભાગમા થઈ ત્રણ વિભાગ. શકે છે એની ધાર્મિક માન્યતા અને સિદ્ધાંત સમજવા પ્રયત્નનારે રસિકવક્ષબદ્ધ અને શતસૈયા જેવા એના ધર્મ શબ્દથી મ થો જેવા જોઈએ. એનો ધર્મ, પછી તે ધર્મરૂપર આસ્થા કે તત્ત્વજ્ઞાન કે વેદાંત, જે કહેા તે બધાનો પાયો હરિની ભક્તિ ઉપરજ રચાયો છે બીજી સર્વ એનાથી હેઠ છે.

સુધી મતના કવિયો હાજેઝ અને મૌલાના રૂમીની માફક એ પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો ઉપદેશ આપે છે ? સ્વાર્થનો અભાવ જોવો

● શા ત્રિપાઠી કહે છે કે એના મ થો સચળવાને આ શ્રેય કુચીરૂપ છે.

૧ “ દયારામ અને કાકેજી ”ના ત્રિભંજમા આ લખનારે આ બે કવિઓની મુલ્યાંકન કરી છે

સફી કવિઓના હોય તો તે આશ્ચર્ય માથાકના વિશુદ્ધ પ્રેમમાજ
કાવ્ય સામે જોવામાં આવે છે. માથાકને મળવાને આશ્ચર્ય સાહસ
મળતાપણુ.

પ્રિયતી જગા થો ઇવવુ પણુ હરિને માટે, જે કાષ્ટ
કરવું તે પણુ હરિને માટે, હરિમા તમે ઓતપ્રોત થઈ જાઓ. સસાર
માયાનુ રચાન છે તેથી ક્ષણિક સુખ આપનારો મોજશોખ છોડી હરિ-
ભક્તિમાં મન મેળવો. આ ભક્તિના નવ પ્રકાર છે. અવણુ, કીર્તન, સ્મરણુ,
પાદસેવન, અર્ચન, વદન, દાસત્વ, સખ્ય ને આત્મનિવેદન (કેટલાક પરા-
ભક્તિ અથવા પ્રેમભક્તિ નામે દશમો પ્રકાર ઉમેરે છે) કવિએ આ નવે
પ્રકાર સમજાવ્યા છે રા ત્રિપાઠીએ લખેલા ‘દયારામનો અક્ષરદેહ’ નામે
અથ સિવાય શુભરાતીમા દયારામનો વેદાત સમજાવી શકે એવો ખીજો અથ
નથી. વલ્લભાચાર્યના ‘શુદ્ધાદૈત’ નો સિદ્ધાંત સમજવામાં પણુ એ અથ
સહાયરૂપ થઈ પડે છે.

દયારામની નીતિ સખધી કવિતા એની શૃંગાર વિષયની ગરમીએ
કરતાં સખ્યામાં વધી જાય છે પરંતુ એ ખાસ લક્ષમાં
નીતિ સખધી લેવાનું છે કે દયારામ જ્યારે નીતિ, જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય
પર લખવા બેસતો ત્યારે જાણે શૃંગારનું એને કાષ્ટ
માનજ નથી એમ લાગતું. એની નીતિ સખધી કવિતાની ખરી ખુશી
તેના શબ્દ લાક્ષિત્યમાં છે. નીતિનો વિષય શૃંગારને તદ્દન પ્રતિકૂળ છે, પરંતુ
તેથી એની નીતિ સખધી કવિતામાં શબ્દલાક્ષિત્યની સ્હેજ પણુ ન્યૂનતા
આવી નથી. શબ્દોની ચોજના ને વિચાર દર્શાવવાની શૈલીમાં એની નીતિ
ભક્તિની કવિતા, જે શૃંગારથી એ આટલો બધો ભોક્ષિય થયો છે, તેના
જેટલી જ, ઝમકદાર છે. આ વિષયમાં એ કેટલો ભોક્ષિય છે તે, નીચે એની
ગરમીઓની જે ટૂંકા આશી છે તેપરથી જણાશે. આજે પણુ મિહુકો,
આજો, બરસદી હિમેરે આ ગરમીઓ ગાઈ પોતાની આજ્ઞાવિકા મેળવે છે—

- ૧ વૈષ્ણવ નથી થયો તુરે, શીદ શુભાનમા હૂમે.
હરિજન નથી થયો તુરે.
- ૨ કૃષ્ણો શુ કરે છે રે, ભૂષ્ણો ભવકૃપમા પડ્યો,
મનુષ્ય દેહ મેધિરે, ખેડ્યો મણિ હાથે ચઢ્યો.
- ૩ ગર્ભવાસ રાખ્યો રે, કિરપા તને બહુ કરી,
સદા સુખ આપ્યુરે, તેને કેમ ગયો વિસરી.
- ૪ સાચુ તે સગપણુ રે, સમજ મન સ્યામતણું,
બાકી સહુ જૂઠું રે, કશુ નહિ કામતણું.
- ૫ શ્રી વલ્લભ વિઠ્ઠલ, શ્રીજી, સ્વામી, સામળીઆ વહાલા,
સધણુ સમજો છો, અતરજમી, નદલાલારે.
- ૬ વ્રજ વહાલુ રે, વૈકુંઠ નહીં આવુ,
મને ન ગમે અતુલુજ થાવુ, ત્યા નદકુવર ક્યાથી લાવુ,
વ્રજ વહાલુ રે.
- ૭ જે કોઈ જન કલ્યાણુ ચહો, તે સ્ત્રીની સગત તજજોરે.
- ૮ જે કોઈ પ્રેમ અક્ષ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમા હરે,
સિંહણુ કેંઈ દુધ હોય તે, સિંહણુ સુતને જરે,
કનક પાત્ર પાખે સહુ ધાતુ, ફેડીને નીસરે— પ્રેમરસ
સકરખોરનુ સાકર જીવન, ખરના પ્રાણુ જ હરે,
ક્ષાર સિંધુનું માછલુ જ્યમ, મીઠાં જળમા મરે—પ્રેમરસ
સોમવેલી રસ પાન શુદ્ધ જે આહણુ હોય તે કરે,
વમળવશીને વમન કરાવે, વેદવાણી ઉચરે— પ્રેમરસ
ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદપિ અર્થ નવ સરે,
મત્સ્યભોગી બગલો મુકતાદળ, દેખી ચયુ ના મરે—પ્રેમરસ.

શૃંગાર સંબંધી ભાગથી દયારામને અમરપદ પ્રાપ્ત થયું છે એમા મોટે ભાગે ગરબીઓજ છે ને એ ગરબીઓમાં ગીત કાવ્ય શૃંગાર સંબંધી અથવા ગેયકાવ્યના સર્વ લક્ષણો છે દરેક ગરબી રાગ-તાલ-સૂરમા ગાઇ શકાય છે, બધું એવી રીતે ગાવા માટેજ યોગ્ય છે અને દરેક ગરબી વિચાર, ભાવ અને સંજોગોમાં એક સંપૂર્ણ કાવ્ય છે

દયારામે શારીરિક સંબંધ બતાવતો શૃંગાર લખવામા હદ કરી છે એની પ્રશંસા કરનારાઓ કહે છે કે એની એ એના શૃંગારનો નૃગારી ગરબીઓમા એક જાતની ભક્તિનો ભાવ ખુલાસો કરવામાં રહેલો છે તેમના મત પ્રમાણે તો તેમા સ્ત્રી સંબંધમા આવ્યો છે. જે ઉદ્દેશ્ય કરવામા આવ્યો છે તે સ્ત્રી નહીં પણ ઇશ્વર છે. તેની અપ્રતિમ ભક્તિ કરવામા પ્રાપ્ત થતો આનંદ દર્શાવવા શારીરિક, લૌકિક નૃગાર સિવાય બીજો માર્ગ નથી. ફારસી શાઓરોએ પણ ઇશ્વરની ભક્તિ સાધી અને મારૂક સંબોધનોથીજ ગાઈ છે ફ્રેંચ કવિ પોલ વરલીને પણ ઇશ્વરભક્તિ ગાઈ છે ને ઉધાડો. શૃંગારપદ પણ લખ્યું છે સ્વીનબર્નનું પણ તેમજ છે પરંતુ આ બંને કવિઓએ જ્યારે શૃંગારના કાવ્ય લખ્યા ત્યારે તેમનો આશય ઇશ્વર પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવવાનો હતો એમ કાણુ માનશે ? તેમ હાજિઝ પણ જ્યારે સાધી અને મારૂક વિશે ગાય છે ત્યારે એનું લખાણ ધાર્મિક વિષયનું છે એમ કહેવું એ વાદ્યસ્ત છે; અને દયારામની ગરબીમાંની ગોપીઓ તે વ્રજમાની દેવતાઇ અશ્વત્થામીજ ગોપીઓ હતી એ વાત સ્વીકારતાં ધણુ આવડો ખારો, તો પછી એ ગોપી એટલે ઇશ્વર તે તો કેમજ કબૂલ કરશે ?

એની ટેટલીક ગરબીઓમા તો ઉધાડો શૃંગાર છે તેમા દર્શાવેલો ભાવ જે સ્ત્રીસ પટ પુરૂષનો ન ગણીએ તો જાડ નાયકનો અપ્યા સિવાય તો આલે

મુદ્રા

વહી ખૂંચાતું થઈ એમજ નથી, તેથી ત્યાં મરખીઓમા વપરાયલા
શકે એવી ગરખીઓ સમજો રૂપકમાં છે એમ તો ગમે તેવી દલીલથી પણ
પ્રતિપાદ્ય શકે શકે એમ નથી

દર્શાવત.—નીચેની બે પદ્યોમાં બસ છે —

“ ગોળ પોતાને પૂણે ખાધાં, કરીએ દીડો અદીદાજ,
“ પ્રગટ કરી બળરે બેઠા શુ, લાગે છે અતિ મીઠો ?

રા. ત્રિપાઠી લખે છે કે “એની ગરખીઓ પ્રજ્વલિત લાવાના પ્રવાહ જેવી શૃંગાર અને તજજન્ય ભાવથી ભરપૂર છે અને કાવ્યમાં પ્રદર્શિત થતી લપટતા બે દોષરૂપ ન ગણીએ તો એની ગણના મહાન કવિમા થવી જોઈએ સ્વછ દૃષ્ટિ પોષક મનસ્વી તરંગોને એણે એવા મોહક રૂપમાં મૂક્યા છે, અને એવી ભાષામાં ચિતર્યા છે કે તે ભાષા માત્ર લોકપ્રિય અને કવિત્વમય લાગે છે એટલેજ નહીં પણ એ ભાષાની નવીજ સૃષ્ટિ જાણે કવિએ કૃત્ય ન કરી હોય, એમ લાગે છે અને તેમાં જનસમાજ એની પાછળ મને કે કમને ધસડાઈ જાય છે એણે શુભરાતના સ્ત્રી પુરુષોને બિજાબિજા રાગોતુ બાજ કરાવ્યું છે ને એ રાગોતુ પ્રેમલેણુ સંગીત એના મનોભાવમાં સર્વને સમભાગી કરે છે. જે જે એણે લખ્યું છે તેમાં કાષ્ઠક સૌજન્ય અને અસ્પૃશ્ય સરળતા છે”

ઉપાધ્યાય શુભાચરણ   ઇયારામના ઉમ્મરના શૃંગારના દક્ષત તરીકે નીચેની
દર્શાવત   પદ્યોમાં ગરખીઓ આપી શકાય. —

- ૧ “આવોની મારે ઘેર માણુવા, હોજી, રાજ આવોની મારે ઘેર માણુવા
“પ્રેમરસ પ્યાલો પીવા ને પાવા, જોખન તુરિને પલાણુવા, હોજી રાજ.
“પડતી રાતે પ્રધારજોતી પ્રીતમ, કોઈ નથી સોઈ જાણુવા, હોજી રાજ
૨. “કર્મ કરે લપટાણા વાલસણુ, કર્મ કરે લપટાણા ?

રૂઢિ

૩. “વળતા વહાલખરે, મથાળાં લલ્લ્યાળ્યાં લોચન

✱ ✱ ✱ ✱

રમીશુ રાતડીરે, આવળે અલખેલાછુ ઘેર
“કહેળે માતનેરે, ગાય એક ખોવાણી છે આજ,
“જઈ છુ શોધવારે, બાધળે પાણી પહેલી પજ,
“સાસરીઆ ચકીરે, મારો આવાસ છે એકાત.

✱ ✱ ✱ ✱

“શાળીજ દીવડોરે, બાણીશુ મન માની મોજ,

૪ “કાચના કાનસમા, દીપક જેવો ચળકેરે,
“સુદંડીના વેણુમા (નેણુમા ?), તેવો રતિરસ ચળકેરે

નીચેની ગરબી કૃષ્ણના ગોપી પ્રત્યેના ભાવના દષ્ટાત રૂપ છે —

૫. ‘તમારો તમારે, પ્યારી મન માને તે કહોળી-

‘નથી થૂંએ પશુ થૂંએ છુ, સુને દડ મળે તે દોની
“સુનેકગાર જાણી મુજને, બે જુજ પારો બાધોરે,
“તેથી અધિક કરો તો મુજપર, નેનબાણુ બે સાધોરે.
“ન શી જઈશ જાણો તો મુજને, ઉર કિલ્લે ચઢાવોરે,
“કહો તો ધીજ પતિજ કંઈ, જિવપિંડી હાથ ધરાવોરે

✱ ✱ ✱ ✱

“હેત ધરી હેઠાંશુ લીધા, મદિરમાં પધસવારે,
‘પ્રેમ સહિત પર્યંકે પોદયા, હમઝો રતિરસ બારીરે,
“એ જુગલ રૂપતણી લીલાપર, જાય દયો બલિહારીરે.

૬. જોયેની પંક્તિએમા કૃષ્ણગોપીના સંવાદ છે, તે કૃષ્ણની દક્ષતા લખને છે—

ગોપી— “મુજને અડસો! મોં, આપા રહેા, અલખેલા હેલા, અડસો! માં.

“અક ભર્યાના સમ ખાઓ તો અધરતણો રસ પાઉં,

“કહાનકુ વર કાળા છે, અડતા હું કાળી થઈ જાઉં મુજને.

કૃષ્ણ— “તું મુજ અડતા સ્થામ થાશ તો, હું ક્યમ નહિ થાઉં ગોરા?

“ફરી મળતાં રગ અદલાવદ્દી, મુજ મોરો તુજ તોરો, મુજને

દયારામની ભાષા એજ એની કવિતાનો વિશિષ્ટ ગુણ છે એની ભાષા સરળ, શુદ્ધ, સંસ્કારી અને અર્થગૌરવવાળી દયારામની એકતા છે. કવિયોની તુલનામાં એની ગરબીઓ ભાષાગૌરવ એની ભાષામાં અને શબ્દોની મીલાવટ બનેલા ચહે. એના શબ્દ લાલિત્યની કદર પીછાણવી હોય તો સુરત, વડોદરાની પ્રસિદ્ધ ગરબાવાળીઓને ગરબા ગવડાવતી સાબળવી જોઈએ તે વખતે માનાર ને સાબળનાર એકતાન થઈ જાન જૂલી જાય છે, ને ગરબામાં પડતી એક-સરખી તાળીઓ અને અવડાવનાર અને ઝીલનારના તાલબદ્ધ, સૂરીલા કંઠથી સૌ ક્ષણભર તો એ ગરબીઓ વાધા પડતી છે તે વાત જૂલી જાય છે.

દયારામના કાવ્ય ઉપર ધણી વખતે ને ધણી વ્યક્તિઓએ ટીકા કરી છે, પણ આપણા પ્રમિદ્ધ વિવેચક નવલરામભાઈએ નવલરામને કહેલી કરેલી તુલના ધણી દરેલ અને વિચારયુક્ત છે. એની દયારામની તુલના કવિતાને ધણીખરી સ્વાનુભવરસિક ગણતાં તેઓ શૃંગાર બાળતમાં એવો દોષ કાઢે કે “એ કાવ્યથી ચિત્ર પડતા નથી એના શૃંગારી કાવ્યો ત્રીજો ભાગ દર્દથી ભરેલો છે અને બાકીનું ઉપર ઉપરના કાંકનું તાલમેલીયું છે, જેને અનુભવરસિક જન તો તુચ્છ ગણે છે.” “શૃંગારરસનીજ વાત કરીએ, જેમાં દયારામ એક કહેવાય છે, તેમાં પણ એ કવિ પ્રેમાનંદ કરતા નીચો બેસે છે.” “વાક્યનો બોલે બોલ પ્રયોજનવાળો, તેમાંથી એક પણ કહાડી નાખીએ અથવા બદલીએ તો અર્થના ચિત્રનું અંગ ખડિત થાય, ને શબ્દના કંઠમાં ફેરફાર કરીએ તો

રસમા ઘટાડો થાય, ઝડઝમટવા જૂથણુ ધરેલા તથાપિ તે અગનાજ અવયવ હોય એમ જણાય નિરર્થક વિસ્તાર નહીં ઠાવેલો હોય તોપણ ચતુરને માત્ર ચેતવણીજ હોય, સંક્ષેપમાં લખેલું પણ વિઠાનને એક શબ્દ પણ ઉમેરવો ન ગમે, જેમા પિંગળશાસ્ત્રનો એક પણ નિયમ ખસેલો નહીં, એવી અર્થ ગૌરવ અને વ્યજનાયુક્ત કવિતા આપણી ભાષામા નથીજ આ ખૂબી તો સંસ્કૃત અને ઇંગ્લેન્ડ કાવ્યમાજ રહેલી છે” આ સૂત્રથી તો નવલરામની દૃષ્ટિએ, જો કે દયારામ ધણેજ લોકપ્રિય છે,-અને એમને વિચારે તો એ લોકપ્રિયતાનું કારણ રાધાકૃષ્ણના નૃગાર ઉપર એણે લખ્યું છે તેજ છે,- છતાં પણ એ કવિ, મહાન કવિની ગણનામા ન આવી શકે.

પ્રેમાનંદે રચેલા એવું કહેવાતા નાટકો* એણે રચ્યા છે એમ માન્ય કરીએ તો ઓગણીસમા શતક સુધી, ગુજરાતી સાહિત્ય, દયારામના અઘ ઇંદ્રે ઠવાયુ ગદ્ય અપવાદે ગણુતા, કવિતામાજ હર્તું, લખાણુપરથી એ મતમા ફેરફાર કરવો પડે પ્રેમાનંદના નાટકોમાની પ્રાચીન અઘપર ગદ્ય ભાષા એટલી તો આધુનિક છે કે તે જોતા, છેલ્લાં પડતો પ્રકાશ ચારસે વર્ષમા, ગુજરાતી ભાષામા, શુ વ્યાકરણુર્મા, શુ રચનામા કે શુ રૂઢિપ્રયોગમા, કાંઈપણ ફેરફાર થયો નથી એમ માનવું પડે ¹ પરંતુ પ્રેમાનંદના એ ગદ્યની સાથે દયારામનું ગદ્ય

* પ્રેમાનંદે એ નાટકો લખ્યા નથી એમ કહેનારાઓની એક દલીલ એવી છે કે એ નાટકોની મૂળ પ્રતો, જેનાપરથી એ પ્રસિદ્ધ થયા છે, તે નહેરુમાં મુકાવી જોઈએ મેક્ફરસનના ઓસ્ટ્રીઅન ભાષાતરો અસલ ગેલીક કાવ્ય તરીકે ગણુવાયુ જ્યારે ડા. જોન્સનને કહેવામા આવ્યું ત્યારે એણે અસલ ગેલીક પ્રતો જોવા માગી આ પ્રતો પ્રસિદ્ધિમા ન મૂકાઈ ત્યારે જોન્સને એમજ કહ્યું કે મેક્ફરસનના ભાષા-તરો ઉપજવી કાઢેલા છે, તેજ પ્રમાણે જ્યાં સુધી પ્રેમાનંદના નાટકોની મૂળ પ્રતો નહેરુમા ન મૂકાય ત્યાં સુધી એ નાટકોના કર્તૃત્વ વિષે શંકા રહેવાનીજ.

¹ આ અનુમાન ચર્ચાર્થ નથી, સામળ અને પ્રેમાનંદના સમયના સ્ત્રીચલા ઉતારાપરથી તે સમયના અઘમા ને હાલના અઘમા શું ફેરફાર થયો છે તે દેખાઈ

મૂકતાં માલમ પડશે કે દયારામનું ગદ્ય જો કે બહુ પછીના કાળનું, લગભગ અર્વાચીન સમયનું છે, છતાં પણ તેમાં પ્રાચીન શૈલીનાં કાષ્ઠક લક્ષણો છે, જે ગ્રેમાર્નફના ગદ્યમાં નથી આથી એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે જો પછીથી લખાયેલા ગદ્યમાં આવાં પ્રાચીન શૈલીનાં લક્ષણો મળે છે તો તે અમારું લખાયેલા ગદ્યમાં એ લક્ષણોનો અભાવ શા માટે? દયારામના એક શિષ્યના છટકે લખાણોમાંથી નીચેનાં વાક્યો લીધા છે —

જત્રાણુઓનો મોટો સંઘ હતો, તેમાં અનેક સ્ત્રી પુરુષોના જુદાં જુદાં આવતા હતા તેઓ પુરુષ પુરુષોત્તમરૂપ ધારીને આ બાળકોને પ્રજ્ઞાપ્ત કરવાને એટલે પગે લાગવાને જતી હતી અને પુગની જે ખાવાનું તે ધરાવતી.

“પણ જિવ જો એક જ પદાર્થપર ચોટેલું રહે તે એક, જે એક” તે ક્ષમ્ય કહેતાં જો ક્ષમ્યે ભગતું રહે છે તેનો આદાર થતો નથી. “તેવાઓ તો છુધાર જે હીમ તેની પેઠે ઠંડા થઈ જાય છે, ને શિખરે તપાવે છે, કહેતાં બાળે છે.

બીજી દષ્ટાંત દયારામની શતશૈયાપરની ટીકામાંથી લીધું છે—

આવરો. “સાહિત્યરત્ન” નામના પુસ્તકમાં “સુલશતી ગદ્ય” ઉપરના રા રણુ-જીતરામના લેખમાંથી જો હતારો-જો પચતત્રને લખતો છે ને જેની નકલ સામળ ગ્રેમાર્નફના સમયમાં થએલી તેમાંથી-લીધો છે --

“ત્રાંહા સુલનિશ્ચાન નામે રાજ્ય છે તેને ૧૦૦ પુત્ર હતા રાજકુત્રને લક્ષ્મી-નિધાનું ઉપાય બહુ ધની પણ જે લક્ષ્મીને તેહને મારીને સકલા ધની બાળ્યા પછી રાજ્ય ચર્ચાતુર થયા તારિ પ્રધાનિ પૂરું સ્વામી હુંને સી થ’લા છે વચ્ચે જાનઈ કહું, પ્રધાન સુનેહ મોદી થ’તા છે વચ્ચે રાજઈ જુ જે સમજાન મૂર્ત પૂત્ર--

“જેહનો પૂત્ર મૂર્ત હોઈ તે પુરુષ ધર્મિયુ મોર, પણ મૂર્ત પૂત્રથી તો એક અર્થ ના સરઈ”

“એક દૂર્વાનામા ગોપીજન છે તે પોતાની સખી પ્રત્યે પોતાના પ્રેરેતાપત્નિ દુઃખ કહે છે કે અલી ! મારા વિરહની વ્યથા જે પીડા તે જેને હું કહું છું, તે સાબળતા તેનું શરીર તપી જાય છે, તારે મારા હૃદયના તાપનું શું કહેવું ? પણ અહો કહેતાં એક મોટું આશ્ચર્ય છે જે તે હૃદયના મનમોહન જે નંદલાલ તે વસે છે તો એ પણ સારે કહેતાં ટાઢે રજા, એટલે શો ભાવ કે જે તપતા હોય તો આવીને દર્શન કેમ ન આપે ?”

આ શૈલીનું લક્ષણ વિશેષ એ છે કે લખનાર હમેશા કોઈક કોઈક શબ્દ અને વાક્ય તેના સમાનાર્થ શબ્દ અથવા વાક્ય મૂકીને સમજાવે છે ભાગવત, પુરાણાદિની કથા કહેનારા પુરાણીઓમાં આ શૈલી હજી પણ પ્રચલિત છે પુરાણીઓની કથામાં આ પ્રાચીન શૈલીને અવશેષ રહેશે છે, અને તેમની કથા કહેવાની શૈલી ઉપરના ઉતારામાં જાણુવ્યા પ્રમાણેની, પર્યાયવાચક શબ્દો અને વાક્યોથી ભરેલી હોય છે પ્રેમાનંદની ગદ્ય શૈલીમાં આ લક્ષણનો અભાવ છે. વખતે એવું તો નહોત્ય કે આ શૈલી પ્રેમાનંદ અને દયારામ એ બંનેના સમયના વચ્ચગાળેના કાળમાં દાખલ થઈ ગઈ હોય ?

પ્રકરણ ૮ મું.

કાઠીઆવાડી તળબદ્ધ* સાહિત્ય.*

કાઠીઆવાડમાજ ઉદ્ભવેલા ને તેજ પ્રાંતના લક્ષણવાળા સાહિત્યમા વિશેષતા એ પ્રકારની છે એક તો ભાષા સર્વથી અને કાઠીઆવાડના ખીજ એ પ્રાંતના જનસમૂહના અશિક્ષિત, વિલક્ષણ તળબદ્ધ સાહિત્યનું અને મર્દાનગીવાળા સામાનિક જીવનની જે આખીઓ લક્ષણ વિશેષ એમાં થાય છે તે પ્રાચીન કાળના વેદની પેઠે, લખાણમા નહીં પણ સ્મૃતિમા આ સાહિત્ય સમઢી રાખવામા આવેલું છે^૧ પ્રતિભાશાળી, ક્ષૌરથી ઢલકાતી અને હૃદય ક પાવનારી, પ્રાચીન કાઠીઆવાડની સ્થિતિના દર્શન કરાવતા દુહા અને સોરઠા સમઢી પ્રસિદ્ધ કરવાનો સખળ પ્રયત્ન હજી સુધી કરવામા આવ્યો નથી આવા અગણિત પ્રસંગોમાના અત્રે તો જે બહુજ પ્રસિદ્ધ છે તેમાંથી પણ થોડાનાજ દર્શન થશે આ સાહિત્ય દુહા અને સોરઠામા છે અને કાઠીઆવાડનો સરળ હૃદયનો લોકવર્ગ-મરવાડ અને ખેડુત, કામ કરતા કે કામ-કાજથી પરવારી,~એ પ્રાંતના સી પુરૂષોના જીવનના જે જે પ્રસંગો રચાથી

* આ પ્રકરણ સને ૧૯૧૩ના જુલાઈ માસના “ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ” મા પ્રસિદ્ધ થયું હતું તેના અધિષતિની પરવાનગી લઈને ફરીથી તપાસી જઈને અહીં આપવામા આવ્યું છે

૧ “ગુજરાતી સાહિત્યનો એક અગત્યનો ભાગ-ભાટ ચારણના કંઠસ્થ ઐતિહાસિક પ્રસંગો-મારી જલ્લ પ્રમાણે હજી સુધી તદ્દન અપ્રસિદ્ધ છે”

Grierson's Linguistic Survey of India, Part I, Page 333

પ્રભાથી પ્રકાશિત કર્યા છે તે તે પ્રસંગે ચિરમરણીય કરતા-એ દુહા બહુ ભાવથી લલકારે છે. આ દુહાને રચનાર શોધી કાઢી શકાય એમ નથી; તેમ એ પણ જાણવામાં નથી કે એ લખનાર વ્યક્તિ એક કે અનેક છે, પરંતુ એટલું નિશ્ચિત છે કે એ દુહા પ્રાચીન અને લોકપ્રિય છે.

હલામણુ જેઠવાના દુહા, જે ધણી લાગણીથી ગાઇને ધણા ભાટ હજી પણ પોતાની આજીવિકા મેળવે છે તે બહુ લોકપ્રિય હલામણુ જેઠવો છે એમા પ્રેમીઓના માર્ગમાં નડતા વિદ્વો દર્શાવવામાં અને સોનરાણી આવ્યા છે. એક નિકટનો સખધી તેમના લગ્ન થવાના પ્રસંગે નિવારવા પ્રયત્ન કરે છે સોનરાણી બાળભાના રાણા રાજસિ હની કુવરી હતી “ધણુ વણુ ધડયા, એરણુ અડયા (એરણુ આભડ્યો) નહીં”* આ દુહાની પૂર્તિ કરનાર સાથે લગ્ન કરવા એણે જાહેર કર્યું હતું રાજગોરને આ દુહો લઇને રાજદરબારમાં “પૂર્તિ” માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો ધણુ સ્થળોએ ફરતા પણ “પૂર્તિ” ન થવાથી એ બરડાના કુગરની તળેટીમાં ધુમલી દરનારમાં આવ્યો. ત્યાંના રાણા શીઆજી જેઠવાએ “પૂર્તિ” કરવા મહેનત કરી પણ એનાથી તે થઈ નહીં પરંતુ એના યુવાન ભત્રિજ હલામણુ તરત “પૂર્તિ” કરી કે —

“સરવર સાત (સ્વાત) તણા મળે મોતી તો નીપળે”^૧

આપણામાં એવી આખ્યાયિકા છે કે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સમુદ્રમાં માછલીઓ ઉઘાડા મ્હો રાખીને આકાશ તરફ જીએ છે તે સમયે જો વરસાદ પડે ને તેના ફેરા એ માછલીઓના મ્હોમાં પડે તો તેના મોતી થાય છે,

● કેટલાક આ લીટી અપૂર્ણ જણાવી નીચેની બીજી પદ્ધતિ ઉમેરે છે —

“ગોત્યા નવ જડયા, મળે તો મોકલજે”

૧ કેટલાક કહે છે કે એણે નીચે પ્રમાણે પૂર્તિ કરી —

“માતા મેરામણુ વસે, પિતા વસે આકાર,

“જેઠજે તો બૂના મોકલ, નવા તો આસોમાસ.

એટલે એણે તે વાતને અનુસરીને ઉત્તર આપ્યો. કારણ મોતીને ધડવા (બનાવવા)મા નથી જોઈતો હયોડો કે નથી જોઈતી એરણુ હવે વાસ્તવિક રીતે તો દરબારમા જે હકીકત બની તેજ રાજગોરે કુવરીને પાછા જઈ કહેવી જોઈતી હતી પરંતુ શીઆજીને આ કન્યારૂપી એમણુ રત્ન પોતાને હાથથી જવું રહે તે કીક લાગ્યું નહીં તેથી એણે ગોગને ફાડયો ને “પૂર્તિ” કરનાર તરીકે ગોરે હલામણુને બદલે શીઆજીનું નામ ઠસાવી દીધું આથી એવું કહ્યું કે કુવરીએ દાસદાસીઓ લઈને રાજગોરની સાથે ધુમની જઈ રાણા સાથે લગ્ન કરવું કન્યાવાળા આવ્યા ત્યાં સુધી તો હલામણુ એમજ સમજતો હતો કે કુવરીના લગ્ન એની સાથે થશે, પરંતુ એના એક વિશ્વાસપાત્ર મિત્રે ભરમ ફેડી દીધો કે કુવરીના લગ્ન તો એના ઝાકા સાથે થશે આથી એ હતાશ થઈ ગયો, પરંતુ વડિલની ઇચ્છાને આધિન થવાના રીવાજ મુજબ એણે કહ્યું કે “હું એ લગ્નમા વિધિરૂપ થઈશ નહીં” અહીં તો આમ થયું, પરંતુ બીજી તરફ જુદીજ ઘટના થઈ સોનકુવરી અને શીઆજીની દાસીઓ વચ્ચે કુવે પાણી ભરતા ઝઘડો થયો ને સામસામા મેણાટોણા ચાલુ થયા રાણાની દાસીએ કહ્યું —

“બાધી મૂડી લાખ લિયે, ઉઘાડિ વા ખાય,

“હલામણુ ફુહા પારખે, સોન શિયાને જય ૧

આ સાંભળી સોનકુવરીની દાસી ચમકીને પોતાની બાઈ પાસે દોડી જઈ તેને આ વાત કહી ગોર ઉપર રાક્ષા જવાથી સોને ગોરને બોલાવ્યો ને તેને શિક્ષા કરવાની ધમકી આપવાથી તેણે સત્ય વાત કહી દીધી સાચી વાત જાણી એટલે સોને રાણાને થાપ આપવા વિચાર કર્યો, તેથી રાણાએ બ્યારે વચ્ચે આજુબજુ મોકલ્યા, ત્યારે તે બધા ફેટી દમને લાવનાર સાથે કહાવ્યું કે:-

૧ એ ફુહાનું પાઠાતર નીચે મુજબ છે -

“બાધી મૂડી લાખ, ઉઘાડી વા ખાય,

“હલામણુ ફુહો પાલટે, સોન શિયા ઘેર જય-

‘ સુડિ ભર્યો શણગાર, મને શિયાનો શોભે નહીં,
 “ હલામણુ ભરથાર, શિયો અમારો સાસરો.

આ હકીકત શિયાને પહોચતા એ ક્રોધે ભરાયો. આમા હલામણુનો હાથ હશે એમ ધારી તેને બોલાવી દેશવટો દીધો. હલામણુ આગા માથે ચઢાવી, પરંતુ જતા જતા સોનની દાસી સાથે સદેશો મોકલ્યો કે.—

“ દેશવટો દરાર, સાચો દીધો, શિયે જેઠવે,
 “ હવે જઈ બણજે જુહાર, હાથે ગયો હલામણુ.

સોનરાણી આ સામળી ખોલી કે —

“ ઉતારો અગાર, મને જતા લાગે જેઠવો,
 “ મારી ઉરમા માર, કયા હાથ્યો ગયો હલામણુ ?

આ માઠા બનાવથી એ બેશુદ્ધ થઈ ગઈ ને બ્યારે રાણા તરફથી માણસ એની પાસે ઉત્તર લેવા આવ્યો ત્યાં મહા મહેનતે દાસીઓએ એને શુદ્ધિ આણી એણે એક ઝોરડામા ભરાઈ ગણાના માણસને મળવા ના કહી, ને કહાવ્યું કે, “ હવે પુત્રવધૂ પર નજર નાખવી રાણાને છાજે નહીં.” રાણાને તો વધારે ગુસ્સો ચઢ્યો ને પોતે બળ વાપરવા તત્પર થયો. એવામાં ખૂબર આવી કે સિંધીઓએ સરહદપર હક્કો કર્યો છે તેમને મારી હડાવવા રાણાએ જાતે આવવું આ અણુધાર્યા પ્રસંગથી એનું ધાર્યું ધૂળ થયું. સોન કુવરીને કેદમા રાખવાનો હુકમ આપી એ ચાલ્યો ગયો. એના મયા પછી સોનકુવરી દેરામા દર્શન કરવાને બહાને શહેર બહાર નીકળી. થોડે દૂર જઈને એણે તથા દાસીએ મળી ગાડી હાકનારને પૂરો કર્યો ને દાસીએ તેની જગાએ બેસી હાખા બણી હાકી ચૂક્યું.

આણી તરફ હલામણુ જે હાખામા પોતાની માસીને ત્યાં રહેતો હતો તેનું મન પણ સ્વસ્થ નહોતું વિયોગી વાલમની પેઠે એ વને વન બમણુ

કરતો ને કાલીદાસના પુરરવાની પેડે જુલે જુલે અને પક્ષિએ પક્ષિને પોતાની પ્રિયાના સમાચાર પૂછતો.

આ દુહા તેમાના કર્ણુરસ માટે પ્રસિદ્ધ છે—

“વહાલા વિથોગી વાસ, અહીં શી અવગણે આવીએ?”

“ભણને મારી ભોયના, મને સંદેશો કાંઈ સોનને!

વાસ ઉત્તર દે છે—

“કાખો લઈ કવાડીયે, પછી ઝીંક્યો ઝળુમાય ?

“લોઢે લેવાણો આજ, તેથી શુધ ન રહી સોનની ?

એક માછીને એ કહે છે કે—

“જાલીડા નાખને જાલ, મીઠા મેરામણ મઝે,*

“કરમ છે કપાલ, કે બોતરસે બરડે રથા ?

એનું મન વાળવા એની માસીએ એક સીધી સુંદરી સાથે એના લમ કરવા કહ્યું પણ એણે સોન સિવાય કોઈપણ સ્ત્રી સાથે લમ કરવા ના કહી. મજબની આવી અસ્વસ્થ સ્થિતિમા એ જ ગલમા એક પત્થરપર બેઠો હતો, તેની નીચેથી સાપ નીકળ્યો ને એને અશુદ્ધ કર્યો. તેનું ઝેર ચડવા માડ્યું એટલે હલામણુ સમજ્યો કે મારો અત આવ્યો છે મરતા મરતા પણ પોતાની વાલીને ન મળાયું તેથી એ કહે છે કે—

“વળજે સોન સુજણ, હું સૂતો છેલ્લે સાથરે,

“પામી નથી વુ પ્રાણ, અધ ધડી આરામની.

“મનહર તારૂ મુખ, મે જાણે અજાણે જોયું નહિ;

“આશા રહી ઉરમાય, શેને પામ્યો આ મતિ

---

૧ વિરોધ સારો પાઠ, “હલામણુના નામની” એવા પણ છે

હવે રાણાનો મુલક છોડીને સોન અને ઝોની દાસીએ હાથે આવતાં આજ જગલમા ટીમણુ માટે મુકામ કર્યો હતો ને દાસી માણી શોધવા નીકળી હતી. ફરતા ફરતાં જ્યાં હલામણુ બેશુદ્ધ થઈ પડ્યો હતો ત્યાં આવી, એને ઝોળખ્યો ને સમાજાર આપવા સોન પાસે દોડી. સોન ત્યાં આવી ને પોતાના પ્રીતમની આ દસા બેઠને બેશુદ્ધ થઈ ગઈ ધણી મહેનતે દાસીએ શુદ્ધિ આણી, પરતુ એનો વિલાપ-હૃદયભેદક હતો.—

“હાયાની હદ માય, મે વહાલી વસ્તુ વિસારીયુ,
 “હૈડાકેરે હાર, જે હતો હલામણુ જેઠવો,
 “હાયા ફુંગર હેઠ, મે હલામણુ હિ ચોળ્યો નહિ,
 “આશ્ચાય રહી અનેક, મને જેઠવો બેવાતણી.”

એને મરણુ પામેલો જાણીને એના શબને યોગ્યરીતે અગ્નિસ્પંદકાર કરવો પોતાની ફરજ જાણી, તેણે દાસીને જગલમા લાકડા ભેગા કરવા મોકલી ને પોતે સતી થઈ, હલામણુની ચિતા સાથે બળી મરવા વિચાર કર્યો —

“હાયાની હદ માહે, આજ પીઠીભર્યો પોઠાડીઓ,
 “મીઠળ છૂટ્યા મસાણુ, હું હારી બેઠી હલામણો.
 “હલામણુને હિયે, ખોડ્ય ખડકીઆ,
 “હવે કરવા સ્વર્ગે સાથ, મારે બળવુ, બરડાના ધણી

સોન અને ઝોની દાસીનો વિલાપ એ માર્ગેથી પસાર થતા એક મદારીએ સાંભળ્યો ને એ તેમની પાસે આવ્યો. હલામણુને તપાસતા એનામા હજી ચૈતન્ય છે ને એને બેઠો કરી શકાય એમ છે, એમ એને લાગ્યું મદારી પાસે સાપનો મ્હેરો હતો તે એણે સર્પદશ પર લગાઓ. થોડીવારે હલામણુ શુદ્ધિમા આવ્યો સોનને તે સ્થળે બેઠને એને આશ્ચર્ય લાગ્યું ને આનંદ પણ થયો આ પછી એ બેના લગ્ન થયા ને થોડા કાળમા સ્ત્રિમાજનુ પણુ મૃત્યુ થયું, એટલે એ બંને પોતાને વતન જઈ સુખમા દિવસ નિર્જનન કરવા લાગ્યા

“જેવી સોન સુળણ, તેવો હલામણ હીરસો,

“તન બે એકજ પ્રાણ, જુગતે જુગતું જોડું.

આ જ બરડાના હુગરોનો ખીજો પ્રસંગ ઉજળી ને મેહાનો છે ઉજળી ચારણ કન્યા હતી ને કાઠીઆવાડમા ચારણી-ચારણ ઉજળી ને મેહો સ્ત્રી-દેવી જેવી પવિત્ર ગણાય છે ઉજળીના મનોવેધક સૌંદર્યની વાતો સાબળીને ધુમલીના મેહા જોવાને એને એક વખત જોવાનું મન થયું, અને બનેએ એક ખીજને જોયા એટલે પરસ્પર ચિત્ત ચોટયા ધુમલીના રાણાએ ઉજળીને પરણવાનું વચન આપ્યું, પરંતુ રીત રીવાજ, રૂઢી શું છે તેનું જ્ઞાન આ રાજ કરતા એની પ્રજાને-ધુમલીના મહાજનને વધારે હતું. ચારણ કન્યાના-દેવીનાં લક્ષ, રાજપુત્ર સાથે થાય એ તેમને ધર્મનું ઉલ્લંઘન થતું જણાયું, તેથી ગમે તે માર્ગે આ લક્ષ અટકાવવા તેઓ તત્પર થયા ઉજળીને મળીને એક વખત મેહો પાછો વળતો હતો તે સમયે તેમણે એને માર્ગમા રોક્યો ત્યાં એક ધરડી ગાયને નિર્દયપણે એ લોકોને મારતા જોયા તે જોઈને રાજાએ તેમને આ ધર્મ વિરુદ્ધ કૃત્ય કરવાનું કારણ પૂછ્યું? ત્યારે ઉત્તર મળ્યો કે “અમારો રાજ ચારણ કન્યા પરણે તો હમે ગાયને મારીએ તેમા પાપ શેનું?” મેહાને પોતાની બૂલનું બાન થયું અને એણે ચારણ કન્યા સાથે લક્ષ નહીં કરવાનું મહાજનને વચન આપ્યું.

લક્ષ માટે નક્કી કરેલે દિવસે મેહા તરફનું તેહ ન આવ્યું એટલે ઉજળીને ચટપટી થઇ ને એ ધુમલી મેહાને મળવા ગઇ; પણ મેહાને મળવાની રજા મળી નહી ને ઉત્તર મળ્યો કે “મેહો તમારી સાથે લક્ષ કરશે નહી ” આથી એ ભ્રમહૃદય થઇ ને બાકીનું જીવન એણે ભક્તિ ને સેવામાં વ્યતીત કર્યું. એમના પ્રેમની અને ઉજળીના પ્રત્યાનુરાગની ધીમે ધીમે વિકસતી ભૂમિકાઓ દર્શાવનારા ધણા દ્રશ્ય છે મેહાને એ સંદેશ મોકલે છે કે —

“ હતું અને હારવીલું, મોતી મહા દરિયે,
 “ કાળો પહેરી કાઢ, અમને સાચર શોધવો પડ્યો
 “ મેહની મેડી હેઠ, ઉભી અરદાસા કરા,
 “ મોહુ દેખાડને મેહ, જીવતા રહીએ જોવા
 x x x
 “ આભપરેથી ઉતરી, ચારણુ જુખી છે,
 “ ક્યા જાઉં જોવા, મોરી મત મુંઝાણી છે
 x x x
 “ મુઝવ મે, હમને, જાડે જળ ઉતારીને,
 “ અમ મરતે તુને, જસ નહી આવે જોવા

આ કરણુ વિનતિનો મેહાએ ઉત્તર વાળ્યો કે —

“ ચારણુ એટલા દેવ, જોગમાયા કરી જાણીએ,
 “ ચારણુથી મન મજે, ખૂડે ખગડાનો ધણી

જોધો જામ અને હોથલદે પદમણી, લાખો અને ફલાદે, આ જે
 મુગલના પણુ આવજા પ્રમોના દુહા છે

અગીઆરમા શતકમા પાટણુના સિદ્ધરાજે જેનો પરાજય કર્યો હતો
 તે જુનાગઢના રા' જે મારની રાણી રાણુકદેવીના ધૈર્ય
 રાણુકદેવી ને અને સાહસ ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ છે. બાણેજના
 રાખે માર દગાથી જે માર મરાયો ને રાણુકદેવીને સિદ્ધરાજ
 પોતાની સાથે બળાતકારે લઈ જતો હતો, પરંતુ
 વઢવાણુ આગળ આવતા એ રાણી સિદ્ધરાજની આજ્ઞા લઈને સતી થઈ

પોતાના સ્વામીની ને ગીરનારની પ્રજા સામા એના મુખેથી બોલાયલા
 દુહા ધણી ઉત્કૃષ્ટ અને અમકદાર છે એ દુહાના દર્શાવ —

- ૧ “ માણેરા મ તું રાય, મ કર રાતી આખડી,
“ કુળમ લાગે ખોશ, મરતા મ ન સભારીએ
- ૨ “ ઉતર્યા ગઢ ગીરનાર, તન આબુ તળાટીએ,
“ વળતા ખીજ વાર, દામો કંઠ નથી દેખવો.
- ૩ “ ઉંચો ગઢ ગીરનાર, વાદળથી વાતું કરે,
“ મરતા રા' ખે ગાર, રડાપો રાણુદેવડી,
- ૪ “ માર પાટણુ દેશ, પાણી વિના પૂરા મરે,
“ સરવો સોરઠ દેશ, સાવજડા સેજળ પીએ
- ૫ “ વાયુ વાય સવાય, વાયે વેળુ પરજળે,
“ ઉમો ત્યા સિધરાજ, સત જોવા સોરઠિયાણીતું

રા ખે ગારના કુળનો રા મહાનિક, -જેણે નરસિંહ મહેતાનું સત જોવા
એને કષ્ટ આપેલું તેજ, -પ્રજા પ્રત્યેના પોતાનો ધર્મ
રા મહાનિકનું જૂલી જઈ, પ્રજાને પોતાના સતાન ગણવાને બદલે,
દુર્ભાગ્ય નાગમાઈ નામે ચારણુ સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરવા
તત્પર થયેલો, આ નાગબાઈએ એને નીચે પ્રમાણે શાપ
દીધેલો ને એના વચન ખરા પડ્યા, કારણુ ઇ સ ૧૪૭૩ મા મહમ્મદ
બેગડાએ જૂનાગઢ પર ચઢાઈ કરી અને રા મહાનિકને મુસલમાન થવું પડ્યું.

- “ ગઢ ગરવાના રાજ, મતાપી ચારણુ પામીશ નહીં,
“ કાયા ચારે કોઢણી, મુ સભારીશ મહલીક,
x x x
“ દરવાજે દરવાણુ, રાહના રહેશે નહિ,
“ ભમતો માગીશ બીખ, મું સંભારીશ મહલીક,
“ ઝાલરના ઝણુકાર, રખ સબળારો નહીં,
“ મુલ્લા પઢશે નમાજ, મુ સભારીશ મહલીક,

x   x   x

“પોથી ને પુરાણ, ભાગવતે બળશો નહીં,
“કલમે પઢશે કુરાન, તે દી મુ સંભારીશ મહલીક

પિતાશ્રય મનાતા રાજાએ જ પોતાની રૈયત (સ્ત્રી) પર અળાત્કાર કરવા
ધારેલું, ને તેથી તેની કઠખતી આતરડીએ કાઢેલા સદરહુ ઉદ્દગાર એવાં
હુલ્લે કૃત્ય કરવાને તત્પર થયલા રાજાએ પ્રતિ ચેતવણી રૂપે હજી પણ
ટાંકવામાં આવે છે

આજ પ્રમાણે તૂટક દુહાઓમા એભલવાળો, જેડોવાળો, ઉગોવાળો,
ખેતો મકવાણો આદિ અન્ય સાહસિક વીરોના
અન્ય સાહસિક પરાક્રમ ચિરમરણીય કરવામાં આવ્યા છે રાજપૂ-
વીરોનાં પરાક્રમ તોની ઝાલા અને પરમાર જેવી શ્રેષ્ઠ અને પ્રસિદ્ધ
જાતિઓના સાહસ અને શૌર્ય પણ આ અપ્રસિદ્ધ
અજાણ કવિઓની કલમે ગળવી મૂક્યા છે

બગતના ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા કોઈ કોઈ
ઉપદેશાત્મક અને ખેડુતોના ગ્યેલા ઉપદેશાત્મક દુહાના તો બહારના
નીતિ સંબંધી દુહાઓ: બહાર આ સાહિત્યમા પડેલા છે. એ દુહાના મંથનો-
માથી માત્ર નીચેના ત્રણેક દૃષ્ટાંત રૂપે આપ્યા છે

- ૧ “આશા ઉડી ખાડ, પહાડથી પૂરાય નહીં,
“હેમ મેર સમ હોય, તોયે મન માને નહીં
- ૨ “દેશમા ઢઢેરો ફેરવો, પ્રીત મ કરશો કોય,
“કરો તો કાળજ આપજો, (નકી) નિત વરઝોળા હોય
- ૩ “ધૂતા હોય સલક્ષણ, વેસ્થા હોય સલજજ,
“ખારાં પાણી નિર્મળા, એ ત્રણ ચીજ અકજજ.

પણા દુહામાં કાઠીઆવાડના સુદિસા દર્શનું અને ત્યાના ભરવાડ, ગોવાળ,
સ્પારી, ચારણ વિગેરે લોકવર્ગનાં જીવનનું સ્પષ્ટ સૂચન છે

ભડળીવાડ્ય તે કુદરતમાં થતા ચોક્કસ દેશરોપરથી હવાની અને
વિશેષે કરીને ચોમાસાની સ્થિતિના સંબંધમાં ભડળીએ
ભડળોવાક્ય. કાઢેલા વર્તારા છે ભડળી એ મારવાડના પ્રસિદ્ધ જોશી
હુદાદની એકની એક પુત્રી હતી, અને પોતાને પુત્ર
નહી હોવાથી હુદાદે પોતાની પુત્રીને જ્યોતિષ શીખવેલું. “ભડળીવાક્ય”
તે ખેડુતોનું તો પુરાણજ છે અમુક માસમાં અમુક દિવસે હવાની સ્થિતિ
અમુક પ્રકારની રહે તેના પરથી ચોમાસા સાડ નીવડશે કે નબળું તેના એમાં
વર્તારા કાઢ્યા છે વેદાંતના સૂત્રો જેવાજ આ સૂત્રો પણ સક્ષિપ્ત અને
નિશ્ચિત છે બગાળી સાહિત્યમાં બગાળર આના જેવાજ “બારમાસી”
નામે સમૂહ છે. ભડળીવાક્યના દર્શાવેલ -

- ૧ “ શ્રાવણ પહેલા પાચદીન, મેહ ન માડે આળ,
“ પિયુ પધારો માળવે, હમે જશુ મોસાળ
- ૨ “ પૂરવ તાણે કાચળી, જો આશમતે સર,
“ ભડળી વાયકે એમ બણે, દૂધે જમાડું ફર.*
- ૩ “ શનિ આદીતા મગળા, જો પોદે જદુરાય,
“ ચાક ચઢાવે મેદની, પૃથ્વી પરલે થાય

(કરકે પાજ બધાય.)

---

* આને મળતીજ અગ્રેજમાં કહેવત છે કે --

“ A rainbow in the morning,
“ Is a shepherd's warning
“ A rainbow at night,
“ Is a shepherd's delight

ભડળી વર્તારા સાચા છે કે ખોટા તેનું જેમણે નિરીક્ષણ કર્યું છે તેમને
 એ બધાજ લગભગ સાચા લાગ્યા છે આ વાક્યો-
 ભડળી વાક્યના માંના ચોમાસાના વર્તારા, બહુ લાખા સમયના
 યથાર્થતા અનુભવ અને નિરીક્ષણનું પરિણામ છે અને આખા
 કાઠીઆવાડના ખેડુતો આ વાક્યોપર સહજ જ લક્ષ
 આપીને પોતાની ગણતરીઓ બાધે છે એ દૂહાનો મગ્ગ પ્રસિદ્ધ કરવામા
 આવ્યો છે, પરંતુ સંશોધનકારને અભાવે એમાના ધણા અસ્પષ્ટ-સમજી ન
 શકાય એવા છે અને વિવિધ પાટોને લીધે કયો પાઠ મૂળ છે તે ગોળી
 કાઢવું બહુ મુશ્કેલ છે વાયુચક્રશાસ્ત્રના અભ્યાસી અને કાઠીઆવાડના ગ્રામ્ય
 શબ્દોના જાણકાર તરફથી “ભડળી વાક્ય” સંશોધન થઇને પ્રસિદ્ધ થવાની
 બહુ જરૂર છે આમ થવાથી જનસમૂહપર મોટો ઉપકાર થશે

ગાય અથવા બકરા ચારતા ચારતા, નદી અથવા ઝરા-ઝરણાને સામ-
 સામે કંઈ ઉભા રહી, રાધાકૃષ્ણની તૃગારી લીલાના દુહા, એક કાઠાવાળો
 રાધાનો દુહો બોલતો હોય તો સામેવાળો કૃષ્ણના
 દુહા સાંભળવાથી દૂહામા ઉત્તર દે, એવી રીતે સામ સામે દૂહાઓ લલ-
 થતી અસર કારતા કાઠીઆવાડના ગોવાળ તથા બરવાડને જેમણે
 સાંભળ્યા હશે, તેમના હૃદયમાથી એ ચિત્ર, એ
 સૌંદર્યમય ચિત્ર, કદી પણ બૂસારો નહીં પ્રદેશ ઝાડી અને વૃક્ષવૃદ્ધી બર-
 પૂર હોય, ઝરમર ઝરમર “મેહસો” વરસતો હોય અને કાવ્ય ગવાતી
 રથોપર કુદરતે સૌંદર્યને અનુકૂળ લીલા વસ્ત્ર પરિધાન કર્યા હોય ત્યારે જ
 આ સ્થિતિમા અનુભવાતી રમણીયતાના દર્જન થાય એ દુહા લલકારનારા-
 ઝોના અભયુપણને લીધે કાવ્યનો રસ સમજવામાં ભોંકોને કાઠપણું ન્યૂનતા
 આવતી નથી. આ કદરવું સાહિત્ય, બિનબિન દષ્ટિએ ધણુંજ અમૂલ્ય હતાં,
 હજી સુધી છપાયું નથી.

આ પુસ્તક માટે નીચેના ગ્રંથોની સહાય લેવામાં આવી છે.

- ૧ ગુજરાત રાજસ્થાન
- ૨ રા. મચેરજી કોકોબાદ કૃત “ ગુજરાતી વ્યાકરણ. ”
- ૩ રા. શાપુરજી કૃત “ ઇંગ્રેજી ગુજરાતી ડીક્ષનેરી
- ૪ મીરજી મહમદ કાઝીમ અને નવરોજી ફરદુનજી કૃત. ઇંગ્રેજી ગુજરાતી ડીક્ષનેરી ”
- ૫ બુદ્ધિપ્રકાશના કેટલાક અંકો
- ૬ નર્મ કોશ
- ૭ ‘સાહિત્ય રત્ન’-રા. ઇ. પ્રા. ખાન સાહેબ તથા રા. નરહરી ત્રાવકલાસનું.
- ૮ જ્ઞાતી પૃ. કા. કૃત ‘ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ’
- ૯ કવિ દલપતરામનું કાવ્ય દોહન.
- ૧૦ પ્રાચીન કાવ્યમાળાનાં બધાં પુસ્તક
- ૧૧ ટોડ રાજસ્થાન
- ૧૨ રાયચંદ્ર જૈન કાવ્યમાળા
- ૧૩ બ. કા. દો. ગ્રંથ ૧ થી ૮.
- ૧૪ દયારામની સપૂર્ણ જીવનકથા રા. શેઠ કૃત.
- ૧૫ ગ્રેમાનદ વિષયે વસત અને ખીજા માસિકોમા લખાયેલા લેખ.
- ૧૬ મીરાબાઈ ” ”
- ૧૭ અખા ” ”
- ૧૮ વીન્સેટ સ્મીથ કૃત “ Early History of India.
- ૧૯ રા. દત્તકૃત “ Hand-book of Bengali Literature.
- ૨૦ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અહેવાલો
- ૨૧ ફેઝર કૃત “ Indian Literature ”
- ૨૨ રા. દેરાસરી કૃત “ સાહિત્યના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન.”

- ૨૩ સ્વામિનારાયણ સપ્રદાયના કવિઓપર લખાયેલા ‘ગુજરાતી’ના તા ૨૧-૨૮ જુલાઈ સને ૧૯૧૨ ના અંકો
- ૨૪ જૈન શ્વે. કોન્ટ્રેન્સ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી જૈન ગ્રંથાવલી
- ૨૫ રે. ડા. સ્કોટનું “ગુજરાતી કવિતા” પરનું ઇંગ્રેજી ભાષણ.
- ૨૬ દીનેશ ચંદ્ર સેનનું “History of Bengali Language & Literature” નામક પુસ્તક.
- ૨૭ “હલામણુ જોડવા” પર રા. જુગતરામ પડ્યાએ સને ૧૯૧૩ના જાનેવારીના “સૂચી બોધ”માં લખેલો લેખ—
- ૨૮ રા. કહાનજી ધરમશી કૃત “કાઠીઆવાડી સાહિત્ય” પ્રથમ ભાગ—
- ૨૯ જૈન શ્વે. કોન્ટ્રેન્સના સને ૧૯૧૩ ના માર્ચ એપ્રિલના અંકો જેમાં સદ્ગત કવિ નર્મદ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાપર લખેલા લેખ આપવામાં આવ્યા છે તે
- ૩૦ ગુજરાતી પ્રેસની “નરસિંહ મહેતા કૃત કવિતા”
- ૩૧ સદ્ગત રા. ઇ. સૂ. દેસાઈએ સને ૧૮૮૭માં પ્રસિદ્ધ કરેલી ગુજરાતી કવિઓની યાદી.
- ૩૨ ગુજરાત વ. સોસાયટીના પુસ્તકાલયમાંની હસ્તલિખિત પ્રતો અને પુસ્તકોની યાદી (૧૮૮૬)
- ૩૩ યુદ્ધિપ્રકાશના અંકોમાં ઈ સ ૧૯૧૩-૧૪માં પ્રસિદ્ધ થયેલી ગુ. વ. સો. માની હસ્તલિખિત પ્રતોની યાદી
- ૩૪ ઇટલીના ડા. ટેસીટારીએ ઇ સ ૧૯૧૪ના ફેબ્રુઆરી માસના ઇન્ડી-અન એન્ટીકવારીમાં જુની પાશ્ચિમાસ રાજસ્થાની, તેમાં પણ વિશેષ કરીને મારવાડી, ગુજરાતી અને અપભ્રંશના વ્યાકરણપરની નોંધ
- ૩૫ અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી ગ્રંથો (નડીઆદમાંથી અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલું મર્સિક)
- ૩૬ શ્રીઅરસનનું “Linguistic Survey of India” પ્રથમ ભાગ.

નોંધ.

૨। ચીમનલાલ દલાલ જેઓએ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની દિક્ષામાં પ્રસંધાપાત્ર કામ કર્યું છે તેઓએ આ પુસ્તકના ચોથા પ્રકરણમાં જણાવેલા ત્રણ કવિઓ ઉપરાંત એક કવિ જેના કાવ્યમાં રસ અને આવેગ અને છે તેની શોધ કરી છે કવિનું નામ ગણપતિ, એના પિતાનું નામ નરસા, માતિએ કાયસ્થ અને ભરૂચ પાસેના આમોદનો રહેવાસી હતો. કવિતામાં વાર્તા લખવાનો વિચાર સામળ પહેલાં એને સૂચ્યો હતો એણે ‘માધવાનળ કામઢડળા દોઝક’ નામે વર્ણનાત્મક કાવ્ય પદ્યોએ દુહામાં લખ્યું છે સ ૧૫૭૪ (ઈ સ ૧૫૧૮) સામળ કરતાં એની શૈલી વધારે સુંદર છે અને તે સમયના રીતરીવાજપર આ કાવ્ય સારો પ્રકાશ પાડે છે. કુશળલાલ વાયક નામે એક બીજો જૈન સાધુ કવિ પણ સ. ૧૬૧૬ ઈ. સ ૧૫૬૦ માં થઈ ગયો છે ને તેણે ‘મારૂંદોલા ચોપાઈ’ તથા બીજા ગ્રંથો લખ્યા છે આ વાર્તા “માધવાનળ કામઢડળા રાસ” નામ આપીને એણે પણ લખી છે આ અને કાવ્યો પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષામાં લખાયા છે અને તેથી પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વાર્તા લખનાર તરીકે સામળ એકસોજ તેમજ પહેલો પણ નથી, એટલું જ નહીં પણ એથી એવું પ્રમાણ મળે છે કે આ પૂર્વગામી કૃતિઓ પોતાની કવિતા રચવા માટે એને સાધન-ભૂત થઈ હશે એમ પણ કહી શકાય.

સૂચિપત્ર.

અખો-૪૭

„ એતુ બાળજીવન-૪૭

„ જૂના ગુનેા મેળાપ-૪૯

„ એનો સાધુ સંન્યાસીઓ વિષે
અભિપ્રાય-૫૦

„ એતુ ગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાન-૫૦

„ પાપ હતુ પ્રગટ કરવુ-૫૧

„ સસારતુ મિથ્યાપણુ-૫૧

„ એની શૈલી-૫૧

„ એની યાત્રા-૫૩

„ અક્ષર્માં ઐક્ય-૫૩

„ ભાષા વિષે વિચાર ને દર્શાવત-૫૪

„ છંદશાસ્ત્રતુ અજ્ઞાન-૫૫

„ સાહિત્યે મહત્ત્વ કરેલો નવો
માર્ગ-૫૫

અપભ્રંશ-૯, ૧૦

„ કાવ્યના દર્શન ૧૭

અનુનગીતા-૧૧૫

અલીખાન-૧૩૮

અશ્વમેધ-૧૧૨

અસ્પદિયાર નામેહ્-૧૧૯

આધારમટ-૧૧૪

આનંદધન-૧૧૫

ઉજળી ને મેહો-૨૧૬

ઉદયરત્ન-૧૩૮

ઉદ્ભવગીતા-૧૬૮

ઉદ્યમ કર્મ સંવાદ-૯૪

ઓખાહરણ-૬૯

કચ્છી-૪

કબોડાનો ગરબો-૧૨૫

કળિકાળનો ગરબો-૧૨૪

કળિયુગનો ધર્મ-૧૩૬

કાઠિયાવાડી સાહિત્ય-૨૧૦

„ એના લક્ષણ-વિશેષ-૨૧૦

કાદબરી-૪૧

કાન્હડે પ્રબંધ-૪૩

કાફીઓ-૧૪૪

કામાવતીની કથા-૧૧૦

કાળીદાસ-૧૦૮

કૃષ્ણાખાઈ-૧૩૬

મમાન આરોહ-૮૨

મીરધર-૧૫૭

„ એના મ થો-૧૫૮

ગુજરાતની ઐતિહાસિક નોંધ-૧

યુજરાતની ચતુર્દિશા-૪
 યુજરાતી-૧
 „ એના પેટા વિભાગો-૪
 „ એનો પ્રચાર-૫
 „ એનું ભાષાસ્વરૂપ-૫
 „ એની લિપિ, જોડણીને ઉચ્ચાર-૬
 „ લખવાની રીત-૮
 „ ભાષાની ઉત્પત્તિ-૮
 „ એના ત્રણ યુગ-૧૦
 „ એના કેટલાક શબ્દો-૧૧
 „ એની પ્રાચીન સ્થિતિ-૧૨
 „ એનું મુસલમાની સમયનું
 સાહિત્ય-૧૩
 „ એનું જૈન સાહિત્ય
 (અપ્રસિદ્ધ)-૧૪
 યુજરાતીનું અદ્ય મૂલ્ય-૫૯
 યુજરાતી ગદ્ય-૨૦
 „ પ્રાચીન ગદ્ય-૨૦
 ગોપાળદાસ-૧૧૫
 ગોપાળ ગીતા-૧૧૪
 ગોવિંદરામ-૧૩૬
 ગૌરીબાઈ-૧૭૭
 ચડીપાઠ-૧૫૯
 ચાંબખા-૧૫૮
 છપ્પા-૮૦
 જરથોસ્તનામેહ-૧૧૯
 જીવરાજ શેઠની મુસાફરી-૧૪૧

જીવરામ ભટ્ટ-૧૪૧
 જૈન અન્ધકારો-૧૧૫
 જૈનભડારો-૧૪
 જૈનસાહિત્ય-૧૪
 „ અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય-૧૪
 „ પ્રાચીન અથો ને રાસાઓ-૧૬
 તવારીખે સોરઠ-૧૫૯
 તુલસી-૪૭
 „ એનું કુવાખ્યાન-૪૬
 ત્રિકમદાસ-૧૨૯
 ત્રિપાઠી, ગો. મા.-૯૨,
 „ એમનો સામળ વિશે અભિ-
 પ્રાય-૯૨
 થાળ-૧૫૦
 દયારામ-૧૭૭
 „ નું સાહિત્યમા સ્થાન-૧૭૭
 „ રહેણી અને અભ્યાસ-૧૭૮
 „ સ્વભાવ ને કાન્તિ-૧૮૧-૨
 „ રતનબાઈ સાથેનો સબ્ધ-૧૮૨
 „ તાતો સ્વભાવ-૧૮૩
 „ એમનો પ્રવાસ-૧૮૫-૬
 „ મહારાજે પ્રતિ અપ્રીતિ-૧૮૮
 „ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયપર આસ્થા-૧૯૦
 „ એમની નિર્ધનતા-૧૯૦
 „ એમનો શિષ્યવર્ગ-૧૯૦
 „ એમનો પ્રતિસ્પર્ધી-૧૯૩
 „ અતિમ મ દવાડ-૧૯૫
 „ નિલકર્મ-૧૯૬

„ એમના અથો-૧૯૮
 „ એમની પ્રકૃતિ-૧૯૬
 „ હિદી અથો-૧૯૯
 „ એમના અથોના ત્રણ ભાગ-૨૦૦
 „ સુદીકાબ્ય સાથે મળતાપણું-૨૦૧
 „ શૃંગાર સખધી ખુલાસો-૨૦૩
 „ ભાષામા શ્રેષ્ઠતા-૨૦૬
 „ નવલરામે કરેલી તુલના-૨૦૬
 „ તુ મધ-૨૦૭
 દિવાળીખાઈ-૧૭૨
 , એના શુર-૧૭૩
 , એની યાત્રા-૧૭૩
 દુહા-૨૨૧
 દેવાનદ-૧૭૦
 દેશીનામમાળા-૧૧
 દેવીદાસ-૯૭
 દેવીસ્વરૂપ-૧૨૩
 દારકાદાસ-૧૧૪
 દારકો-૧૨૭
 ધનદાસ-૧૧૫
 ધીરો-૧૪૩
 „ એની શુરભક્તિ-૧૪૩
 „ એની લોકપ્રિયતા-૧૪૩
 „ એના શિષ્યો-૧૪૪
 „ એની કાશીઓ-૧૪૪
 કુવચરિત્ર-૪૬
 કુવાખ્યાન-૧૨૭

નરભેરામ-૧૩૨
 નરસિંહ મહેતા-૩૨
 „ મહેતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ-૩૩
 „ આપદવચ્ચા-૩૩
 , દેડ સાથે હળવુમળવુ-૩૪
 , ચમત્કારો-૩૫
 „ એમનો ‘મહેતા’નો ચોરો-૩૬
 „ એમના અથો-૩૬
 „ પદોવિશે દત્તકથા-૩૬
 „ અથોના પ્રકાર-૩૭
 „ એમનો ને મીંગનો શૃંગાર ૩૮
 „ એમના ભક્તિના પદો ૩૮
 „ એમની કવિતાની લોકપ્રિયતા-૩૯
 „ એમના કવનનો આધ્યાત્મિક
 અર્થ-૪૦
 „ એમની શૈલી ૪૦
 „ સુદામા આખ્યાન-૭૬
 નરસિંહ મહેતાના પિતાનું આદ-૧૧૪
 -૧૭૧
 નદરબાર-૫૮
 નવલરામ-૨૦૬
 નરહરિ-૧૦૨
 „ એની ગીતા-૧૦૨
 નાકર-૯૬
 „ એના અથો-૯૬
 નિષ્કુલાનદ-૧૬૯
 નીરાંત ભક્ત-૧૪૫

„ એનો શિષ્ય વર્ગ-૧૪૬
 „ એની ભાષા-૧૪૬
 નેમીવિજય-૧૧૮
 પદ્મનાભ-૪૨
 „ કાન્હડે પ્રજા-૪૩
 „ જૂની ભાષાની જાળવણી-૪૪
 પરચૂરણ કવિઓ-૧૬૧, ૬૨, ૬૩
 પુરીબાઈ-૧૭૬
 પેસોતન-૧૧૯
 પ્રથમ યુગનો અત-૪૪
 પ્રહલાદ આખ્યાન-૧૨૮
 પ્રાચીન મધ-૨૦૭
 પ્રીતમ-૧૨૯
 „ એનો સંસાર-૧૩૦
 „ એના અર્થો-૧૩૦
 પ્રેમાનંદ-૫૫
 „ એમના ગુણ વિશેષ-૫૫
 „ એમને કવિત્વ પ્રાપ્તિ-૫૬
 „ કથા કહેનાર તરીકે-૫૮
 „ સામળ સાથે સ્પર્ધા-૫૯
 „ ગુજરાતી ભાષાપ્રતિ પ્રેમ-૬૦
 „ ભાષા સમૃદ્ધિ માટે ચોજના-૬૧
 „ સાહિત્ય મ કળની ચોજના-૫૯
 „ એમના અર્થો-૬૧
 „ કાવ્યના વિષયો-૬૩
 „ નરસિંહ મહેતાને લગતા કાવ્યો-૬૩

„ એમના કાવ્યનું નિરીક્ષણ-૬૭
 „ દશમ સ્કંધ-૬૭
 „ નળાખ્યાન-૬૯
 „ ઓખાહરણ-૭૦
 „ રણમય-૭૧
 „ સુદામા આખ્યાન-૭૪
 „ એમના દીકાકારોને જણાવેલા
 દોષો-૭૬
 „ અયોમા પોતા વિશે સૂચન-૭૭
 „ એમના નાટકો-૭૮
 „ નાટકો વિષે અર્થો-૭૯
 „ રસ અને અલકારમાં શ્રેષ્ઠતા-૬૬
 પ્રેમાનંદસ્વામી-૧૫૦
 „ એમનો થાળ-૧૫૦
 પુરાનપુર-૯૯, ૧૦૦
 ઓડાણો-૧૩૪
 બોપદેવ-૪૧-૪૨
 બાપુસાહેબ ગાયકવાડ-૧૪૭
 „ એમના રાજ્યા-૧૪૯
 „ હિંદુ મુસલમાનને સલાહ-૧૪૯
 અહ્લાનંદ-૧૬૬
 ભક્તિમાર્ગ-૨૩-૨૪-૨૫,
 ભડળી વાંચ્ય-૨૨૦
 ભાગવત-૪૧, ૧૧૧
 બાણદાસ-૧૨૭
 બાલણ-૪૦
 „ એનું નળાખ્યાન-૪૧

ચિત્રમાળ—૧

ભીમ—૪૨

બેભને ભક્ત—૧૫૧

„ એના આળખા—૧૫૨

„ એનું સેલેયા આખ્યાન—૧૫૨

„ એની હોરીઓ—૧૫૩

„ એની શૈલી—૧૫૫

મહામોહના—૮૫

મનોહર સ્વામી—૧૫૫

મંજુકેશનંદ—૧૭૦

મહીનાના કાવ્ય—૧૪૧

માણુભટ્ટ—૫૭

માધવદાસ—૧૪૧

મળેફ—૬૪

મારવાડી ભાષા—૪

મીરાબાઈ—૨૭

„ એના જીવન પ્રસંગ—૨૮

„ એના પદો—૩૦

„ એના પદના લક્ષણ—૩૧

મુક્તાનંદ—૧૬૭

„ નો સંસાર ત્યાગ—૧૬૮

„ ના ગ્રંથો—૧૬૮

મુકુન્દ—૬૬, ૮૭

મુખ્યાવબોધ ઔકિતિક—૨૦

મુસરી—૧૦૧

„ એનો ધર્મિય વિવાહ—૧૦૧

મુખજીભટ્ટ—૧૭૧

મુસલમાની સમયનું સાહિત્ય—૧૩

રખીદાસ—૮૧

રણુછોડજી દિવાન—૧૫૮

„ એમના ગ્રંથો—૧૫૯

રણુછોડ ભક્ત—૧૫૮

રતનજી—૧૧૫

રતનબાઈ—૧૮૨

રત્નેશ્વર—૧૧૦

„ પુરાણીઓ સાથે ઝગડો—૧૧૧

„ એમનો સ્વભાવ—૧૧૨

„ એમના ગ્રંથો—૧૧૨

રત્નો—૧૪૧

રાજસૂય યજ્ઞ—૧૫૮

રાજાઆ—૧૪૯

રાણુકદેવી રાખેગાર—૨૧૭

રાખાડલિક—૩૫, ૨૧૮

રામાયણ—૧૫૮

રાસલીલા પ્રસંગ—૩૨

રાસા—૧૧૬

રૂઝિમણીહરજી—૯૮

રૂઝદામન—૨

લાટ—૨

વલ્લભ—૧૦૨

„ પિતા (પ્રેમાનંદ) માટે પક્ષપાત
—૧૦૨

„ ઉદ્ધત સ્વભાવ—૧૦૨

„ સામળને માલિપ્રદાન—૧૦૩

„ એના અથો-૧૦૫
 „ એની કૃષ્ણવિદી-૧૦૪
 „ દુઃશાસન રધિરપાન આખ્યાન-૧૦૫
 „ યક્ષ પ્રમોત્તર-૧૦૬
 „ કુતી પ્રસન્નાખ્યાન-૧૦૭
 „ મિત્ર ધર્માખ્યાન-૧૦૮
 „ સામળપર આક્ષેપ-૧૦૭
 „ ચઢ્યારોટપર આક્ષેપ-૧૦૭
 „ એની આકાક્ષા-૧૦૮
 „ શુન્દરાતી ભાષા વિષે અભિ-
 પ્રાય-૧૦૯
 વક્ષભ ઝગડો-૧૦૩
 વક્ષભભટ્ટ-૧૨૩
 „ એના ગરબા-૧૨૪
 વત્સરાજ-૪૫
 „ એના અથો-૪૫
 „ એની રસમજરી-૪૫
 વસ્તો-૪૫
 „ એનું શુકદેવ આખ્યાન-૪૫
 „ એનું સુભદ્રાહરણ-૪૫
 વિષ્ણુદાસ-૯૯
 „ એના અથો-૯૯
 વિવેક વણજરો-૧૪૧
 વિશ્વનાથ જાની-૧૦૦
 „ એનું નરસિંહ મહેતા ચરિત્ર-૧૦૦
 „ એની ખીમની લકાધ-૧૦૦
 વીરજી-૧૧૦

„ એના અથો-૧૧૦
 „ એનું સુરેખાહરણ-૧૦૩
 „ એની વિદ્વતા-૧૧૦
 વીરવિજય-
 વીરાક્ષનામેહ-૧૧૯
 વૈષ્ણવ મહારાજો-૪૮, ૧૮૮
 શિવદાસ-૯૯
 „ એના અથો-૯૯
 શીલવતીના રાસ-૧૧૬
 શિવવિવાહ-૧૩૫
 શિવાનદ-૧૩૨
 શુકદેવ આખ્યાન-૪૫
 શ્રીધરચર્મા-૧૦૧
 „ એનું ગીરી ચરિત્ર-૧૦૧
 સતસૈયા-૧૯૯
 સતી ગીતા-૧૬૮
 સરસ ગીતા-૧૩૦
 સહજનદસ્વામી-૧૪૨
 સામળભટ્ટ-૮૦
 „ એમના છંદા-૮૦
 „ એ પુરાણ કહેનાર-૮૧
 „ એમની પ્રતિમા-૮૧
 „ રખીદાસનો આશ્રમ-૮૨
 „ એમના અથો-૮૩
 „ અથોનું લક્ષણ-૮૩
 „ સ્ત્રીજાતિ માટે અભિપ્રાય-૮૩
 „ મદનમોહના-૮૫
 „ પોતા વિશે અભિપ્રાય-૮૫

„ પ્રેમાનંદ સાથે મુકાબલો-૯૨	„ સોલંકીઓ-૩
„ રા ત્રિપાઠીનો ઝેમને માટે	સ્વામીનારાયણ ૫ થ-૧૬૪
અભિપ્રાય-૯૨	„ એ ૫ થના કવિઓ-૧૬૫
„ ઝેમના સ્ત્રીપાત્રો-૯૪	જી કવિઓ-૧૭૧
„ ઉદ્યમકર્મ સવાદ-૯૪	હરિદાસ-૧૧૩
„ શરસી ને હિંદી જ્ઞાન-૯૫	„ એના ગ્રંથો-૧૧૪
„ સામાન્ય કવિઓ-૧૬૦	હરિદાસ-૧૩૫
„ સીતાજીની કાવ્યગી-૧૭૬	હરિમટ-૧૫૯
„ સીઆવક્ષ નામુ-૧૨૦	હરિરામ-૧૫૯
„ સુદામા આખ્યાન-૭૪, ૭૬	હલામણુ જેઠે ને સોનરાણી-૨૧૧
„ સુરેખાહરણ-૧૦૩, ૧૧૦	હસ્તામલક-૧૨૭
„ સેલૈયા આખ્યાન-૧૫૨	હારમાળા-૩૬
„ સોમનાથ-૩	„ તેનો પરચો-૩૫
	હોરીઓ-૧૫૩

આત્મારામ એ. બાર્ડનર.

